

“Серед вершинних епох і досягнень людства, які вивчають українські археологи, — трипільська і скіфська культури, античність, Київська Русь і, зокрема, Київ...”

Інтерв'ю
з академіком
НАН України,
директором
Інституту археології
НАН України
Петром Толочком

— Шановний Петре Петровичу, розпочинаючи нашу бесіду про археологію, прадавню історію культур і цивілізацій, що склалися на землях сучасної України, перш за все, розкажіть про найважливіші досягнення Інституту археології НАН України за останні десятиріччя.

— Якщо говорити про досягнення Інституту археології, то, як правило, ми їх вимірюємо не лише польовою експедиційною частиною наших досліджень, але і лабораторно-камеральною, коли відпрацьовуємо матеріали в інституті, даємо їм певне осмислення.

Інститут археології займається дослідженням пам'яток, починаючи від епохи палеоліту і закінчуючи пізнім середньовіччям. *Серед вершинних епох і досягнень людства, які ми вивчаємо, це — трипільська і скіфська культури, античність, Київська Русь і, зокрема, Київ.* Як правило, широкий людський загал цікавлять проблеми, що на слуху. Серед резонансних відкриттів — розкопки величезних скіфських курганів на півдні України, гігантських трипільських поселень на Черкащині, розкопки в Києві.

Впродовж останніх 15 років ми провели якісно нові дослідження на *трипільських пам'ятках, так званих поселеннях-гігантах, в межиріччі Дніпра і Бугу, зокрема в селі Тальянки*, де вражає сам факт наявності на одному місці великої кількості будинків епохи трипільської культури. Це справді унікальне явище яскравої первісної ранньоземлеробської культури. Там постійно працює археологічна експедиція, яку очолює вчений секретар інституту, канд. істор. наук *Олексій Корвін-Піотровський*. Це поселення займає площу до 450 га, на якій розташовано 2700 будівель, у яких могло мешкати близько 10 000 людей. Для епохи енеоліту це надзвичайно багато. Не дивно, що цей феномен привертає таку увагу не лише науковців, але й широкого загалу.

Наступний етап, який також на слуху і збуджує увагу любителів старовини, це — *скіфська епоха*. Це VI - III століття до н.е. Скіфські могили були досить потужними спорудами. Образно їх називають *“пірамідами українських степів”*, хоча, зрозуміло, з єгипетськими пірамідами вони не можуть порівнюватися. Скіфські споруди — це курганні насипи, висотою до 10 метрів і більше, під якими знаходяться поховальні ями глибиною теж до 10 метрів. Розкопки таких курганів дають вражаючі знахідки. Такі, наприклад, як знаменита *пектораль*, яку знайшов відомий наш археолог *Борис Мозолевський*, або *чаша із зображенням скіфів*, виявлена *Василем Бідзілею*. В останній час пощастило розкопати на Черкащині так званий *Рижанівський курган, який датується III ст. до н.е.*, в якому містилося багато золотих і срібних коштовностей. Нашим дослідникам, а це *Сергій Скорий*, який працював з польським археологом *Яном Хохоровським*, вдалося провести унікальні розкопки, які дозволили реконструювати поховальний обряд (поховальна камера, лежить небіжчик, поруч з ним — його бойовий кінь, зброя, — поховальна камера задрапірована тканиною, рештки якої також збереглися).

Цікаві знахідки постійно трапляються і в Києві. Ми його досліджуємо планомірно з 1970-х років. У Києві працює нині *“Центр археології Києва”* під керівництвом канд. істор. наук *Михайла Сагайдака*, що проводить розкопки на київських новобудовах. При спорудженні Подільської лінії метро нам вдалося виявити *зрубну забудову давнього Києва*. Коли ми розкопали рештки садиб із зрубними будівлями, тротуарами, парканами на Червоній площі Подолу, то журналісти назвали це місце *“київськими Помпеями”*. Культурні шари сягали тут глибини 10-12 метрів. Зовсім недавно на вулиці Юрківській ми розкопали *рештки*

давньоруського храму XII століття, який не згаданий в жодних літописних повідомленнях, досить непоганої збереженості. Попередньо його можна зв'язати із церквою Миколи Іорданського, яка була там у пізніший час. Факт знахідки кам'яної споруди свідчить про те, що в землі київській приховується ще багато, чого ми не знаємо.

— *Чи правильно я Вас зрозуміла, що археологи мають доступ тільки до тих місць, де починається будівництво або реконструкція будівель? Чи виконуються роботи, коли насамперед археологи доводять, що в певному регіоні України треба розпочати розкопки і дослідження?*

— Для того, щоб Вам відповісти на це запитання, треба повернутися у минуле.

У минулому, за радянських часів, Інститут археології мав сектор новобудовних робіт і сектор планово-тематичних робіт. За часу незалежної України інститут має тільки сектор новобудовних робіт, оскільки на планово-тематичні розкопки держава коштів не дає. Тому все, що ми робимо, пов'язано з новобудовами, під які ми підлаштовуємо свої тематичні плани. Отже, маючи багато пам'яток, на яких треба було б провести археологічні розкопки, зробити це не можемо за відсутності державних коштів.

— *В яких умовах, переважно, працюють археологи?*

— Якщо говорити про умови експедиційні, то це — польові умови, з усім тим, що з цим пов'язано, — і в дощ, і в спеку мусимо проводити археологічні дослідження. Якщо говорити про технічне і матеріальне забезпечення, то сьогодні воно відповідає новітнім критеріям, — спорядження, знаряддя і обладнання купуємо на ті ж кошти, що отримуємо на новобудови. Співпрацюємо з іноземними колегами. У нас працює кілька спільних експедицій, зокрема українсько-німецька, українсько-французька, українсько-польська, українсько-румунська, що також дає можливість забезпечити роботи новітнім обладнанням. Проблеми з технічним оснащенням експедицій у нас немає, працюємо на тому ж рівні, що і зарубіжні колеги.

— *Скільки археологів працює в Україні?*

— Думаю, близько 500. Лише в Інституті археології НАН України працює понад 200 співробітників, з яких близько 150 наукових. Археологічні дослідження представлені в багатьох університетах України, музеях.

— *Чим цікаві палеолітичні знахідки на території України? У книзі Абрамової, що була в 1960-х видана за редакцією академіка Рибаківа, їм виділено чимало місця, і Межиріч, і Мезин, і Гінці, і знахідки у печерах Криму.*

— Я би не сказав про палеолітичні знахідки на території України як про особливий феномен. Пізній палеоліт в Україні представлений, і виявлений він був ще за часів Вікентія Хвойки наприкінці XIX століття, зокрема в Києві, на Кирилівській вулиці. Досліджувалися також Мезинська стоянка, Пушкарі на Десні, Межиріч на Черкащині, Добраничівка на Полтавщині та інші. Як правило, всі вони були виявлені випадково, оскільки палеолітичні шари знаходяться так глибоко в землі, що просто ходячи по полю, ви їх не знайдете. Для відкриття палеолітичних стоянок треба, щоб за якоїсь причини відшарувалася велика маса землі, бо ці шари зараз знаходяться десь на глибині 15–20 метрів.

Цікаве відкриття на матеріалах Мезинської стоянки зробив *Сергій Миколайович Бібіков*, колишній директор Інституту археології. Він проаналізував одне житло, в якому знаходилися кістяні вироби, пофарбовані охрою, і прийшов до висновку, що вони представляють собою “первісний оркестр”. За його проханням музиканти Київської фі-

лармонії зіграли на цих прадавніх кістяних інструментах. Книга С.М. Бібікова про Мезинський музикальний комплекс була перекладена багатьма мовами.

Отже, в Україні представлений пізній палеоліт. Непоганий палеоліт, але не можна сказати, що це вершинне явище. Нічого подібного до печери Ласко, що у Франції, у нас немає.

Зате у нас є інші пам'ятки, яких немає в Європі. Це, зокрема, *скіфські кургани та городища*. Одне з таких городищ займає площу понад 2 тис. га, а його вали сягають майже 30 км протяжності, збереглися на висоту до 10 м. Знаходиться воно на Полтавщині і називається *Більське*. Це гігантське укріплення ми досліджували впродовж багатьох років спільно з Гамбурзьким університетом. З їхнього боку працювала професор *Рената Ролле*, а з нашого боку — спочатку доктор істор. наук *Вячеслав Мурзін*, а пізніше — доктор істор. наук *Сергій Скорий*.

— *А чому дослідженнями Більського скіфського городища зацікавилися німецькі дослідники?*

— На території Німеччини такі пам'ятки відсутні. Скіфи не дійшли туди і не залишили там своїх слідів. Спеціалісти з цієї тематики там є. Розкопки на Більському фінансувались німецькою стороною. Розкопки Рижанівського кургану, про що вже йшлося, фінансувались спільно польською і українською сторонами. Там було знайдено цілий музей коштовностей. До речі, ці експонати були показані на виставці у Кракові під яскравою назвою “Тутанхамон українських степів”. Цей курган для Польщі цікавий тим, що наприкінці XIX ст. його досліджував польський археолог *Г. Осовський*. Археологи тоді розкопали частину цього кургану, де знайшли жіноче поховання зі срібними і золотими речами, які були вивезені до Кракова. Наприкінці XX ст. експедиція Інституту археології разом із польськими колегами закінчили розкопки кургану і знайшли основне поховання. У Кракові відбулася об'єднана виставка колекцій, яка й привернула увагу широкої громадськості.

— *Наприкінці 2009 року в Українському домі була організована виставка колекцій Кам'яних баб. Чи мають наші Кам'яні баби певну світоглядну аналогію, поза очевидним прикладом острова Пасхи? Ті, хто цікавляться археоастрономією, наприклад, іноземні історики прадавньої астрономії, завжди запитують мене, чи мало просторове розташування Кам'яних баб усталеність, якщо б ми зараз побачили їхнє первісне розташування з висоти пташиного польоту (адже більшість Кам'яних баб демонтували і привезли до Дніпропетровського музею ім. Д. Яворницького, інших музеїв та приватних колекцій).*

— Кам'яні баби — це скульптури кочових народів степів. Ставилися вони на похованнях, на курганах, тобто, певною мірою, увічнювали небіжчика і, можливо, відображали його основні риси. Щодо того, що багато з цих скульптур зараз зведені в музеї і колекції, скажу Вам, що всі вони, як правило, паспортизовані, — і при потребі їх можна нанести як точки розташування на карту і визначити їхнє початкове положення.

— *Професор Окладников у книзі "Утро искусства", описуючи знамениті Мезинські браслети як одну з вершин палеолітичного мистецтва, писав, що викликає подив те, з якою філігранністю й терпінням людина виготовляла ці прикраси за допомогою кам'яних засобів. А якщо порівняти світогляд сучасної людини, технологічно прагматичний, і світогляд людей часів палеоліту, де царювало обожнювання речей, які паралелі Ви бачите?*

— Ми, нині живущі, схильні романтизувати та ідеалізувати людей стародавнього часу, які, начебто, були розумні, принаймні не дурніші за сьогоdnішніх. Але, мабуть, і еволюція була, правда? Звичайно, не такі розумні були, і не з тим світоглядом, як тепер. Єдине, що потрібно підкреслити, — людина тоді була частиною природи, вона себе не мислила за межами природи. Вона дивилася на світ, вважаючи, що якісь сили порядкують цим світом. Що стосується тих речей, які робили наші пращури, то часом це були унікальні речі. Та ж пектораль, справді, унікальна. Щоправда, її робили грецькі майстри. Але нічого незбагненного в давній технології немає. Сучасні народні умільці можуть зробити і не таке. Парадокс нашого захоплення в тому, що ми, оцінюючи ту чи іншу річ, робимо поправку на час, — так давно і так досконало. Але хіба щось знайдено таке, що неможливо сьогодні повторити?

— *Що вкладається в термін "зникнення цивілізації" і чи застосовний він до Трипільської культури?*

— Це завжди загадка для археолога. Що стосується цивілізації, — це, швидше, археологічний жаргон. Насправді, *цивілізація на землях сучасної України почалася за часів Київської Русі*. Це була перша цивілізація на нашій території. Все інше — культури, високі, розвинені, але культури в межах первісної стадії розвитку. Цивілізація має певні обов'язкові атрибути — міста, владні династії, писемність, ремесла тощо.

Загадкою для нас є і виникнення культурного явища, і його зникнення. Археологи, як правило, бачать розвиток і згасання цивілізації. А виникнення і зникнення побачити важко.

Ця проблема — не тільки у археологів, це, скоріш, проблема самої динаміки формування культурних спільностей. Ми її ще не знаємо. Ми часто думаємо, що Трипілья породило культурно-історичну спадщину сучасних українців. При цьому не враховуємо, що часом, коли стикалися два етноси, народжувалося щось третє. І культурно відмінне, і мовно відмінне, і, часом, територіально. Тому цю внутрішню динаміку зародження культури, як і її зникнення вловити дуже важко. Яскравий приклад — Трипільська культура. Ми не можемо з'ясувати, чому вона зникла. Ми досліджуємо ці гігантські поселення, але не можемо знайти єдиної відповіді, чому вони раптово залишені чи знищені. Є різні пояснення: вичерпали ресурси землі, то і пішли, але чому не понесли з собою своє майно? Якщо прийшли степові завойовники і винищили трипільців, то де їхні поховальні кладовища?

— *Поговорімо про добу Київської Русі. За результатами наукових досліджень Н. Нікітенко, покладених у подання до ЮНЕСКО щодо святкування 1000-ліття Софії Київської, 1011-й рік позначено як час заснування Софії Київської. Статтю проф. Н. Нікітенко ми публікуємо у цьому числі журналу "Світогляд", де автор дискутує з Вами й Олексієм Петровичем Толочком.*

— Щодо проблеми нового датування Софії Київської, я досі висловлююся академічно, щоб не образити і Надію Нікітенко, і людей навколо неї. Намагався зрозуміти, навіщо це їм, адже є чіткі вказівки письмових джерел, "Повісті минулих літ" і новгородських літописів, що будівництво Софії і всього міста Ярослава, — це дії *Ярослава Мудрого*. Навіщо приписувати це *Володимиру*, котрий збудував так зване "місто Володимира" зі своїми монументальними спорудами, зокрема Десятинною церквою. Сьогодні з усією відповідальністю заявляю, що це ідея-фікс в археологічно-історичній науці. Автор цього відкриття запрограмувала себе на нього десь років 20 тому. Спочатку підкориювала портретні зображення синів і до-

Мезинський браслет. 20 тис. р. до н.е.
(с. Мезин Чернігівської обл. (1912 р.)).
Національний музей історії України

Чаша із зображенням сцен із життя скіфської знаті.
IV ст. до н.е. Срібло, позолота.
(курган Гайманова могила, с. Балки Василівського району
Запорізької області (1969 р.)).
Національний Києво-Печерський історико-культурний
заповідник (Києво-Печерська Лавра)

Долівка скіфської хати, Більське городище
(с. Більськ Котелевського району Полтавської області)

чок Ярослава, сказавши, що це, насправді, діти *Володимира Святославовича* і навіть невістки синів його. Потім вона сказала, що “Слово Іларіона” було написано не в 1049-1050 роках, як це датували відомі спеціалісти, а в 1022-му. Потім були залучені скандинавські саги, зокрема сага про Еймунда, де говориться про оборону Києва 1017 р.

Пізніше, як за помахом чарівної палички, почали з'являтися ранні написи Софії, то 1018-го, то 1019-го, то 1022-го, які дали можливість відносити побудову до раніших часів. Але чому до 1011 р.? Саме про цю дату, як стверджує *Надія Нікітенко*, говорив свого часу *Петро Могила*. І, начебто, відтворив її на стіні Софії під час реставрації. Навіть, коли б це було справді так, це не могло бути джерелом для визначення віку Софії. Адже це була б всього лише приватна думка церковного ієрарха. З'ясувалося, однак, що цієї дати не має і в Могили. Це ще одна вигадка пані Нікітенко. Сьогодні Надія Нікітенко поширює ще одну шокуючу новину, що в саркофазі Ярослава немає кісток ні його, ні дружини Інгігерди.

Вважаю, що подання Національної комісії ЮНЕСКО щодо святкування 1000-ліття Софії Київської у 2011 році було передчасним. Очевидно, була чиясь команда на це подання. Як член цієї комісії, я довідався про це із засобів масової інформації. Написав листа голові Національної комісії ЮНЕСКО із запитанням, як таке подання могло бути підписаним. Пан *Володимир Хандогій* мені відповів, що це ж не означає, що це справді так. Мовляв, ми відсвяткуємо цю дату, а Ви можете продовжувати дослідження і встановлювати істину. Але як можна підписувати заяву, якщо є сумніви? Тепер пані Нікітенко і співробітники Софії Київської обстоюють істинність свого “відкриття” тим, що його визнала ЮНЕСКО.

— *Оскільки мова зайшла про Ярослава Мудрого, чи є наукові зрушення щодо пошуку бібліотеки Ярослава? Чи буде колись ця тасмичія розгаданою?*

— Я думаю, що ні. Колись до мене вже зверталися з цим питанням. Я і тоді відповідав на нього негативно. Мені доводило, що вона буде знайдена або в Вишгороді, або в Києві, на території Печерської Лаври. А я казав, що вона ніколи не буде знайдена, бо швидше за все, зникла в полум'ї пожежі 1240 року. Якщо б перед монгольським штурмом Києва її зарили у землю, то за цей час хоча б якісь сліди знайшлися. Не виключено, що ще в давньоруські часи частина софійського зібрання книг розійшлася по бібліотеках інших міст.

— *Важливе запитання, що хотілося б обговорити з Вами, — це питання збереження археологічної спадщини.*

— Це питання дуже важливе, оскільки сьогодні Інститут археології НАН України виявився єдиною організацією, яка займається не тільки археологічними дослідженнями, а й охороною пам'яток археології. Жодної структури, на рівні Міністерства культури, або на міжвідомчому рівні, що б займалася практичною охороною пам'яток, не існує. При Інституті археології створено охоронно-археологічну службу на чолі з доктором істор. наук *Денисом Козаком*, що працює в областях. Окрема діяльність цієї служби пов'язана з експертизою земельних угідь. У разі приватизації земельних ділянок, на яких містяться археологічні пам'ятки, ми вимагаємо передусім допуску на ці ділянки археологів для досліджень. Ми добровільно взялися за цю справу і отримуємо одні неприємності, — на нас пишуть скарги, коли ми комусь забороняємо будівництво. Врахуйте, що проведення експертизи — справа недешева. За часів урядування *Ю.В. Тимошенко* до нас прийшла постанова Кабінету Міністрів за підписом Прем'єр-міністра, згідно з якою археологи мали робити експертизу безоплатно.

А це треба виїхати в поле, найняти машину, створити групу людей, мати інструменти, фотоапарат і т. ін.

Ситуація з охороною пам'яток археології просто жахлива, — “чорні археологи” продовжують “натхненно” працювати. Коли я був депутатом Верховної Ради, мені вдалося провести закон про охорону археологічної спадщини. Але яким був шаленим опір, — деякі люди підходили і говорили “*Петре Петровичу, Ви ж розумна людина, навіщо вам це горе*”. І в уряді, й у Верховній Раді, адміністрації Президента безліч колекціонерів. Одні замовляють трипільські пам'ятки, інші античність, треті вже тільки античне скло колекціонують.

“Чорні колекціонери” провокують “чорних археологів”, і всі вони тиснуть на нас, професійних археологів, щоб ми їм не заважали. Доходить до того, що пускають плитки, ніби професійні археологи самі беруть участь у торгівлі старожитностями. В результаті в інституті пройшли дві підряд перевірки: у 2008 р. “трусила” нас три місяці Рахункова палата. По суті, зірвали нам експедиційний сезон. Нічого не знайшли. У 2009 р. працювало КРУ. Також шукали зловживання і також нічого не знайшли.

Виявляється, що збереження археологічної спадщини нікому не потрібно, кожен би хотів мати її у своїй кишені. Уже двічі “покрашували” закон про охорону археологічної спадщини, в результаті від оригінального тексту мало що залишилося. Людина, яка купує 300 гектарів землі, не має змоги заплатити кілька тисяч археологам за експедиційні роботи на цій землі? Боротьба за новий закон триває вже кілька років. Одне з нарікань у наш бік, що Інститут археології є монополістом, оскільки нічого не можна зробити без його згоди. Це положення зараз хочуть із законопроекту вилучити.

— *Як сьогодні виживають археологічні заповідники, і які дослідження там тривають?*

— Ситуація там покращилася. Скажімо, *Ольвійський заповідник*. На його утримання збільшено фінансування, є охорона, якої раніше не було. Але ж охорона — це не армія. Та й іноді охорона є частиною бізнесу, і я не знаю, хто може це припинити... *Ольвійський заповідник* має територію, що охоплює старовинне грецько-римське місто, його ще не одному поколінню археологів розкопувати. До нього прилягає могильник, який в десять раз більший за територію міста, де є склепи, поховання з прекрасними речами, з античним склом. Найбільше саме могильники притягують до себе чорних археологів, бо можна розкопати одну могилу і відразу знайти нерозбиті речі, тобто там є ще багато матеріалу не тільки для нас, а й для грабіжників.

— *Петре Петровичу, Ви маєте свій погляд на певні моменти історії як давньої, так і сучасної. Як Ви дискутуєте, відстоюєте свої погляди?*

— Є два підходи до археологічної науки. Один підхід полягає в тому, що археологія є самодостатньою дисципліною, що оперує винятково джерельними рештками. Археологи їх досліджують, сортують, описують, публікують і не займаються історичними узагальненнями взагалі. Це робить якийсь інший спеціаліст, скажімо, зі стародавньої історії.

Я дотримуюсь іншої думки, що археолог — це історик. Не так складно, знаючи методику, виконати роботу з обробки вибуного археологічного матеріалу. Як у нас кажуть, і бабуся на городі може щось знайти. Складніше поставити знахідку в систему, показати, коли вона була створена і що вона собою являє, як і увияти собі життя тих людей, які залишили ці речі. Оце кінцевий результат досліджень. Я думаю, що за тривалий термін мого директорства

переконав своїх співробітників у такому підході. І тепер співробітники інституту теж сповідають позицію, що археологія насамперед є історичною дисципліною.

— Над чим Ви працюєте зараз?

— Я постійно над чимось працюю. Підготував друге, розширене видання книги про давньоруську народність. Кошти на це видання виділив фонд *Леоніда Кучми*. Зараз підготував монографію “Власть древней Руси в 10-13 веках”, яку будуть видавати в Санкт-Петербурзі. В цій книзі показую, якими потужними були державницькі атрибути влади в Київській Русі: це княжа влада, дума, віче, воеводи і тисяцькі, різні фіскальні інституції. Законом держави була “Руська Правда”.

— Ви буваєте в польових експедиціях?

— Практично щоліта. Був присутній, коли розкопували знаменитий Братолобівський курган на півдні України, де були знайдені золоті речі, як і на розкопках Рижанівського кургану, їздив на Більське городище, в Ольвію. Буваю на давньоруських розкопках у Києві. Цікава робота триває зараз під Чернігівом, де була скандинавська факторія. Правда, беру участь зараз, як то кажуть, у краватці...

— Щиро дякую за інтерв'ю.

— Я Вам також дякую за інтерес висвітлити окремі питання археології й історії України на сторінках журналу “Світогляд”.

Бесіду вела *Ірина Вавилова*,
заступник головного редактора

Златник князя Володимира Святославича.
980-1015 рр., Київська Русь. Золото.
Національний Києво-Печерський історико-культурний
заповідник (Києво-Печерська Лавра)

Музей трипільської культури
(с. Трипілля Київської області)

Український літопис ВБРАННЯ

Неоліт

Як субстанція матеріальної культури, одяг завжди був і є показником стану суспільства та його ідеалу, віддзеркаленням культурно-історичних, соціально-економічних та естетичних факторів. Процес вивчення одягу в еволюційному розвитку безпосередньо пов'язаний з археологією, антропологією, історією, образотворчим мистецтвом, літературою, теологією, етнографією та іншими науками. Яскравий самобутній український народний костюм є результатом тривалого процесу розвитку матеріальної і духовної культури племен і народів, які здавна населяли територію України. Де ж поставити ту точку відліку великого для нас початку?

Що саме змусило прадавню людину усвідомити себе серед собі подібних у навколишньому світі? Фізичний страх перед проявами природи чи зачатки естетичної потреби у процесі розвитку мислення?

Зінаїда Васіна
художник-етнограф,
член Спілки художників України,
м. Київ

За матеріалами 2-томного видання Зінаїди Васіної "Український літопис вбрання" (К.: Мистецтво, 2003), що одержало відзнаки "Книга року 2003" і "Книга року 2006", диплом Міжнародного книжкового ярмарку "Книжковий світ" 2006, диплом 1-го ступеня на Міжнародній книжковій виставці "Книги Білорусі" 2007, диплом Парламентської бібліотеки 2007.

На території України за часів неоліту етнічне населення було досить строкатим. Поруч з автохтонним населенням (його репрезентують такі археологічні культури як буго-дністровська, сурська, дніпро-донецька та культура ямково-гребінцевої кераміки), що склалося в пізньопалеолітичну епоху і займалося мисливством та рибальством, існували племена неолітичної культури Європи. В Україні їхній ареал поширився на Прикарпаття, Волинь і Поділля. Це так звана культура лінійно-стрічкової кераміки або дунайська. Племена цієї культури займалися скотарством і землеробством, яке вони перейняли від племен Середземномор'я і Близького Сходу ще в VII тис. до н.е.

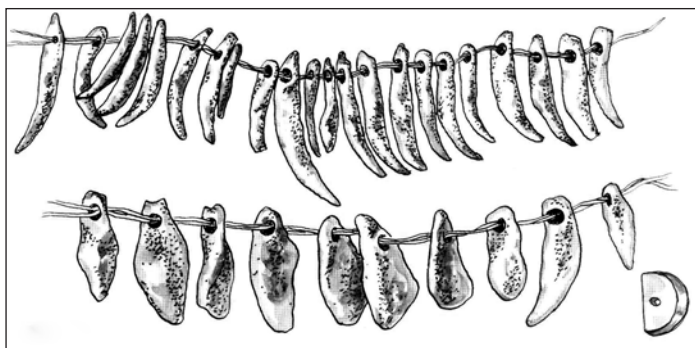
Вбрання епохи неоліту центральної і північно-східної частини України є своєрідним явищем у матеріальній культурі цієї доби, оскільки не має прямих аналогів у культурах прилеглих територій Європи й Азії. Це дає підстави твердити про наявність перших етнографічних рис у вбранні населення цієї території.

Розвиваючись у єдиному територіальному середовищі, автохтонні племена поступово засвоювали нові для них форми господарювання — землеробство і скотарство, що вивело їх на новий щабель матеріально-культурного прогресу.

Доба неоліту — це перехідний етап від тотемного-мисливського палеолітичного мислення до космогонічного мислення енеолітичної людини, пов'язаного з новими видами діяльності, передусім із землеробством, на яке згодом було переорієнтовано весь творчий процес. Змінюються і духовні орієнтири, з'являються нові символи, пов'язані з природними явищами, порами року, з родючістю.

Набувши в палеолітичній добі навичок різьблення, живопису, скульптури, людина епохи неоліту збагачує свої можливості: освоює ліпний і кам'яний посуд для зберігання продуктів землеробства, робить перші спроби ткацтва. Нове середовище господарювання змусило людину частково замінити ручне плетіння (ткацтво ручним станом) на механічний процес — примітивний ткацький верстат, заощаджуючи таким чином час для роботи на землі та догляду за худобою. Із зародженням ткацтва у часи неоліту з'являються і перші спроби часткової заміни шкіряних елементів одягу на ткани з вовни і льону деталі — рукава, накидки,

Різновиди шкіряного вбрання з тканинними елементами - опліччями і штанами. Реконструкція З. Васіної

фартухи-обгортки в один обхват, двоплатові “запаски”. Комбінації різнофактурних матеріалів, з яких виготовлявся цей одяг, створювали цікаву декоративну композицію, яку доповнювали кістяні та перламутрові прикраси.

Чоловічий костюм мав статові відмінності. Крім сорочок, нарамників, курток і плащів, з'являються перші шиті штани (чоловіча фігурка зі Словаччини, V тис. до н. е.). Їх носили заправленими у чоботи і навипуск. За конструкцією штани — це шиті складові елементи: набедренник і ногавиці. Вони мали зручну ширину і трималися на талії за допомогою мотузка або шкіряного ремінця, обернених декілька разів.

Особливий інтерес викликають поховання воїнів у Маріупольському могильнику. Їхній обладунок був досить простим. Для захисту вразливих місць використовували товсту, підбиту знизу матерією шкіру. З неї шили нагрудники, які надягали через голову тунікоподібно або окремими частинами — передньою і задньою. Одяг скріплювали шкіряними ремінцями по боках, а інколи і на плечах. Бойові нагрудники підперізували поясом зі з'єднаних між собою вепряхих іклів (Маріупольський могильник, поховання XIV). На голові були шоломоподібні шкіряні товсті шапки. І нагрудники, і шапки пофарбовано червоною фарбою — символом сили і влади (пігмент червоного насиченого пурпуру-

Намисти з кісток та зубів тварин.
Просвердлене кістяне намисто.
Маріупольський могильник

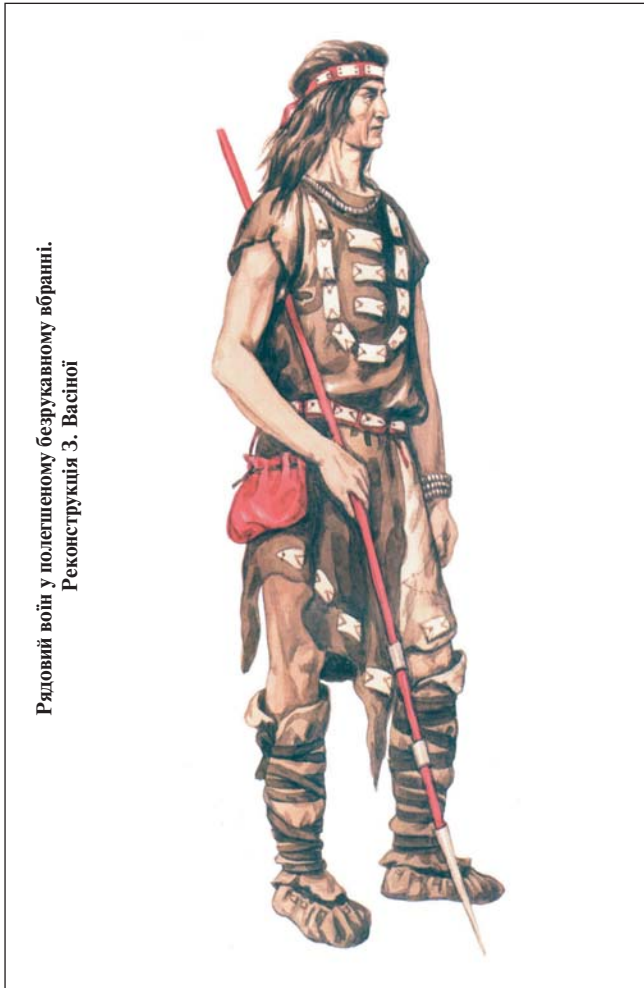
Господарині кость Бург

нагрудники типу нарамників, які не мали бокових швів, їх надягали через голову і зав'язували мотузками.

Але процес ткання був ще на низькому рівні і не міг задовольнити потреби людини. Спочатку тканий одяг та його елементи носили тільки вожді, воїни, служителі культу, бо він був дуже дорогим і сприймався як символ достатку. Тому первісна форма сорочки складалась поступово, з окремих частин — основи і рукавів-опліччя, що носились окремо і разом (В. Білецька). Ще й досі у західних областях України та в Угорщині існують народні сорочки, що складаються тільки з опліччя і називаються, за визначенням Ф. Вовка, “жовточеревими”. Прямокутний шматок тканини складають навпіл по довжині, зшивають уздовж рук і вирізають отвір для голови. За матеріалами неолітичних поховань дніпро-донецької культури і, зокрема, Маріупольського могильника, за місцезнаходженням і розміщенням прикрас на кістяках вимальовуються варіанти реконструкції видів одягу цієї історичної доби. Як і в попередніх епохах, основний одяг виготовляли зі шкіри та хутра диких і вже свійських тварин: овець, кіз, великої рогатої худоби, свиней. За кроєм і формою він зберігав традиції палеолітичного вбрання з частковою заміною деяких елементів першими тканими фактурами. Жінки носили одяг типу довгої сорочки (Д. Телегін). З'являються перші види плечового і поясного одягу, окремі його різновиди: короткі “кохти”, нагрудники, сорочки різної довжини, а до них —

Жіночий повсякденний шкіряний одяг.
Реконструкція З. Васіної

Рядовий воїн у полетшеному безрукавному вбранні.
Реконструкція З. Васіної

вого кольору частково виявлено в деяких похованнях). Наприклад, у XXIV чоловічому похованні цей колір проходив широкою смугою на місці попереку — можливо, це був пояс. У цьому ж похованні знайдено булаву. Реконструйований за цим матеріалом одяг, імовірно, належав вождю чи ватажку. У подвійному похованні L жінки і дитини насичений пурпурово-фіалковий пігмент знайдено на місці крипсових кісток уздовж ніг, можливо, то залишки поясного одягу. Велика кількість прикрас, виявлена у цьому похованні, свідчить про те, що тут було поховано привілейованих осіб.

Одяг неоліту мав усі ознаки основних видів вбрання: плечовий, глухий — сорочки, кохти, нарамники, нагрудники з рукавами і без них; розпашний — куртки різної довжини, запаски, штани; додатковий — накидки, плащі. На голові носили шоломоподібні шкіряні шапки і хутряні круглі шапочки.

У холодну пору року ноги обмотували шкіряними або хутряними онучами, перев'язуючи їх ремнями, а також носили м'яке шкіряне взуття типу панчіх або постолів. Можливо, взуття робили з повсті або плетива.

Неоліт можна назвати епохою кістяних прикрас. Індустрія їх виготовлення охоплювала різні племена територіально далеких країн, що, ймовірно, перебували близько одне до одного на етапі розвитку кістяної продукції. Коли говоримо про ці знахідки, вимальовується картина могутньої кістяної індустрії, що існувала довгі часи на широких теренах Євразії. Зважаючи на велику кількість кістяної продукції, можна назвати ті часи кістяним віком Євразії (М. Макаренко).

Саме на поширення такої продукції вказують мариупольські поховання, де трапляються всі види кістяних при-

крас. І хоч ареал їх використання досить широкий, все ж пластинки мариупольського типу є локальним явищем і сусіднім культурам невідомі. Це дає підстави твердити про самотність художньо-декоративного оформлення одягу Подніпров'я, Полісся, Лівобережжя в епоху неоліту.

Залежно від способу використання всі прикраси дніпро-донецької культури можна поділити на групи: нашивні, знімні і широкого застосування. До нашивних прикрас належать пластинки мариупольського типу з іклів кабана, що становлять найчисленнішу групу. Виготовлені з розщеплених іклів кабана різної довжини, вони мали кутну і прямокутну форми. Прямокутні пластинки були двох видів за способом їх кріплення: по дві дірочки з обох боків, як правило, з'єднувались між собою шкіряними шнурками; по одній дірочці з променеподібними рівчачками від них для ниток пришивались до одягу і мали різьблення по краях. Пластинки першого виду використовували як аплікації. Ними оздоблювали рукава, рядами по горизонталі нашивали на одяг, на шкіряні початкові пов'язки.

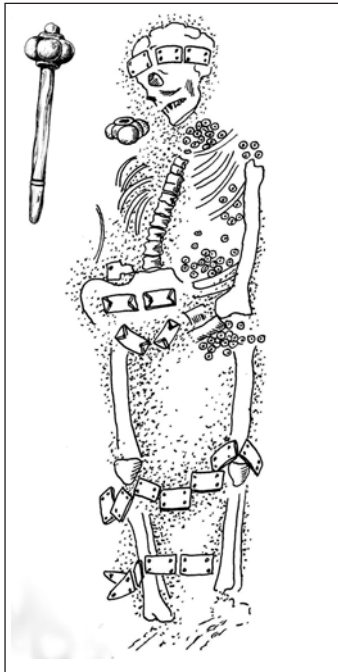
Особливе місце в декоруванні одягу становлять трикутні пластинки розщеплених іклів кабана. У VI, VII похованнях з 12 старанно викладених на погрудді кістяка пластинок утворено вертикальну композицію.

З таких пластинок виготовляли діадеми, стягуючи їх на потилиці ремінцями, а також нашивали на головні убори — шапочки. Крім того, їх нашивали на груди і шоломи воїнів. Іноді ці ікла у вигляді гривен надягали або нашивали по горловині одягу. Друга група прикрас широкого використання — це разки округлих і обрізаних з одного боку перламутрових намистин із середньої частини черепашок, які рядами уперек нашивалися на одяг (дитяче поховання L, жіноче поховання XLIX, IV). Крім нашитих сегментів разками (вони знаходяться збоку), намистини нанизувалися

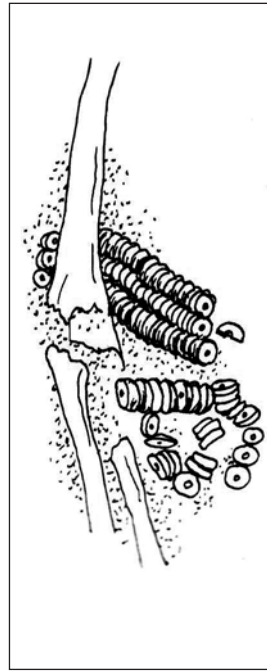
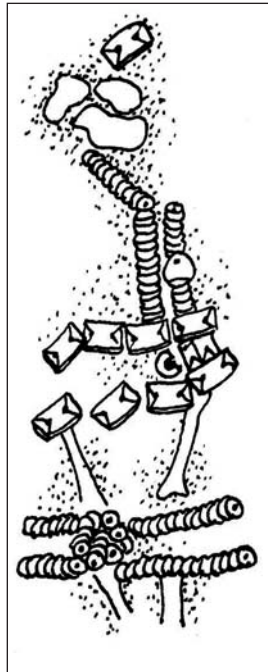

Парадно-бойовий обладунок воїнів.
Реконструкція З. Васіної

Булава поруч із кістяком. Рештки кістяка дитини.
Деталь оздоби на ліктях кістяка. Маріупольський могильник

вертикальними колонками, з'єднаними між собою. У похованні LVI такі разки, мабуть, притримували довгі рукава, обгортаючи обидві плечові кістки по два-три ряди. Такий перламутровий "патронташ" знайдено і в чоловічому похованні XXIV на червоному поясі з правого боку. Крім разків, перламутрові намистини нашивалися на одяг "уроздріб", в основному на погрудді, де вони сяяли природною красою. Нанизані по декілька рядків намистини нашивали на одяг або носили з собою як крам, на продаж, а можливо, як обмінний фонд, як капітал, як мінову одиницю (М. Макаренко). Крім цього виду нашивних прикрас, існували різні підвіски, якими оздоблювали одяг, взуття і головні убори. Їх виготовляли з зубів оленів,

ведмедів, вовків, риб, з різних порід каменю і черепашок. Трапляються й поодинокі знахідки: фігурна підвіска з порфіриту (Маріупольський могильник), природні кристали гірського кришталю, золота підвіска (Микільський могильник). Знімні прикраси представлено групою намистин, дрібних підвісок, пронизок. Особливе місце серед них посідають кулясті кістяні намистини з діркою збоку, які трапляються у багатьох похованнях у великій кількості. Вони свідчать про досконале володіння технікою їх виготовлення, тонке відчуття краси у тогочасних майстрів (М. Макаренко).

До прикрас також належать плескаті перламутрові кружальця, товсті намистини у формі півмісяця, просвердлені зуби різних тварин, чорні геширові пронизки циліндричної форми, сланцеві, сердолікові намистини. З цих видів намиста виготовляли прикраси на шию, на руки (браслети), разками їх нашивали на одяг. Крім намиста, шию прикрашали кістяними амулетами-тотемами, талісманами. Талісман у вигляді свині було знайдено у похованні СІ. Більшість цих прикрас є характерними для ранніх періодів неоліту. В епоху пізнього неоліту й енеоліту такі прикраси поступово замінюються мідними, хоча й у неоліті трапляються поодинокі мідні браслети. Прикраси з черепашок залишаються частково в Трипіллі і навіть у слов'янських похованнях. За кількістю і розмаїттям знайдених у Маріупольському могильнику прикрас можна уявити, як щедро декорувався одяг, головні убори, взуття. Маріупольський декор — це унікальне явище. Схематизм геометричних композицій несе в собі магічний зміст, нерозкодований і досі. Це знакова система мислення, яка відображала істотні моменти епохи з її законами, символами, реальностями.

Висновки. Вбрання епохи неоліту центральної і північно-східної частини України є своєрідним явищем у матеріальній культурі цієї доби, оскільки не має прямих аналогів у культурах прилеглих територій Європи й Азії. Це дає підстави твердити про наявність перших етнографічних рис у вбранні населення цієї території. Конструктивне мислення, великий діапазон структури композицій, що співвідносяться з фактурою прикрас із кістки, черепашок, перламутру, свідчать про високий мистецький рівень, відчуття гармонії та краси епохи неоліту.

Святкове вбрання привілейованих осіб
(вождя, його дружини і дитини).
Реконструкція З. Васіної

КАРТИНИ, СИМВОЛИ, ДУМКА і МОВА

Рис. 1

Річард Грегорі
заслужений професор
нейропсихології
Університету Брістоля,
Великобританія

За матеріалами книги
Р.Л. Грегорі. “Разумный глаз”.—
М.: Мир, 1972.— 208 с.

Фото *М. Хасуелла*
[http://en.wikipedia.org/wiki/
Richard_Gregory](http://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Gregory)

Наша здатність бачити картину як визначений предмет — картину — і як “вмістилище” зовсім інших предметів, сама по собі чудова. Але найкраща наша здатність — використовувати визначені форми як символи, які допомагають роботі мислення і діють в ролі засобу спілкування з іншими людьми, відокремленими від нас простором і часом.

Історія писемності дуже багата фактами. Відомо декілька найдавніших способів письма, завдяки яким зображення символів збереглися до наших днів, — на скельних стінах печер, на бивнях слонів, на кістках, на металі, на папірусах в Єгипті, на шкірах, які використовували для цієї мети семіти, що залишили після себе сувої Мертвого моря.

Цікаво, що найперші малюнки виконані не в детальній реалістичній манері, а в лаконічному стилі, що нагадує стиль карикатури; на них, як правило, зображені знайомі речі, часто — сцени полювання (рис. 1). А ось чи розвинулися лаконічні малюнки на основі більш ранніх детальних картин або, навпаки, прийшли на зміну малюнкам, ще лаконічнішим, на яких людей, птахів і звірів зображали за допомогою всього лише декількох рисок, невідомо. Ранні китайські ідеограми дивно схожі з єгипетськими ієрогліфами, хоча ті та інші виникли незалежно. Основна особливість усіх ідеограм полягає в тому, що структура знака не передає предмет повністю. Це як би нариси нарису.

Ідеографічне письмо поступово перетворилося на систему знаків, що відображають зв'язок з усною мовою того часу. Спочатку це відбулося з месопотамськими, єгипетськими, критськими і хетськими шрифтами; у них, а услід за ними й у всіх інших поступово виявився зв'язок між зображенням ідеографічних знаків і звучанням слова. Існує два типи письма, які розрізняють за способом зв'язку з усною мовою. Писемні знаки можуть відповідати або вимовним складам (складове письмо), або літерам алфавіту (алфавітне письмо). Відмітимо, що ні символи, які використовує складове письмо (старовинний клинопис і стародавні ієрогліфи, а також сучасні японські та китайські шрифти), ні символи алфавітного письма не втратили повністю своєї спорідненості із зображенням, з картиною (рис. 2-4).

Мова, що вперше досягла значної повноти, розвинулася в четвертому тисячолітті до н. е.; це була мова шумерів. Шрифт шумерського письма — клинопис. Глиняні дощечки з написами, виконаними шумерським клинописом, були виявлені в Месопотамії; розшифрували їх в XIX столітті. Зразки більш ранньої писемності, виявлені в тому ж районі, не були клинописними; це було письмо малюнками, в якому можна розрізнити близько 900 різних символів. Останнє поступово спрощувалося, і в пізніших знаках початкові символи-картини ледве розрізняються. (Цікаво, що при переході від символів-картин до клинопису спочатку змінилася орієнтація знаків: приблизно у 3200 році до н.е. знаки, втиснуті в поверхню глиняних дощечок, виявилися повернутими “вниз головою” по-

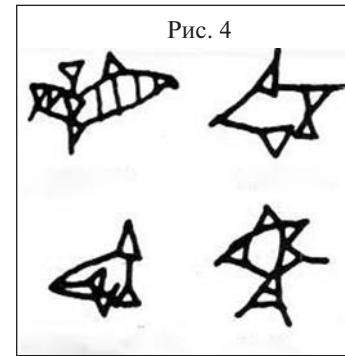
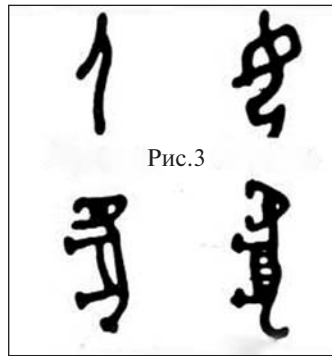
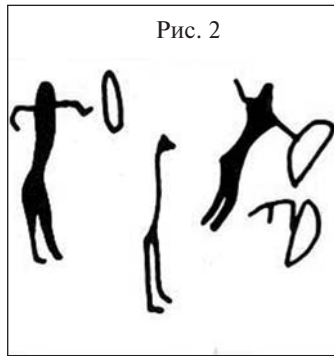

Рис. 1. Приклад печерного живопису — фігури показані у напруженому і драматичному русі

Рис. 2. Давні піктограми — із розвитком писемності зображення стають все абстрактнішими

Рис. 3. Давні китайські піктограми, виконані в стилі карикатури, що дивним чином схожі з єгипетськими символами, хоча виникли незалежно одні від одних

Рис. 4. Давній месопотамський клинопис

рівняно з первинними символами-картинами. Символи, вирубані в камінні, були перевернуті на декілька сторіч пізніше. Саме ці стародавні повернуті піктограми перетворилися в клинописні букви першої писемної мови.)

На цьому етапі в простій образотворчій писемності з'явилася важливе нововведення. Оскільки знаки використовувалися не тільки для позначення визначених предметів, але і для вираження абстрактних понять, окремі знаки мали декілька значень — символи стали неоднозначними. Виникла проблема ідентифікації значення знака, яка була вирішена за допомогою детермінативів. Останні не вимовлялися, а використовувалися лише для того, щоб вказати читачеві значення символу в такому вживанні. Детермінативи не винаходили спеціально, їх запозичували з наявних ідеограм. Для того, щоб визначити вимову, яка відповідає певному символу в певному поєднанні, використовувалися інші детермінативи — майже так само, як в англійській мові застосовується німе "e", щоб визначити вимову попереднього складу, наприклад "fin(e)".

Староєгипетська ієрогліфічна писемність відома краще, ніж клинопис. Слово "ієрогліф" утворене від грецьких слів *hieros* (святий) і *glyphein* (вирізувати, висікати, гравіювати), що означає "священні, висічені на камені письмена", хоча ієрогліфи використовувалися і для текстів, які не мали релігійного характеру. Самі єгиптяни називали свої письмена "mdw-ntr", що означало "мову богів". Не виключено, що "mdw-ntr" здаватиметься не дуже легко вимовним звукосполученням. Єгиптяни не використовували спеціальних знаків для позначення голосних (лише іноді, на початку слова), хоча в усній мові у них, звичайно, були голосні звуки. Правда, іноді, як правило, в текстах навчального характеру, наприклад в медичних текстах, голосні все ж таки фігурували. Між іншим, можна і по-англійськи читати без символів, що позначають голосні. Наприклад, можна розібрати, що означає "Th gptns wr vr clvr" (The Egyptians were very clever, що в перекладі означає "Єгиптяни були дуже розумними"). Зрозуміти сенс такої фрази допомагає контекст, але помилки при читанні неминучі. Позначення голосних у тексті особливо важливе для правильного читання вголос, але, можливо, в давнину вголос читали нечасто.

Початок ієрогліфічного письма належить до першого відрізка третього тисячоліття до н.е. Як і клинопис, воно розвивалося від піктограм до фонетичного письма, в яке врешті-решт і перетворилося. Один з дуже ранніх зразків — палетка Нармера — показаний на рис. 5. На палетці, яка зображає єгипетську армію, що вражає ворогів, є не тільки піктографічні, але і фонетичні письмена, що позначають імена і титули, а тому становлять особливий інтерес.

Можливо, що звукосполучення, відповідні піктограмам, вперше з'явилися в результаті процесу, спорідненого народженню ребуса або каламбуру. Адже власні імена, такі, як у правителів країни, не можна зобразити у вигляді картинки, хоча взагалі деякі імена і піддаються такому зображенню (наприклад, прізвище Горіцветов).

Ієрогліфічна писемність є по суті подвійною писемністю, оскільки кожна думка представлена одночасно піктограмою і фонограмою. Смісл піктограм зрозумілий просто з форми лаконічного малюнка, що ж до фонограм, то їх можна зрозуміти, лише знаючи усну мову.

Призначення детермінативів полягає в тому, щоб уникнути, наскільки це можливо, неоднозначності, що виникає, якщо всього декілька сотень піктографічних знаків використовуються для відображення величезного числа різних предметів, ситуацій, думок.

На ранніх етапах розвитку інших стародавніх мов (а також на прикладах сучасних примітивних діалектів) видно такий самий рух — від піктограм, які зображують предмети і класи предметів, до абстрактних понять, пов'язаних з цими об'єктами, і до граматичної писемності, пов'язаної з конкретною живою усною мовою. Фонетичними одиницями можуть слугувати силабічні символи, як в ієрогліфічному єгипетському письмі, або алфавітні знаки-букви, як в європейських мовах. Алфавіт — один з найбільших винаходів людини — дає можливість, використовуючи всього близько тридцяти символів, висловити найскладніші думки, які тільки можуть виникнути в мозку людини. В рамках допустимих комбінацій алфавітних символів міститься свого роду математика змісту.

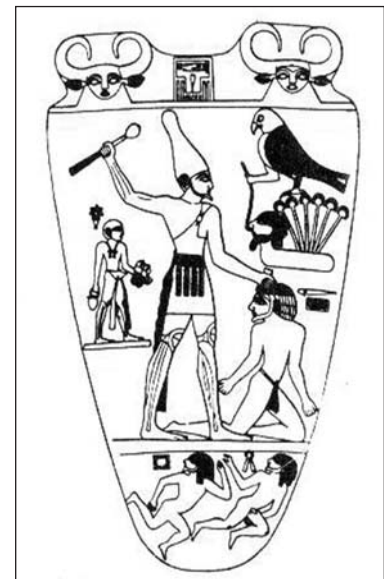

Рис. 5. Палетка Нармера.
Верхній Єгипет

Приклади успішного використання в писемності таких одиниць, де окремі знаки відповідають не буквам, а складам і навіть словам, демонструє єгипетська ієрогліфічна писемність, міноанська писемність, зразки якої знайдені на Криті (датовані двадцять восьмим сторіччям до н. е., а у другому тисячолітті до н.е. цей шрифт переходить в піктографічний), а також китайська писемність чотирьохтисячолітньої давності. Такі знаки менш зручні, та зате мають і переваги.

Ми знайомі з тим, як висловлюють думки мовами, які користуються алфавітом, наприклад англійською мовою; тут первинні піктограми відчутні в зображеннях букв лише як дуже віддалене відлуння минулого. А як люди передавали свої думки за допомогою стародавніх знаків-картин, наприклад єгипетських ієрогліфів?

Деякі ієрогліфічні символи за всі чотири тисячі років існування мови не втратили очевидної образотворчої схожості з предметом, який вони позначають ("змія", "вагітна жінка"). Існують і символи, які використовуються для позначення абстрактних понять ("рух", "сила", "світло" або "час"). Ці символи явно відображають схематизовані об'єкти — ноги, руки, які асоціюються з рухом і силою. Знаходимо ми і такі символи, які відображають ще поняття, пов'язані з містичними або магічними уявленнями, наприклад "зло".

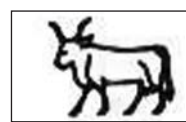

Майже за кожним єгипетським символом слідує ідеографічний знак — або зображення об'єкта, або символ, тотожний з ширшим поняттям класу об'єктів.

Наприклад слово *бик* може бути написано у два способи,

причому такий знак зображує тварину,

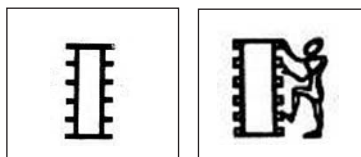
а знак *шкура* — слугує значенням групи чотириногих тварин.

Цей знак є детермінативом, який вказує на загальний клас, до якого слід віднести символ бика. Будь-який знак, зокрема і той, який є зображенням (наприклад, зображення бика), може використовуватися не тільки для позначення об'єкта, але і як фонетичний символ, який позначає звук розмовної мови.

Деякі ідеографічні символи виражають дію конкретно.

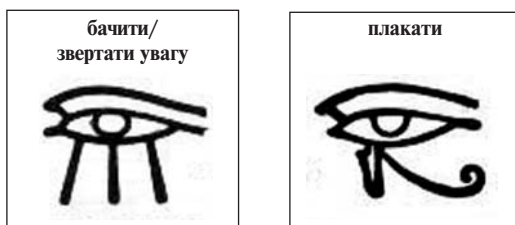
Стіна/фортеця та дієслово *будувати* передаються різними знаками (у другому випадку до знаку *стіна* додається знак *будівельника*).

Багато людських дій передаються знаками-картинами, на яких зображені чоловік або жінка в характерній позі. Ось декілька прикладів:

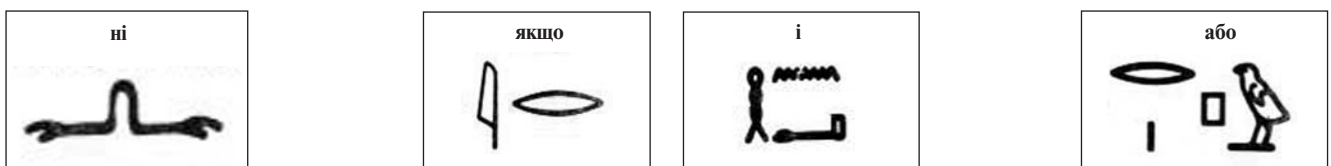
У значенні дієслів використовуються зображення частин тіла:

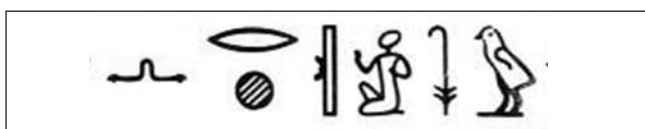
а також зображення тварин або квітів, причому кожен такий знак може мати декілька близьких значень:

Найскладніше при передачі думок з допомогою картин, — виразити заперечення. Символи, які вказують на логічні зв'язки, часто опускаються; мабуть, вони взагалі з'явилися далеко не зразу. Давно і часто трапляється лише один такий символ — символ, який позначає заперечення *ні* (це намальований жест *дві руки*). Інші логічні зв'язки записуються так:

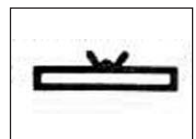

Як приклад речення з запереченням візьмо фразу: **Я не знаю його.** Знак заперечення тут явно виведений із жеста розведення рук. Не виключено, що той самий знак (жест) є далеким пращуром нашого власного математичного позначення "-".

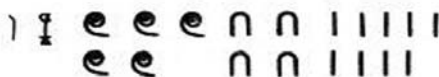

Ключовим для ієрогліфічного письма є винахід детермінативів, які дозволили читати символи-картини однозначно і включати в зображувальну писемність такі речі, які неможливо передати малюнком. Особливо цікавий детермінатив, який означає *сувій папірусу*.

Цей знак, що означає абстрактне поняття, яке не можна намалювати, можна тільки назвати — письмово або усно.

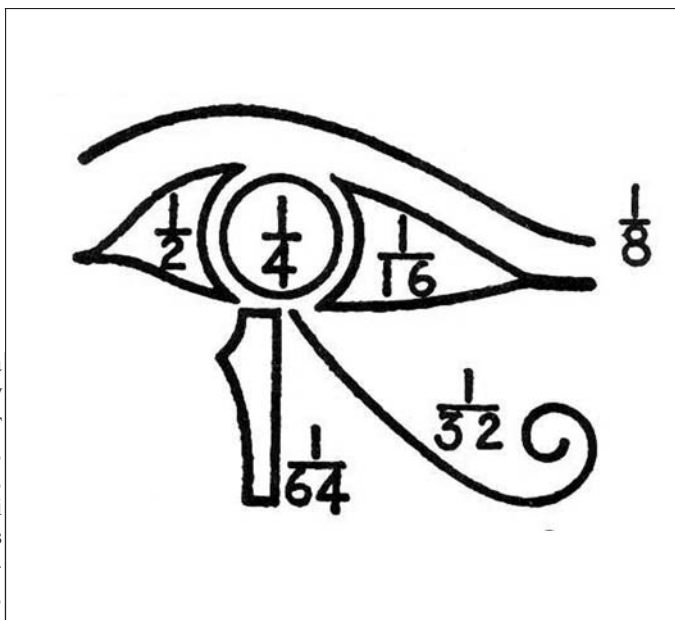

На ранніх етапах розвитку числа записувалися, повторюючи знак, зокрема використовуючи знак *два ока*. Пізніше для позначень чисел стали застосовувати спеціальні символи (до прикладу, наведено зображення числа 11549).

два ока 	<table border="0"> <tr><td style="text-align: center;">I</td><td>одиниці</td><td style="text-align: center;">I</td><td>тисячі</td></tr> <tr><td style="text-align: center;">II</td><td>десятки</td><td style="text-align: center;">II</td><td>десятки тисяч</td></tr> <tr><td style="text-align: center;">III</td><td>сотні</td><td style="text-align: center;">III</td><td>сотні тисяч</td></tr> </table>	I	одиниці	I	тисячі	II	десятки	II	десятки тисяч	III	сотні	III	сотні тисяч	число 11549
I	одиниці	I	тисячі											
II	десятки	II	десятки тисяч											
III	сотні	III	сотні тисяч											

Дроби писали одним із декількох можливих способів Старовинна система, яка довго зберігалася для запису частин землі і мір кукурудзи, базувалася на діленні навпіл. Вона дозволяла писати такі дроби:

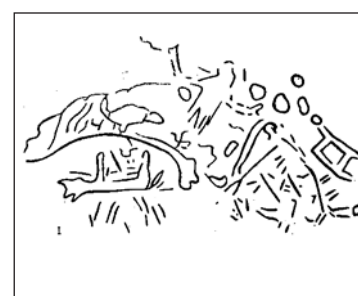
1/2		1/4		1/8	
1/16		1/32		1/64	

Ці символи входили в зображення ока — правого ока Гора (бога Сонця). В стародавньому міфі, який, без сумніву відображає боротьбу дня і ночі, добра і зла, бог зла Сет напав на Гора і розірвав його око. Тот — бог навчання, розуму, правосуддя — знову склав частини ока в єдине ціле, створивши “здорове око Гора”. Можливо, розділення і відновлення “Ока сонячного” проникло в фольклор не без впливу спостережень за сонячним затемненням. У будь-якому разі, сукупність знаків, які позначають дроби, формують *око бога* так:

Ми дали лише малий стислий огляд проблеми, дослідження якої було б корисним, оскільки важливо з'ясувати, як історія писемності висвітлює питання раннього людського мислення; не виключено, що таке дослідження дасть гарні результати, особливо якщо ми праві і мислення виникло із бачення. На перший погляд здається, що стародавня писемність виникла в формі зображень тих предметів, які можна було показати безпосередньо в малюнку. Дамо таким зображенням-знакам назву “картини-іменники”. Поява знаків детермінативів, які використовувалися для позначення загальності картин-іменників, дала можливість передавати абстрактні поняття, оскільки детермінативи дозволили уникнути неоднозначності при прочитанні символів, що використовувалися різними способами. Одночасно символи-картини набували зв'язку зі звучанням слова і починали використовуватися для передачі усної мови. Потім поступово початкове зображувальне значення символів втратилося, стало важко вгадувати зміст ієрогліфів із символів-картин, що позначають слова. Все ж таки там, де це було можливо, зміст продовжували передавати первинним способом піктографічної писемності — в картинах, часто зрозумілих і оку ненавченої людини. Нашим очам ці виразні символи-картини говорять багато про що, відтворюючи життя людей і думки дуже давніх цивілізацій. Їх уже немає, але вони говорять з нами з минулого. У залишених ними картинах ми бачимо об'єкт — гіпотези, які належали прашурам — одиниці їхнього бачення і мислення, їхні розумні очі.

Переклад Олени Засць

Петрогліфи Кам'яної Могили. Державний історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна Могила» (с. Терпіння, Мелітопольський район Запорізької обл.)

Дослідження пам'яток трипільської культури Подніпров'я у світлі нових даних

Валентина Шумова
старший викладач магістерської
програми "Археологія та
давня історія України"
кафедри історії НаУКМА,
старший науковий співробітник
науково-дослідного центру
"Археологічна експедиція
НаУКМА", м. Київ

Сергій Рижов
канд. істор. наук,
ст. наук. співробітник
відділу археології доби
енеоліту і бронзового віку
Інституту археології
НАН України, м. Київ

Неважко дізнатися про далеке минуле, коли про нього написано гарно, зрозуміло, а особливо добре, коли написано правдиво. Відомо, що чим вищий попит на знання або навіть, просту поінформованість, тим більше друкованої продукції різного рівня і якості потрапляє в інформаційний простір, що також стосується і віддалених часів доісторичного минулого. Добре, коли популяризаторами знань дописемних періодів історії є самі фахівці історики-археологи, які безпосередньо відповідальні за достовірність і обґрунтованість власного друкованого слова і добре розуміють, що за хибні думки обов'язково карає час. Звичайно, прикро й соромно за безвідповідальні, псевдонаукові тексти авторів, які, користуючись неосвіченістю читача, керуються кон'юктурними намірами свідомо нехтуючи основним принципом науки археології, "стратиграфія — метод — практика" — принципом наукового пізнання. Прикро також і за тих археологів, які поблажливо ставляться і популяризують приватні археологічні "колекції", що за законом є скарб, украдений у держави. Такі дії тільки підтримують злочини по відношенню до пам'яток археології, грабунок і руйнація яких веде до втрати не тільки наукової інформації, а й національного багатства.

Саме тому, без особливо довгих вагань, автори цього невеликого нариса відгукнулись на запрошення журналу "Світогляд" написати про археологічні дослідження вже досить популярної на сьогодні культури давніх землеробів, які в енеолітичну добу України населяли басейн Дніпра.

Серед стародавніх племен доби енеоліту, що населяли Східну Європу, найскрадіший життєвий шлях пройшли племена культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля, залишивши по собі не просто виразний слід, а ставши основою й невичерпним джерелом для історичних реконструкцій первісного суспільства. Ця потужна археологічна культура починає своє формування понад 6000 років тому на теренах Румунської Молдови і Трансильванії в результаті синтезу кількох культур доби неоліту. В Румунії культура отримала назву *Кукутень* за першою пам'яткою, відкритою наприкінці XIX століття біля м. Ясси. В Україні

культура отримала свою назву від стародавнього поселення поблизу села Трипілля на Київщині, дослідженого *Вікентієм Хвойкою* наприкінці XIX ст.

Вся історія цієї спільноти пов'язана з розширенням території на північний схід та північ. З початку IV і до середини III тисячоліття до н.е., понад 1500 років цьому населенню належав Правобережний лісостеп України. Але спочатку вони освоїли лісостепову частину Республіки Молдова, розселяючись по маленьких річках, а пізніше займаючи і великі вододіли; поступово племена культури перетинають Дністер в його середній течії, виходять на Південний Буг і в Буго-Дніпровське межиріччя. Згодом освоюються

Верхнє Подністров'я, Східна Волинь та Середнє Подніпров'я. Наприкінці свого існування племена культури займають Нижнє Подністров'я і Західну Волинь. З історичної арени культурно-історична спільність Кукутень-Трипілля зникає близько 4500 років тому. На думку дослідників, пов'язано це з проникненням населення культури кулястих амфор з північного заходу та ямної культури з південного сходу. Із поступовою втратою власної ідентичності залишки трипільського населення досить повільно асимілюються культурами епохи ранньої бронзи.

В силу економічних та історичних обставин культура Кукутень-Трипілля не досягла ні рівня держави, ні пов'язаної з нею писемності. Соціально-економічний розвиток досяг рубежу цивілізації, подібної до цивілізацій Стародавнього Сходу, але для його подолання їм не вистачило власного внутрішнього ресурсу. **Історія існування поділяється на три періоди: ранній (4000-3600 років до н.е.)** — період становлення і початкового розвитку; **середній (3600-3100 років до н.е.)** — період розквіту; **пізній (3100-2500 років до н.е.)** — кінець розквіту та початок занепаду; (хронологічні межі періодів подано за некаліброваними датами).

Вивчення трипільських пам'яток Подніпров'я має майже столітню історію. **Вікентієм Хвойкою** були відкриті та частково розкопані понад десяток поселень. На основі вивчення пам'яток цього району — Трипілля, Верем'я, Щербанівка, Халеп'я, Жуківці, Стайки — **В. Хвойка** запропонував першу періодизацію культури, яка поділялася на два етапи — А та Б, надалі підтверджена **Т. Пасек**, в плані достовірності виділення двох груп пам'яток, але зі зворотним хронологічним співвідношенням етапів.

В. Хвойка провів розкопки поблизу Ржищева, в околиці села Балики. Перші дослідження ним були здійснені на поселеннях трипільської культури і в Київському Подніпров'ї — найбільш північній частині Середнього Подніпров'я (від гирла Стугни до гирла Прип'яті). Проведені розкопки Кирилівських землянок та землянок у садибах Святославського і Петровського в Києві. На Кирилівській вул. в садибах Зіваля і Багрієва **В. Хвойкою** були розкопані 48 чотирикутних за планом землянок. Спостереження **В. Хвойки** дозволили **Ф. Вовку** висловити думку про заселення гори двічі упродовж нетривалого часу. Крім того, він вважав, що ці землянки були не житлами, а вогнищами і смітниками при наземних легких будівлях (Вовк, 1899). Дані про двошаровість поселення за-

слугують на увагу. За опублікованими матеріалами, тут безперечно виділяються дві групи знахідок, одна з яких належить до пізньотрипільської культури, а друга — до епохи ранньої бронзи.

Важливими також є дослідження лівого берега Дніпра. У 1912 р. біля с. Бортничі **В.Хвойкою** розкопані три землянки із заглибленими вогнищами. На Лівобережжі були відкриті ще два поселення. Одне з них, розташоване на лівому березі Десни біля с. Євмінка. У 1925-1926 рр. **М. Макаренко**, аналізуючи керамічний комплекс, виділив дві основні групи: до однієї з них він включив кераміку власне трипільську, а до другої відніс грубу кераміку, товстостінну, погано випалену, але ошатно прикрашену лінійним, шнуровим, ямковим і зубчастим орнаментами у різних композиціях. Другу групу кераміки **М. Макаренко** кваліфікував як пізній деснянський неолітенеоліт. При розкопках, які провів **М. Макаренко**, був прорізаний шар поселення епохи ранньої бронзи. Проте, в наступні роки було прийнято вважати увесь керамічний комплекс трипільським, що стало помилкою у висновках **Т. Пасек** про належність поселення до пізньої (городсько-волинської) групи пам'яток. Поблизу с. Лукаші у 1913 р. **В. Щербаківським** було досліджене ще одне поселення, розташоване далеко від Дніпра, в межиріччі Трубежа і Недри. На відміну від згаданих вище поселень із землянками, воно мало наземні будівлі. Було досліджено дев'ять майданчиків, розташованих по колу. Самі майданчики, а також матеріали, виявлені на них, дещо відрізнялись від досліджених **В. Хвойкою** в районі Трипілля.

У 1920-х і 1940-х роках археологічні роботи в Подніпров'ї продовжила **В. Козловська** біля сіл Балики і Щучинка (ур. Гард) та у Верем'ї (1925 р.). Пізніше під керівництвом **С. Маєури** і **Т. Пасек** проведені широкі розвідки і розкопки двох поселень поблизу с. Халеп'я в уроч. Коломійщина. За п'ять років роботи (1934-1938) було повністю досліджене поселення Коломійщина І, яке складалося з 39 жител, розташованих двома концентричними колами, а також частково розкопане більш раннє поселення — Коломійщина ІІ. Завдяки роботам, проведеним за новою методикою, що передбачала відкриття археологічних об'єктів широкими площами, було доведено, що трипільські майданчики є залишками жител, а не поховальними спорудами, як вважали **В.Хвойка** і деякі інші дослідники. Завдяки новій методиці досліджень визначено пла-

нування трипільських поселень, з'ясовані деталі та способи домобудування, запропоновані перші реконструкції жител та поселень, а також одержані дані для надійної періодизації пам'яток трипільської культури Подніпров'я. Книга **Т. Пасек** "Періодизація трипольських поселень", що вийшла 1949 р., підсумувала вивчення трипільської культури у довоєнний період. В ній розглянуто всі відомі матеріали щодо Трипілля, показано еволюцію культури, вирішено ряд питань, пов'язаних з її історією. Обґрунтована періодизація передбачала три етапи в її розвитку: А, В, С. Два останні етапи розділялись на два підетапи кожний. Враховуючи особливості культури північного і південного районів трипільського ареалу, **Т. Пасек** запропонувала позначення "С" для північного і "γ" для південного районів.

Для Подніпров'я, в районі Канів - Трипілля, **Т. Пасек** виділила дві хронологічні групи пам'яток, з яких одна група, представлена поселеннями типу Коломійщина ІІ, належить до кінця середнього етапу розвитку культури (В ІІ), а друга — до початку пізнього (С І) — тип Коломійщина І. Всі відомі на той час пам'ятки північнішої частини Середнього Подніпров'я (Лукаші, Євмінка, Кирилівські землянки, Бортничі), незважаючи на своєрідність рис матеріальної культури, були віднесені до найпізнішого етапу (С ІІ) і включені до городсько-волинської групи пам'яток. Така сумарна характеристика була виправдана незначною кількістю матеріалів, що походили зі згаданих поселень.

У повоєнний період на Київщині тривала робота експедиції "Великий Київ" Інституту археології АН УРСР. Найбільшим досягненням стало відкриття і дослідження могильників софіївського типу з обрядом трупопалення. Вперше могильник цього типу був відкритий у 1947 р. **І. Самойловським** біля с. Софіївки Бориспільського району. У 1948, 1963 рр. могильник був повністю досліджений **Ю. Захаруком**. Тут було виявлено 145 поховань, які супроводжувалися багатим інвентарем. У 1950 р. досліджено ще два аналогічні могильники — Червонохутірський (**В. Даниленко, М. Макаревич**) і Чернинський (**В. Канівець**), також розташовані на лівому березі Дніпра, дещо північніше Софіївського.

У зв'язку з відкриттям і дослідженням могильників постало питання про існування в Подніпров'ї нової групи пізньотрипільських пам'яток. У 1949 р. поблизу Бортничів **Н. Амбургер** і **Т. Білановська** здійснили розкопки житла на поселенні, яке раніше досліджував

В. Хвойка. За зібраними матеріалами поселення віднесено до групи пам'яток софіївського типу.

Досліджуючи поселення Сирець I на околиці Києва у 1950 р., *Ю. Захарук* виявив ще два поселення (Сирець II, III). Вивчивши матеріали Кирилівських землянок, він виділив серед них групу знахідок, аналогічних до матеріалів поселень Бортничі, Сирець I - III і Софіївського могильника. Крім того, вивчаючи нову групу пізньотрипільських пам'яток Київщини, він висловив думку про те, що пам'ятки софіївського типу генетично пов'язані з поселеннями типу Коломійщина I, звернувши увагу на розбіжності в матеріальній культурі обох груп. Вони були настільки істотними, що слід було передбачати існування інших (крім трипільського) компонентів, що брали участь в утворенні софіївської групи. Підкреслюючи, що пам'ятки софіївського типу займають територію, на якій невідомі більш ранні трипільські поселення, *Ю. Захарук* припускав, що в їх утворенні певну роль відіграли місцеві племена, але визначитись, які саме, на той час було неможливо. З цього питання виникла дискусія між *Ю. Захаруком* і *В. Даниленком*, який писав, що пам'ятки софіївського типу (або київський тип трипільської культури, на думку *В. Даниленка*) відповідають "самостійній етноплеменній групі населення", що виникла "не в результаті еволюційного розвитку трипільської культури Середнього Подніпров'я попередніх періодів (коломійщинський тип), а в результаті злиття трипільських елементів з культурою місцевого населення, представленою такими пам'ятками як Микільська Слобідка на Дніпрі і Моства на Волині, яке, може, вже перейшло до скотарства і зовсім не знало землеробства".

Значний вклад у вивчення Подніпров'я належить *О. Шапошніковій*, яка 1953 р. видала карту пам'яток епохи неоліту і трипільської культури, виявлених експедицією "Великий Київ" по Десні і Дніпру в районі Києва. Загалом у 1950-1960 рр. вивчення трипільської культури йде шляхом дослідження пізньотрипільських локальних груп пам'яток. Виділений свого часу *Є. Кричевським* і *Т. Пассек* єдиний городсько-усатівський етап пізньотрипільської культури був поділений дослідниками на кілька локально-хронологічних груп, з притаманними їм специфічними рисами.

У зв'язку з будівництвом Київської ГЕС, у зоні затоплення, в 1960 р. працювала Києво-Поліська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом *О. Теренозкіна*. Відкри-

то ще два поселення софіївського типу, одне з яких містилось на правому березі біля с. Нові Петрівці, а друге на лівому. На Дніпрі в 1961-1963 рр. досліджували поселення середнього етапу трипільської культури біля с. Гребені (*С. Бібіков, М. Шмаглій*). У 1961 р. *Ю. Захарук* провів розкопки двох пам'яток у с. Підгірці: на поселенні софіївського типу (пункт I) і поселенні середнього етапу (пункт II). У 1962-1965 рр. в зоні затоплення Київської ГЕС продовжувала дослідження експедиція ІА АН УРСР під керівництвом *Д. Телегіна*, в якій група *В. Круца* відкрила і дослідила могильник софіївського типу біля с. Завалівка та поселення біля сіл Домантово, Новосілки (ур. Горбата Нива), Зазим'я.

З 1963 по 1965 роки планомірне вивчення пізньотрипільських пам'яток

Київського Подніпров'я належить *Ю. Захаруку* і *В. Круцу*. Дослідники ставили собі за мету знайти проміжні ланки між пам'ятками типу Коломійщина I і Софіївськими. В зв'язку з цим досліджувалося поселення біля с. Софіївка Бориспільського району (пункт Софіївка II), розташоване поруч з відомим могильником (пункт Софіївка I). За результатами досліджень виділено особливу (Лукашівську) групу пізньотрипільських поселень, до якої увійшли Лукаші і Підгірці II. Також досліджено поселення біля с. Євмінка. З відкриттям нових поселень у Києві і його околицях розвідками *В. О. Круца* (Підгірці III, Лісники I, II), *М. Поркуяна* (Проців), *А. Кубишева* і *П. Толочка* (Львівська площа у Києві) визначився район розповсюдження пізньотрипільських племен лукашівського типу.

Розкопки на поселенні біля с. Чапаївки, на південній околиці Києва (*В. Круц*, 1966-1968, 1970-1972 рр.), ба-

гатошарової пам'ятки поблизу с. Козаровичі, що за 50 км на північ від Києва (*В. Круц*, 1966-1968, 1979-1972 рр.), дозволили виділити в Київському Подніпров'ї ще одну хронологічну групу пізньотрипільських пам'яток — чапаївську, що була проміжною ланкою між пам'ятками типу Коломійщина I і Лукашівськими. Отже цілеспрямовані розвідки і розкопки цих археологів дозволили простежити безперервність розвитку трипільської культури в Подніпров'ї, що характеризується такими основними пам'ятками як Коломійщина II — Коломійщина I — Чапаївка —

Рис. 1. Коломійщина I. Реконструкція житла №2 за Т. Пассек
Рис. 2. Ріпниця I. Реконструкція житла №2 С.М. Рижова і В.О. Шумової
Рис. 3. Гребені. Фрагмент посудини, антропоморфне зображення
Рис. 4. Ржищів. Фрагмент посудини, антропоморфне зображення
Рис. 5. Ріпниця I. Графічний малюнок посудини
Рис. 6. Біноклеподібна посудина з колекції В. Хвойки.
Національний музей України

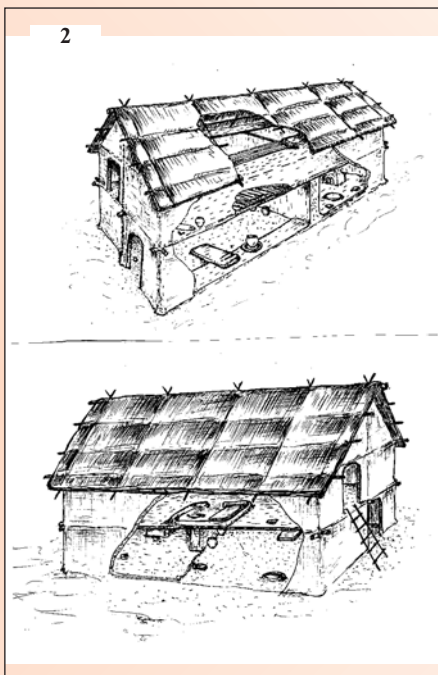
Лукаші — Софіївка.

Результати цих досліджень знайшли відображення в книзі *В. Круца* "Познетрипольские памятники Среднего Поднепровья", виданій у 1977 р.

У 1980-1990-х рр. активність досліджень у Подніпров'ї спадає. У 1984-1985 рр. розвідками *Т. Мовші, Г. Бузян, О. Колесникова* відкрито кілька поселень під м. Ржищів — ур. Ріпниця I, ур. Долина, Янча I і Янча II. У Гребенях в 1992 р. геомагнітну зйомку провели *М. Відейко* і *В. Дудкін*. На поселенні Коломійщина II у 1993 р. *О. Якубенко* провела рятівні роботи зруйнованого майданчика-житла. Виявлені поселення в ур. Ігнатенкова Гора, Хомине (*М. Відейком* у 1994 р. розкопано 2 житла), Хатище, Ріпниця 6 (Відейко,

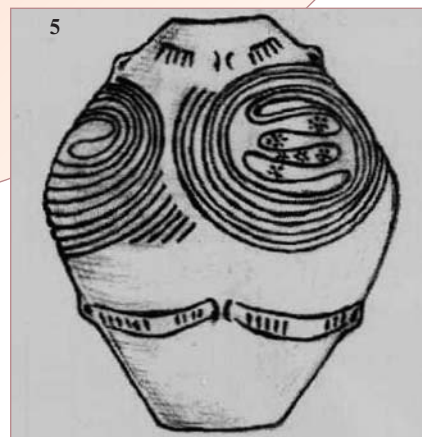

1997; 2001; 2002). Окремі трипільські поселення були виявлені розвідками *О. Серова* (1983), *Н. Кравченко*, *О. Петраускаса*, *Р. Шишкіна* (сер. 1980-х), *Ю. Олійника* (1987), *С. Лисенка* (1990-ті рр.), *М. Квітницького* у 2002 р. На лівобережжі Дніпра в Переяславському районі розвідки та розкопки у 1980-1990-х роках вела *Г. Бузян*, яка відкрила ряд нових поселень трипільської культури та провела масштабні розкопки на поселенні Крутиха-Жолоб та біля хут. Комуна. Всі виявлені нею об'єкти дослідниці відносять до пам'яток лукашівського типу.

експозиція презентує як матеріали трипільської, так і інших археологічних культур регіону.

Багатошарова пам'ятка в ур. Ріпниця I міста Ржищева розташована на схід від південно-східної околиці міста і займає мисоподібний виступ плато, обмеженого з південного краю довгим глибоким ярмом, а з північно-західної сторони межує з неглибокою балкою. Площа поселення (300 x 200 м) забудо-

дозволяють реконструювати її як рештки наземної, глинобитної, прямокутної на плані, двоповерхової будівлі площею 36 кв. м, що мала земляну підлогу першого поверху з черинню відкритого вогнища. На рівні другого поверху була збудована поперечна дерев'яна, не обмашена глиною перегородка, що ділила площу поверху на вхідну, сніни та житлову частини. До перегородки у житловій частині приміщення прилягало глиняне підвищення прямокутної форми (лава). Вхід до будинку, можливо, містився із західної сторони будівлі, а вікно — зі східної. З'ясувати конструкцію зовнішніх стін не вдалося.

Залишки — площадка № 4 є рештками глинобитного, прямокутного на плані, двоповерхового житла площею до 48 кв. м, що мало земляну підлогу при вході у приміщення, глиняної долівки нижнього поверху. В інтер'єрі зафіксовано відкрите вогнище, на рівні другого поверху — перегородка з припасованим глиняним підвищенням. Це житло мало легке дерев'яне покриття горища.

Наприкінці ХХ ст. - початку ХХІ ст. велись масштабні дослідження поселення розвиненого етапу трипільської культури Ріпниця-1 на околиці Ржищева. Багатошарова пам'ятка за підтримки Товариства "КОЛО-РА" (*О. Трачук*) досліджують *С. Рижов* і *В. Шумова*. П'ять років археологічних досліджень великими площами дали важливий матеріал, що значно поповнює джерелознавчу базу у вивченні регіону. Розкопано 5 наземних жител і знято геомагнітний план поселення (*І. Орлюк*). Результати досліджень опубліковані окремими книжками "Ржищівський археодром". У місцевому археологічному музеї Ржищева зберігаються матеріали розкопок і розвідок Ріпниця-1, а чудова

вана глинобитними спорудами, розташованими по колу. Досліджено рештки п'яти будівель. Площадка №1 реконструюється як глинобитна двоповерхова споруда прямокутної за планом форми площею понад 140 кв. м. Простота конструкції, мала кількість деталей інтер'єру, відсутність вогнища та пічок, мала кількість знахідок дають підстави віднести цю будівлю до типу господарських приміщень. Вивчення будівельних залишків площадки №3

Площадка №5 можна реконструювати як рештки наземного, прямокутного на плані двоповерхового глинобитного житла із земляною підлогою, частково підмазаною глиною. В інтер'єрі житла зафіксовані: вогнище відкритої конструкції, робоче місце з виліпленим на долівці невеликим коритцем овальної форми, поряд із яким містились зернотерка, округлої форми жертovníк, а поруч — знайдена антропоморфна пластика, вимостка була пофарбована у жовтогарячий колір. Приміщення на рівні другого поверху мало перегородку, що відділяла спеціальне приміщення, стіни якого були охайно обличковані, пофарбовані у жовтогарячий колір й розписані брунатною фарбою. Під північним його краєм містився вихід на другий поверх житла напівовальної форми з бортиком.

Основна кількість знахідок представлена кухонною та столовою керамікою. З пластики на майданчику

знайдені фрагменти антропоморфних статуеток та уламок “трончика”, що, за аналогією з іншими подібними трипільськими виробами, мав спинку у вигляді двох однакових антропоморфних фігурок із перемичкою.

Особливу увагу на себе звертає площадка № 2. Досліджені рештки цього житла вказують на те, що це була двоповерхова житлова споруда без суцільного перекриття горища. Мала прямокутну форму площею понад 120 кв. м. Приміщення з середини уздовж довгих стін було обладнане дерев'яними антресолями шириною до 1 м. Земляна підлога підмазана товстим шаром глини. Фундаментальність другого поверху, поділ приміщення на дві частини, кількість обладнаних теплими місцями обох житлових горизонтів та двох частин житла, окремо кожна вогнищами відкритої конструкції та купольною пічечкою із продухами та спеціальними лежанками, поблизу яких на певному місці зафіксований посуд. Жертовник, вимостки та спеціальне місце культового призначення з антропоморфною композицією, пофарбованою у червоний колір, що нагадує антропоморфні зображення, характерні для спинок моделей трончиків, або просто схематичне зображення антропоморфної статуетки. Зафіксовані відбитки дерев'яних стовпчиків на долівці навколо зображення дають підстави думати про захист цього місця від зайвого споглядання, або про можливі додаткові елементи до загальної композиції.

Унікальність знахідки полягає також у тому, що зображення, розташоване у центральній частині приміщення, є елементом двошарової долівки, що вкриває підлогу житла упритул до південного краю житла. В історії дослідження трипільської культури не тільки Подніпров'я, а й інших ареалів такий варіант антропоморфного зображення помічено вперше. Зображення, розташоване у горизонтальній площині, на землі орієнтоване по лінії захід-схід. Зрозуміло, що це місце мало особливе символічне значення. Отримані дані наводять нас на думку, що цей будинок міг бути не тільки зручним помешканням, але й спорудою, пов'язаною із жіночими обрядами певних ініціацій, можливо, належав знахарці-повитусі. Реконструйований інтер'єр будинку переконливо відображає функції будинку громадського призначення. Досліджене поселення традиційно закінчує своє існування у ритуальному спаленні.

П'ять років археологічних досліджень поселення Ріпниця-1 істотно збагатили джерелознавчу базу у ви-

Розкопки в Ріпниці 1, 2004 р.

(згори) Деталь розкопу площадки №4. Рештки вимостки-лежанки, що містилась на другому поверсі житла.

(посередині) Площадка №4. Фрагмент розкопу.

Розчистка внутрішньої перегородки житла, що містилась на другому поверсі житла.
(знизу) Деталь розкопу площадки №2. Фрагмент антропоморфного зображення місця-святилища житла. Глинобитний горельєф культового призначення

вченні багатьох питань трипільської культури у Подніпров'ї. Отримані абсолютно нові дані щодо планування й житлобудування. За отриманими результатами ми маємо можливість бачити традиції й певні нюанси у розвитку будівництва давнього населення цієї території. Поряд із тим, що конструкції будинків, при своїх достатньо великих площах, мають як зовсім просту конструкцію, площадка №1, де зафіксовано лише легке перекриття горища; так і житла, що мають і насичений інтер'єром нижній поверх із земляною підлогою та долівкою, другий житловий поверх та суцільні або часткові перекриття горищ. У житлових приміщеннях застосовували різні прийоми оздоблень, іноді фарбували і розмальовували стіни й тиньк на архітектурних деталях. Розкопки цього поселення подарували нам і низку унікальних знахідок. Виразною й незвичайною є знахідка горельєфу з житла №2. Аналіз кераміки, пластики та інших матеріалів поселення дозволив виділити окремий ржищівський тип коломійщинської групи кінця етапу VII трипільської культури.

Найраніші трипільські поселення на правому березі Дніпра відкриті біля сіл Трипілля, Шербанівка, Верем'я ур. Довжок. Вони належать до етапу VI/VII періодизації розвитку культури і з'явилися на цій території в результаті переселення частини східнотрипільських (за *О. Цвек*) общин з Буго-Дніпровського межиріччя. На етапі VII племена розширюють свою присутність у Подніпров'ї — зростає кількість поселень, а у матеріальній культурі стають характерними певні риси, що дозволяє виділити спочатку тип пам'яток, а потім коломійщинську локально-хронологічну групу і навіть окрему культуру. Показовими для цього часу є добре досліджені поселення Коломійщина II в с. Халеп'я та Гребені. На освоєній території трипільці продовжують жити і на початку пізнього періоду (етап С I), про що свідчать повністю розкопане поселення Коломійщина I та однотипні з ним пам'ятки: Верем'я — ур. Табурище, Стайки, Стретівка, Балико-Щучинка, Жуківці, Халеп'я — ур. Жолудівка, — ур. Грушова, Юшки. Під тиском трипільських племен західного ареалу східно-

довищі коломійщинських общин не можна пояснити "імпортами" та місцевими наслідуваннями, бо має місце переселення на етапі СІ частини племен томашівської локальної групи з Буго-Дніпровського регіону у Середнє Подніпров'я, в результаті чого на коломійщинських пам'ятках, синкретичних за своїм характером, об'єдналися дві культурні традиції (генетичні лінії) — західна та східна. На нашу думку, розписний посуд на коломійщинських пам'ятках аналогічний кераміці канівської групи. Саме у районі Ржищева місцева трипільське населення перебувало під сильним впливом сусідніх общин канівської групи і набуло синкретичних ознак, дещо відмінних від традиційних східнотрипільських рис. Надлишок населення й обмежені природні ресурси змусили трипільців зі своєї території просунути на північ, Київське Подніпров'я, де, частково асимілювавши, частково відтиснувши місцеве неолітичне населення дніпро-донецької культури, сформувалися у пам'ятки чапаївського типу. Кераміка поселення Ріпниця I та низка поселень у районі Ржищева мала, порівняно з матеріалами пам'яток типу Коломійщина I, певні відмінності — переважання розписної кераміки, значний відсоток столового посуду без орнаментатції, незначна частина посудин із заглибленим декором. Специфічні також деякі морфологічні та стилістичні риси кераміки. Своєрідною є антропоморфна пластика. Все це дозволяє виділити окремий ржищівський тип пам'яток, який поряд із поселеннями чапаївського типу і типу Коломійщина I входять до коломійщинської локально-хронологічної групи трипільської культури.

На межі етапів СІ/СII історія східнотрипільських племен простежується на пам'ятках лукашівського типу. Проте в кінці їх існування все частіше фіксується з боку носіїв культури типу Пивиха. Саме такі взаємопроникнення призвели обидві різноетнічні групи населення до взаємної асиміляції та появи на етапі СII пам'яток (поселень і могильників) Софіївської локальної групи. Пам'ятки цієї групи завершують східнотрипільську лінію розвитку. Подальша доля Софіївських громад пов'язана з міграцією скотарських племен, які просунулись далеко на північ і зайняли значну частину Подніпров'я. Рештки місцевого трипільського населення могли влитись до пізньотрипільських племен Східної Волині. Колись трипільська територія Середнього Подніпров'я згодом була зайнята пам'ятками середньодніпровської культури доби бронзи.

Валентина Шумова і Сергій Рижов
на розкопках в с. Майданецьке, 1979 р.

В межах культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля виділені два великі ареали — західний (Прикарпатська Молдова Румунії, Попруття, Подністров'я, частково Побужжя і Волинь) та східний (частково Побужжя, Подніпров'я). Саме у східному ареалі племена зберігають у матеріальній культурі ранньотрипільські риси, що виразно простежуються у заглибленому декорі кераміки.

трипільські общини назавжди полишають зону Буго-Дніпровського межиріччя і переселяються у Подніпров'я. Наприкінці етапу VII окремі західнотрипільські громади проникають до берегів Дніпра, де оформлюються у канівську локальну групу. Це призвело до сегментації східнотрипільських племен та освоєння ними нових земель. На думку *Т. Мовши*, наявність мальованого посуду у сере-

ТРИПІЛЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

І ТРИПІЛЬСЬКІ ГОРИЗОНТИ

Михайло Відейко

канд. істор. наук
старший науковий співробітник
відділу археології доби
енеоліту і бронзового віку
Інституту археології
НАН України,
м. Київ

Востанні двадцять років ми стали свідками залучення до суспільної свідомості та навіть щоденного вжитку таких глибинних пластів історії та культури, які, здавалося, мали б назавжди лишатися винятково нивою для фундаментальних наукових досліджень. Помітне місце у цьому процесі зайняло знайомство з епохою, яка віддалена від сучасності на сім-шість тисячоліть. Така давнина цілком природно викликає суперечливі почуття: з одного боку — повагу (тисячолітня історія!), з іншого — цілком зрозумілі сумніви: а чи має (або може мати) сучасна Україна та українці якесь відношення до такої давньої історії? Отож, полярність думок не є дивною — від повної інтеграції і яскравих фантастичних картин з трипільцями-українцями, які збираються за столом, аби посмакувати “пишними караваями” зі смачним борщем, до відвертого кепкування зі спроб (як непрофесійних, так і всіх взагалі) хоч якось розібратися у причетності/ не причетності до давньої історії. Вчені мають можливість зробити свій внесок у процес пізнання, зокрема, поділившись із громадськістю своїми знаннями. Як таку спробу можна розглядати двотомне видання “Енциклопедія трипільської цивілізації”, яке побачило світ 2004 року. Далі мова піде про те, чому і як з’явилася ця праця, про її наслідки та перспективи вивчення деяких сторінок із давньої історії України.

Трипілля й Україна

Осмислення феномену Трипілля на сучасному рівні потребує передусім будівництва певного наукового фундаменту, матеріал для зведення якого нагромаджено поколіннями вчених, музейних працівників, колекціонерів. Зусилля, витрачені сьогодні на створення такого зводу знань, у будь-якому разі не будуть марними, а, навпаки, дозволять краще відчувати та зрозуміти,

чим була і є для України, її історії, давньої і новітньої, сторінка далекого минулого, що її ми умовно іменуємо “трипільською культурою”.

Під час пошуків коренів сучасної цивілізації виникає запитання: а чи має узагалі трипільська культура безпосереднє відношення до землі, яку нині називають Україною, чи має вона відношення до історії України сучасної? Адже з того часу, коли на цих землях жили останні трипільці, минуло

Нині кожний бажачий, навіть не виходячи з власної квартири, може побачити, як виглядають сліди поселень трипільської культури, — варто лише зайти в Інтернет і уважно переглянути супутникові знімки, зокрема: сліди поселення площею близько 300 га (поч. IV тис. до н.е.) можна побачити на полях біля с. Небелівка на Кіровоградщині (зліва); трипільське селище площею близько 70 га біля с. Ятранівка в Черкаській області

понад чотири з половиною тисячоліття. Невблаганний час стер з поверхні сліди трипільської культури, яка не залишила після себе ні пірамід, ні зіккуратів. Забуті давні назви й імена. Давня епоха, точніше, її відгомін та тіні, повернута до буття лише завдяки археологічним дослідженням, які розпочалися наприкінці XIX ст.

Нині можна довго сперечатися з приводу того, скільки тече в жилах сучасних українців крапель трипільської крові, наскільки вони схожі зовнішністю на творців чи не перших європейських протоміст, давнього мальованого посуду, загадкових статуеток та іншої доісторичної спадщини.

Але сьогодні варто замислитися ще й над тим безперечним з усіх поглядів фактом, що трипільську культуру на теренах України вивчають уже понад століття. Відтоді змінилося п'ять поколінь дослідників. Розпалися кілька імперій — Російська, Австро-Угорська, потім — Радянська, до складу яких входила Україна. Вона двічі встигла з'явитися на політичній карті світу. І весь цей час трипільська спадщина, сотні тисяч давніх артефактів, результати археологічних досліджень, їхні

інтерпретації та побудовані на їх основі історичні концепції, були справою не лише академічної науки, викладання в університетах, але й здобутком суспільного життя.

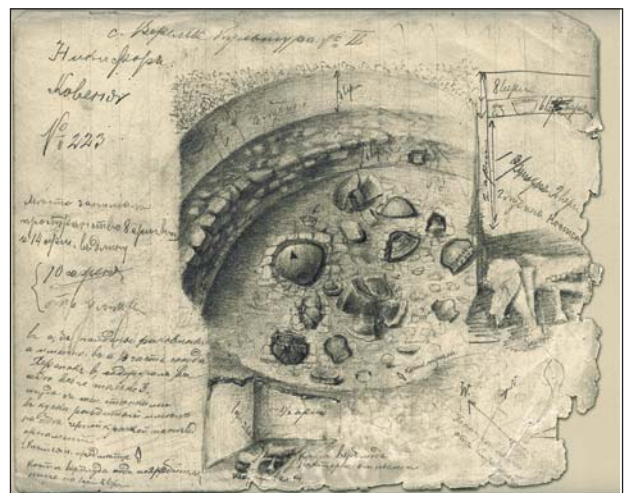
Знання про трипільську культуру, їх трактування весь цей час жили та кож і концепції політичні. Трипільська спадщина стала одним із джерел натхнення для широкого спектру мистецтв: від кінематографа до живопису і скульптури, літератури і багато чого іншого, тобто всього того, що прийнято називати культурою. Навіть майстри народного мистецтва, які чи не єдині на нашій землі зберегли через тисячоліття на писанках та у вишиванках відгомін та пам'ять трипільської епохи, знаходять натхнення у віднайдених шедеврах давнини.

Здавалося, вихід наприкінці XX ст. академічної тритомної “Давньої історії України” мав би поставити крапку у сумнівах і почати новий етап у вивченні минулого нашого краю, однак того не сталося. Чи не в першу чергу з тієї причини, що доступність цього монументального видання для пересічного читача і навіть фахівців попервах була обмежена скромним (1000 примірників) накладом. Нині, коли не є проблемою віднайти цифрові копії цієї праці (нехай і зроблені з порушенням усіх конвенцій та законів про авторське право), з нею може ознайомитися кожен. Однак таке знайомство вимагатиме чималих зусиль, адже “занурення” у тисячолітню давнину за допомогою наукового видання потребує не лише бажання, але й певних базових знань.

Відтак попит на “трансляцію” досягнень вчених для громадськості залишився. А от на цій ниві академічне товариство виступило попервах не так потужно. Утворився певний вакуум, який заповнювали одкровення на кшталт “Шляху аріїв”, “України-Аратти” та інших “шедеврів” сумнівного змісту і якості. Співвідношення накладів наукової та навколонукової літератури майже не давало вченим шансів бути почутими. Наведу лише два приклади, як кажуть, “із життя”.

Перший — з власного досвіду вступів на радіо, коли у прямому ефірі слухачі не раз дивували посиленнями та запитаннями про видання, які презентували минуле України у фантастичному вигляді. Здивування було подвійним — жодного (!) разу не було названо книжку, написану вченим-археологом чи істориком!

Наступний приклад — дослідження, проведене студенткою з магістер-

Сторінка з польового щоденника В.В. Хвойки, 1898 рік. У ті часи фотографічні апарати не завжди було зручно використовувати для фіксації знайденого, отож дослідники віддавали перевагу власноручно зробленим малюнкам. Науковий архів Інституту археології НАН України

Наймасштабніший дослідницький проект 1930-х років із вивчення трипільської культури: розкопки поселення в урочищі Коломійщина-I біля с. Халеп'я на Київщині. На фото можна побачити одразу кілька відкритих трипільських "площадок".

Мить історії: відома дослідниця трипільської культури Т.С. Пасек проводить екскурсію на розкопці біля с. Володимирівка, 1947 рік. Фотографії з наукового архіву Інституту археології НАН України

ської програми "археологія і давня історія України" минулого року. Вона спробувала встановити, яка інформація про трипільську культуру є в інтернеті. Здавалося, сьогодні варто лише, як кажуть, "погуглити", — і отримаєш 40–45 тисяч посилань, лише встигай перетравлювати інформацію. Однак дослідження показало: аби пиття з цього джерела не мало сумних наслідків, слід заздалегідь підготуватися. Віднайти достовірну інформацію можна, лише маючи базову освіту, хоча б у межах 14-годинного спецкурсу, прослуханого на магістерській програмі. Таким був висновок людини, яка цей курс щойно прослухала.

Оскільки контролю за якістю довідкових джерел на кшталт знаменитої "Вікіпедії" жодного, то утворюється замкнене, на перший погляд, коло. Однак у цій безвиході є певні шляхи до поступу, — адже значний обсяг інформації в інтернет потрапляє з традиційних видань. Ключовим стає питання вибору видання, яке стане базовим для інформаційного наповнення всевітньої мережі. Великою популярніс-

тю (і довірою читачів) користуються різноманітні енциклопедії і словники — вони добре зарекомендували себе у повсякденному житті. Науковою спільнотою впродовж століть напрацьовано механізми та засади їхнього створення, отож якість майже стовідсотково гарантована.

Інформація про трипільську культуру раніше була досить скромно подана у виданнях енциклопедичного та довідкового характеру. У "Радянській енциклопедії історії України" (К.: УРЕ, 1969–1972), що містить 320 статей з археологічної тематики, лише 19 присвячені трипільській культурі та її дослідникам. У виданні "Словник-довідник з археології України" (К.: Наукова думка, 1996) було вміщено близько 50 статей про трипільську культуру. І це найбільший обсяг інформації з Трипілля у таких виданнях.

Чи достатньо цього, аби більшість вибагливий шукач інформації отримав бажане? Навряд. До того ж,

надруковані статті були обмежені за обсягом, а ілюстрування довідкового матеріалу ніколи не відзначалося фундаментальністю. Специфіка археології в тому, що вона займається переважно матеріальною культурою, тобто певними речами, отож найдокладніший опис не може замінити зображення предмета, особливо, коли читач не має уяви стосовно якоїсь речі. Адже чимало артефактів вийшли зі вжитку століття, а то й тисячоліття тому, і їх призначення часом залишається загадкою навіть для вчених, які їх знайшли і вивчають впродовж життя.

Підготовка довідкових видань — справа, як правило, довга, копітка і коштовна зокрема й через те, що довга. Складалася традиція, що редакції енциклопедій працюють десятиріччями, поки доходять до літери "Я". У галузі археології такі проекти є рідкісними і в останні десятиліття фінансувалися хіба що благодійними фондами (згаданий Словник-довідник відбувся за-

вдяки гранту фонду “Відродження”) чи меценатами. Енциклопедія трипільської цивілізації потрапляє у цю другу категорію.

Енциклопедія, яка вийшла на початку третього тисячоліття, підсумувала понад 130-річні дослідження однієї з давніх цивілізацій Європи. Вона стала першою спробою створення зводу та систематизації усієї інформації, яка є нині в розпорядженні науковців, а також старожитностей, зібраних у музеях, наукових фондах та приватних колекціях. Видання мало на меті познайомити читача з однією із найяскравіших та знакових сторінок праісторії України.

Об'єктивно трипільська археологічна культура та знання про неї були інтегровані в багатьох своїх вимірах у сучасну історію, політику та культуру України, зайняли там своє місце. Вони стали фактором суспільного буття, а не лише фактом давно минулої історії. За таких обставин питання про те, чи має трипільська культура якість відношення до сучасної України, а також її сучасної культури, позбавлене сенсу. Звичайно, має, і неабияке.

Інше питання, *чи по праву і чи не випадково посіла те почесне та вагомим місце в сучасних історико-політичних концепціях та суперечках, які навколо них точаться, лише одна з багатьох десятків археологічних культур, відкритих за останнє століття на теренах України? Чому саме трипільська, а, скажімо, не кукрецька, гребениківська, сурська, дніпро-донецька, ямна, катакомбна, зрубна, сабатинівська, чорноліська, не зарубинецька і не роменська викликає таку увагу та зацікавленість суспільства, далекого, на перший погляд, від археології та праісторії?*

Може бути кілька відповідей на таке запитання. Ми звернемося для початку до міфологічного аспекту усвідомлення глибин історії та значення окремих її подій різними народами у різні часи. На запитання, коли було створено світ, давні шумери відповідали: тоді, коли люди Країни (Шумеру) почали пекти хліб та плавити метал. А сталося це тоді, коли небо було відділене від землі, а назви усього су-

щого було вимовлено. Для шумерів створення світу та створення аграрної цивілізації були певною мірою поняттями ідентичними. Давній індоєвропейський народ — елліни — пов'язували цивілізоване життя з існуванням хліборобства. Зерно вони розглядали як найбільший дарунок богині Деметри. Саме зерно та містерії, в яких вони знаходять свої найбільші надії, є причиною того, що люди живуть не так, як дикі звірі. Як бачимо, в обох випадках хліборобство та розвиток перших ремесел розглядалися серед основних ознак виникнення цивілізації.

Отже, та археологічна культура, носії якої першими (чи одними з перших) досягли видатних успіхів в аграрній сфері та розвитку технологій, цілком закономірно мала посісти особливе місце в історичних концепціях. Те, що на теренах України багато тисячо-

літь тому мали місце такі досягнення як хліборобство та ремесла (металургія і металообробка, гончарство та ін.), пов'язані з яскравою і багатою трипільською культурою, датованою епохою енеоліту, тобто часом зародження найдавніших цивілізацій у планетарному масштабі, було просто подарунком долі. *Трипільська спадщина стала вагомим складником загальноєвропейських здобутків доби зародження цивілізації.*

Сконцентрувавши зусилля на науковому вивченні цієї спадщини, залучивши весь дослідницький арсенал, який є у розпорядженні сучасної науки, віднайдемо ті ниточки, які реально пов'язують її з сучасністю. Завдяки цьому можна не лише розкрити сторінки стародавньої історії, але й отримати обґрунтовану відповідь на запитання: хто ми і звідки?

Таблиця, на якій зображено перші знахідки кераміки трипільської культури, зроблені 1895 року у с. Верем'я В.В. Хвойкою.

Так могло виглядати поселення-протомісто біля с. Майданецького на Черкащині, близько сер. IV тис. до н.е. Реконструкція за даними магнітної зйомки та археологічних досліджень. Малюнок М. Ю. Бабенко

Більшість трипільських селищ у давні часи була спалена, коли мешканці переселялися на інше місце. Це був один із найграндіозніших ритуалів, що мав забезпечити благополуччя і процвітання громади. Комп'ютерна реконструкція М.М. Відейка

Як ми працювали

Ідея та ініціатива створення Енциклопедії трипільської культури належить *С.М. Платонову* та *С.О. Таруті*, відомим підприємцям, колекціонерам та меценатам, які взяли на себе витрати, пов'язані з підготовкою та друком цього видання. Вони виходили з того, що інтерес суспільства до трипільської спадщини значно зріс. Але для його задоволення вже недостатньо видання науково-популярної літератури, поза якою залишається величезний масив важливої інформації. На їхню думку, настав час створення вагомої, авторитетної та фундаментальної наукової праці про Трипілля. Як можливу форму такої праці було визначено енциклопедичну і сформульовано завдання щодо створення у стислі терміни Енциклопедії трипільської культури.

Роботу над створенням Енциклопедії було розпочато у серпні 2003 року із розробки та затвердження її концепції та плану — проспекту двомовної праці. Безпосередню роботу із замовлення, збору матеріалів (текстів та ілюстрацій), а також підготовки їх до видання виконали редактори енциклопедії *М.Ю. Відейко* (головний редактор) та *С.М. Ляшко*, а також відповідальний секретар *Н.Б. Бурдо*.

Звичайно, було приємно отримати таке замовлення від зацікавлених осіб, але слід було бути готовими до появи додаткових побажань та пропозицій, від яких складно буде відмовитися. Пропозиції можуть стосуватися висвітлення окремих матеріалів, залучення до кола авторів певних осіб і навіть назви твору. Так, до речі, сталося із "Енциклопедією ТЦ". Її початкову концепцію і зміст розробляли під назву "Енциклопедія трипільської культури", тобто йшлося про створення довідника, в якому викладено, насамперед, археологічні матеріали, а їхню інтерпретацію відкладено на майбутнє. Слово "цивілізація" з'явилося тоді, коли останні розділи було зверстано і передано до друку! Бо такою була вимога замовників проекту¹. Інша справа, чому подібна вимога постала, адже у обговоренні правим майже завжди стане той, хто платить за свято. До речі, на невідповідність назви та змісту видання одразу звернув увагу один із рецензентів енциклопедії, *Л.С. Клейн*.

Цим відбиткам дерев'яного перекриття трипільського житла (зліва) близько 6 тис. років. Під завалами обпаленої обмазки (справа) археологи знаходять посуд, рештки інтер'єру приміщень та інші речі, залишені колись трипільцями. Розкопки на поселенні Небелівка, спільний британсько-український дослідницький проект, 2009 р.

Два "біноклі" та грушеподібна посудина (зліва) — знахідка на трипільському селищі в ур. Коломійців Яр біля с. Копачів (Київщина) підтвердила: сто років тому *В. В. Хвойка*, справді, відкрив подібні групи посуду, вивчаючи трипільські селища в околицях містечка Трипілля. Розкопки *М.Ю. Відейка*, 2006 рік.

Біноклеподібна посудина (справа) (друга пол. V тис. до н.е.), знайдена в ур. Коломійців Яр, що перебуває нині в експозиції Київського обласного археологічного музею

Покришка із ручкою (зліва) у вигляді стилізованого зображення птаха (трипільська культура, друга пол. V тис. до н.е.) з розкопок в ур. Коломійців Яр.

Посуд (справа) із мальованими зображеннями рослин та іншими піктографічними символами (трипільська культура, друга пол. V тис. до н.е.), знайдений під час розкопок на поселенні біля с. Майданецького. Дослідження *М.М. Шмаглія* та *М.Ю. Відейка*, 1970-1980 рр.

Інша особливість у разі роботи зі спонсором чи грантодавцем — це обмеження в часі, що є цілком природним, — той, хто платить, хоче ще за життя побачити те, у що вкладає чималенькі кошти. Отож Енциклопедія ТЦ мала народитися у стислі строки — початково кінцевою датою було визначено березень 2004 р., однак лише в

липні останні розділи було підписано до друку, презентація проекту відбулася у жовтні.

Виконати таку роботу якісно за 9 місяців можна було, лише залучивши до співпраці максимально можливе число авторів, розподіливши між ними окремі статті. Такий підхід давав змогу отримати інформацію "з пер-

¹Зберігся варіант передмови, у якому укладачі намагалися пояснити використання ними назви "Енциклопедія трипільської цивілізації". Наводимо ці рядки, які не були надруковані: "Чому видання має назву "Енциклопедія трипільської культури", а, скажімо, не "Енциклопедія трипільської цивілізації", адже таке визначення останнім часом набуває все більшого поширення? У назві "трипільська культура" свідомо пропущене одне слово - археологічна, тобто має бути "трипільська археологічна культура". Для археологічної науки поняття культури є певним інструментом щодо систематизації матеріалів, джерел, які можуть бути використані для історичних реконструкцій. Словосполучення "трипільська цивілізація" є поняттям не джерелознавчого, а реконструктивного рівня".

ших рук” і у багатьох випадках вона була просто ексклюзивною. У написанні енциклопедії взяли участь понад 20 співробітників музеїв, використано матеріали з 23 музеїв, з них 16 підпорядковані Міністерству культури та мистецтв України. Водночас, Енциклопедія акумулювала наукові досягнення 14 співробітників Національної академії наук України, з них 11 — з Інституту археології, який наразі є провідним центром з дослідження трипільської культури в Україні.

Дискусії стосовно змісту та структури роботи були не надто довгими — обрали певну кількість напрямів — знахідки, музеї, дослідники, події тощо та почали складати перелік статей. Його зробили у вигляді таблиці з кількома

Трипільські "портрети": антропоморфна пластика з реалістичними рисами (трипільська культура, близько серед. IV тис. до н.е.), знайдена під час розкопок на поселенні біля с. Майданецького.

Реконструкції двоповерхового житла (1) та гончарної майстерні (2) трипільської культури за даними археологічних досліджень (3D реконструкція М.М. Відейка, 2000 р.)

графами, де мали вказати назву, автора та можливий обсяг статті і запланувати кількість ілюстрацій.

Упродовж роботи список зазнав змін, переважно за рахунок доповнень, адже вивчаючи поглиблено якесь питання, дослідники доходили висновку, що для пояснення певних положень слід додати якийсь матеріал. Упродовж роботи над енциклопедією кольором позначали написані та здані до верстки статті, отож список набув барвистого вигляду, який відображав поточний стан проекту і нагадував про те, що слід зробити. На якомусь етапі орієнтуватися на цій клаптиковій ковдрі стало неможливо, і вирішили "відрізати" перелік готових статей, залишивши недороблені. Настав день, коли таблиця вмістилася на одному аркуші, скоротившись до двох десятків позицій, однак остаточно зітхнули, коли аркуш у вікні текстового редактора лишився чистим.

Що вдалося зібрати

Трипільська культура — феномен, який існував упродовж понад 2500 рр. (з другої половини VI до першої половини III тис. до н.е.). У межах України вона займала територію лісостепової смуги від Карпат до Дніпра, а пам'ятки відомі в 20 областях, усього їх нараховують близько 2000. Якщо врахувати, що це лише частина культури Трипілля-Кукутень і додати старожитності, відомі на території Молдови та Румунії, то загальна їх кількість становитиме близько 3500. Це значно більше, ніж залишила після себе будь-яка з археологічних культур Південно-Східної та Центральної Європи того періоду. Тому з самого початку роботи над Енциклопедією було вирішено обмежитися територією України, відклавши створення праці, яка б охопила всю трипільсько-кукутенську ойкумену, на майбутнє.

Видання мало на меті зробити широкодоступними насамперед наукові факти, результати досліджень шести поколінь науковців, які займалися і займаються трипільською культурою як в Україні, так і далеко за її межами. Про обсяг масиву наукової інформації можуть свідчити такі цифри як загальна кількість дослідників культурної спільноти Трипілля-Кукутень, яка становить близько 300 осіб, та число опублікованих ними наукових праць — понад 3000, зокрема до 80 монографічних досліджень. Старожитності трипільської культури представлено в понад 70 музеях не лише в Україні, але й у Австрії, Великій Британії, Німеччині, Польщі, Росії, Румунії, Чехії.

Одним із досягнень я особисто вважаю велику кількість біографічних статей про дослідників трипільських старожитностей, — їх в енциклопедії понад 180. Починаючи цю роботу, ми і гадки не мали, що стільки людей так чи інакше причетні до вивчення цієї археологічної культури. Нині ж можна сказати, що навіть цей перелік не є ані повним, ані остаточною і потребує доповнення. Збираючи інформацію про дослідників, вирішили не обмежуватися минулими часами і написати про тих, хто працює сьогодні. Адже лише в Україні це понад два десятки дослідників. Якщо раніше критерієм були наукові ступені та посади, то тепер вирішили включити усі можливі персоналії — лише майбутнє розставить усі крапки в оповіді про те, хто є хто і ким став. Такий підхід викликав певні нарікання, але справу було зроблено.

Одним із найвагоміших складників у довідковому блоці були відомості про вже досліджені поселення, могильники. Зрозуміло, що описати в такому стилі усі пам'ятки просто неможливо. Тоді виникла ідея спробувати скласти перелік відомих на сьогодні місцезнаходжень. Слід віддати належне фахівцям, які взялися за цю справу. Хоча такі переліки з

різних частин трипільського світу вже було складено, однак слід було ще звести разом розпорошені по звітах, тезах конференцій, статтях у сотнях видань дані, які нагромадилися впродовж кількох десятиліть. Таку роботу востаннє було пророблено у 60-ті роки ХХ ст., коли побачив світ “Короткий довідник”, де було оприлюднено відомості про 966 місцезнаходжень трипільської культури. Тому у різноманітних виданнях і доповідях вчених про трипільську культуру і фігурувала цифра “1000”. Водночас було відомо, що на значно меншій території румунські дослідники нарахували близько 1800 пам’яток, що змушувало сумніватися у достовірності даних про число трипільських місцезнаходжень в Україні.

Сумніви виявилися цілком виправданими — виявилось, що є відомості про понад 2000 поселень, могильників, скарбів та випадкових знахідок! І, справді, це число виявилось більшим за дані щодо культури Кукутень. Однак ніхто не сподівався, що дані 1966 року буде перевищено вдвічі!

Специфіка викладення результатів археологічних досліджень полягає, крім іншого, в необхідності по змозі документально підтверджувати всі описи. Археологія — наука, яка оперує певними образами так само, як слово. Якісні ілюстрації є важливим та необхідним елементом енциклопедичного видання. Розвиток сучасних цифрових технологій відкрив технічні можливості для створення загальнодоступного банку візуальної інформації. Спеціально для видання було зроблено понад 12000 цифрових фотознімків. Було використано також архівні фотознімки, надані як установами, так і окремими особами. Всього у двох томах Енциклопедії трипільської культури вміщено близько 3000 ілюстрацій, переважно — кольорових, більшість фотознімків опубліковано вперше. Для ілюстрування персоналії зібрано, мабуть, найбільшу на сьогодні портретну галерею дослідників трипільської культури. До того ж показано не лише портрети, але й учених під час проведення досліджень, як у польових, так і в лабораторних умовах. Практично вперше в такому обсязі відтворено процес археологічних досліджень на багатьох пам’ятках та результати розкопок окремих об’єктів — залишків поселень, жител, поховань.

Праця зі збору ілюстрацій була б неможливою без підтримки працівників музейних установ та наукових фондів. У цій роботі редакція енциклопедії знайшла повну підтримку та розуміння з боку начальника відділу

аналізу та прогнозування музейної справи Міністерства культури і мистецтв України *Л.М. Нестеренко*. Слід віддати належне також дирекції та співробітникам і працівникам Національного музею історії України, Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею, Кам’янець-Подільського історичного музею-заповідника, Київського обласного археологічного музею в с. Трипілля, Львівського державного історичного музею, Музею трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому, Чернівецького обласного краєзнавчого музею, Прикарпатського державного університету ім. В. Стефаника, археологічного музею Інституту археології НАН України, Одеського археологічного музею НАН України за можливість доступу до трипільських артефактів та можливість роботи з ними в експозиціях та фондах. Для ілюстрування розділів та статей Енциклопедії використано також трипільські старожитності з колекції “ПЛАТАР”, роботу з якими забезпечив директор товариства “Ірининська” *В.Б. Самарський*.

Перший вихід у світ

Презентація “Енциклопедії трипільської цивілізації” відбулася у жовтні 2004 року. Для цього коштом замовників видання було організоване наукове зібрання, яке урочисто назвали “Перший всесвітній конгрес Трипільської Цивілізації”. Крім авторів енциклопедії на нього були запрошені провідні науковці з України та багатьох країн світу, отож свою назву Конгрес майже виправдав. Кілька десятків наукових доповідей, частина яких була видана у 2007 р., презентували широкий спектр досліджень, проведених провідними фахівцями, зокрема тими, які безпосередньо не брали участі у створенні енциклопедії. Були прикладні дослідження, але більшість стосувалася інтерпретації феномену трипільської культури з погляду “цивілізаційного підходу”.

На жаль, були і прикрі несподіванки. У другому томі, добре, що хоч наприкінці, дивним способом постали 56 сторінок (з окремою нумерацією) і текстами, яких редактори навіть не бачили і, ясна річ, не підписували до друку. Ця вставка, яку названо “Трипільська цивілізація в спадщині України. Додаток” мала власну редколегію, яка, напевне, і має нести відповідальність за зміст. “Окрасою” цього “Додатку” були статті *Ю. Шилова* та народних депутатів *І. Зайця* та *В. Черняка*.

Прикрою подією стали також відверті маніфестації політичного та навколонаукового характеру, які трапилися “під завісу”. Нині можна з упевненістю говорити, що це була свідомо організована зацікавленими особами провокація. Кожен з її організаторів досяг власної мети — від необмеженого доступу до коштів меценатів, до презентації власних екзотичних ідей як в Україні, так і за її межами. Слід сказати, що ці (та інші) провокативні дії призвели до того, що будь-яка співпраця науковців із власниками “ПЛАТАР” припинилася. Проте наша праця була зроблена: енциклопедія вийшла і стала фактом громадського життя.

Однак жовтень 2004 року увійшов в історію України зовсім іншими знаковими подіями: почалася “помаранчева революція”. Можливо, за інших обставин вихід у світ нашого видання міг стати помітнішою подією, його було б також доведено до кінця². Наступні роки показали, що просвітницькі надії, які ми поклали на енциклопедію, практично “не діють” стосовно кола людей, які використовують історію замість поживного ґрунту для політики та заробляння грошей. Нелегальний бізнес на трипільських старожитностях набирав оберти. З’явився базований на фантастичних уявленнях про Трипілля та давню історію музей “України-Аратти”, а закладені в ньому ідеї разом з колекцією “ПЛАТАР” 2008 р. добралися вже і до Ватикану, інтегровані у міжнародний виставковий проект.

Проект працює!

Подальші події все ж такі показали, що у світі більшим попитом користуються наукові знання, а не псевдоісторична маячня. Отож цілком законним виглядає той факт, що остання значна закордонна виставка трипільських старожитностей не обійшлася без Енциклопедії. Йдеться про виставку “Таємниці давньої України” яка відбулася 2008-2009 роках у Королівському музеї Онтаріо (Канада). Що важливо: хоча виставка і відбулася під патронатом Президента України, ідеї Трипілля-Аратти залишилися поза її межами. Після тривалих дискусій стосовно відбору експонатів для цієї виставки справу взяла до рук дирекція музею, яка пішла цілком природним, на її погляд, шляхом. Про його вибір у Києві довідалися, коли представники музею прибули для відбору експонатів, маючи на руках списки і... ксерокси зі сторінками з енциклопедії, на яких

Нові горизонти

зображено певні речі — посудини, статуетки, прикраси, вироби з кременю, металу, кістки та рогу. Навіть звичайнісінькі мушлі з пробитими колись руками трипільців дірочками вони вимагали саме ті, які були на фото, вміщених на сторінках видання. Можна сказати, що це стало певним знаком міжнародного визнання нашої праці та свідченням можливості її практичного використання. А фактична інформація знайшла відображення у статтях до виставкового каталогу, складених представниками музею, кілька авторів енциклопедії написали статті до товстезного каталогу виставки. І ці статті були замовлені на підставі вміщених у першому томі матеріалів.

Один із рецензентів Енциклопедії нарікав, що двотомник (8 кг ваги!) занадто дорогий, аби бути загальнодоступним виданням. Проте бажаючих мати у своєму розпорядженні це видання було стільки, що навіть наклад у 2500 примірників не міг би задовольнити попит. Досить швидко з'явилися диски з електронною версією енциклопедії, а в інтернеті не проблема виявити кілька адрес, з яких можна закачати хоч потрібний розділ, хоч цілу книжку. Піратство, звичайно, але з іншого боку — відображення попиту на інформацію. Зауважимо, що видавцям енциклопедії ніхто не заважав зробити офіційний наклад дисків для поширення створеної чималим коштом праці.

Дослідження решток трипільського житла на поселенні біля с. Небелівка. М.Ю. Відейко, Дж. Чапмен (Даремський університет, Велика Британія), студенти Даремського університету та учні місцевої школи разом ведуть розкопки. Серпень, 2009 р.

Можна сказати, що завершення роботи над виданням принесло не лише певне відчуття задоволення від зробленого, але й розуміння поточного стану наукових досліджень та їхніх перспектив. Відкрилася не лише можливість скористатися нагромадженою інформацією, але й підійти до вирішення певних проблем, користуючись повнішим обсягом даних. Енциклопедія дала змогу оцінити той "моноліт", яким вважається трипільська культура. Він, як виявилось, складається з понад 40 локальних варіантів та типів, які демонструють різноманіття спільнот, які існували на різних територіях у різний час. І над вивченням цього різноманіття, їхньої окремої та спільної історії ще працювати і працювати. Про те, наскільки важливими є вміщені в енциклопедії матеріали, свідчить кількість посилок на них у наукових статтях та монографіях³.

Створення реєстру трипільських пам'яток відкрило широкі можливості як до планування подальших пошуків поселень в окремих областях, так і до оцінки заселеності окремих "трипільських" територій, створення математичних моделей давніх міграційних процесів. Інший бік — реєстр нині активно використовують відділи охорони пам'яток, як один із вагомих аргументів у боротьбі за збереження культурної спадщини.

Вихід у світ енциклопедії дав нам, окрім іншого, і нові знайомства з фахівцями, які вирішили приєднатися до наукових досліджень. *Київська лабораторія радіовуглецевого датування, яка презентувала на конгресі перші спроби роботи з таким матеріалом як давня кераміка*, вже напрацювала чимало дат, зокрема для Трипілля за цим масовим матеріалом. Одним із абсолютно нових напрямів стало вивчення ДНК трипільців. Над проектом, який дав перші наслідки, працюють співробітники Борщівського археологічного музею, Івано-Франківського університету, антропологи та біологи зі США й України. Зразки, взяті з трипільських поховань у печері Вертеба на Тернопільщині показали: у IV - на початку III тис. до н.е. тут жили люди, предки більшості яких прийшли у Європу ще у палеоліті, а значна кількість мешканців сучасної України є їхніми нащадками. От вам і цілком конкретний вимір "трипільської спадщини". Працює декілька міжнародних проєктів із польових досліджень трипільських старожитностей. Експедиції Інституту археології НАН України приймають науковців із Франції, Великої Британії, Швейцарії та інших країн на розкопках трипільських поселень-протоміст у Тальянках та Небелівці.

Карта поширення пам'яток культур Кукутень та Трипілля у другій половині V тис. до н.е. на території сучасних Румунії, Молдови та України.

Показано знахідки посуду, характерні для кожної території, — вже тоді кожне плем'я мало власну "керамічну візитівку"

Філателістичні сторінки

Індекс та адреса
відправника

.....
.....
.....
.....

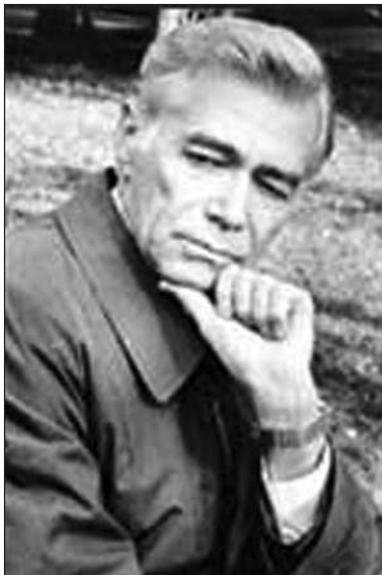

Індекс та адреса
одержувача

.....

праісторії України

Любомир Пиріг
доктор мед. наук,
академік АМН України,
член-кореспондент
НАН України,
завідувач кафедри
нефрології Національної
медичної академії
післядипломної освіти
ім. П.Л. Шупика,
м. Київ

У людини, homo sapiens, як біологічної істоти на світанку її історії була єдина мета — захист і збереження власного життя, що було продиктовано інстинктом самозбереження, властивим біологічним творінням. Інстинкт самозбереження переплівся з інстинктом збереження виду. У людини, як суто біологічно-фізичної істоти, зі збагаченням розуміння світу, довкілля, оточення поширювався світогляд, вона визрівала і збагачувалась духовно. Поступово формувалися звичаї, традиції племені, групи племен, формувалися народності, народи, нації, поставали держави. На сьогодні, аналізуючи історію попередніх тисячоліть, буває тяжко ідентифікувати нинішню народність, націю з племенами, які заселяли територію нинішньої держави. З одного боку, війни, масові переселення і мандрівки спричинили мінливість поселенців певного регіону не тільки етнічно, але й антропологічно, з другого боку, важко уявити собі, щоби настільки стиралася з лиця землі попередні поселенці, аби не залишити хоча би слідів своєї матеріальної та духовної культури, яку переймали й засвоювали нові господарі їхньої землі. Ця спадкоємність містить і риси, ознаки генетичного порядку.

Коли зародилася українська народність? Про це за теперішніх суспільних обставин можна багато спе-

речатися, дискутувати. Незалежно від того, якої думки, яких припущень і навіть переконань дотримуватись, неможливо собі уявити, щоби людність, яка населяла українську землю з доісторичних часів, не мала значення для формування матеріальної та духовної культури української народності, яка, сподіваємося, сформується і як самоусвідомлена нація.

Минали визначені археологами тисячолітні епохи. Філателія нагадала про *четвертний льодовиковий період епохи палеоліту* (110-11 тис. років до н.е.), коли людина навчилася використовувати вогонь, завдяки полюванню здобувала їжу, одяг із шкур тварин. На немаркованому конверті Пошти України 2009 року одна із тварин того часу — *шерстистий носоріг*, на забальзамовану тушу якого натрапили під час копання озокеритової штольні в с. *Старуня* Богородчанського району Івано-Франківської області. Люди вперше побачили в натуральному вигляді тварину льодовикового періоду. Того ж року, до речі, знайшли в Старуні і рештки мамонта, який водився тут близько 20-25 тисяч років тому. Муміфіковані звірі прикрасили собою Львівський і Краківський природничі музеї.

Згадавши про Старуню, не можна оминати ще одного її дива. Мені самому довелося спостерігати на околиці села невеликі калюжі — озерця, з

літу (VI-IV тисячоліття до н. е.) є конверт 2004 року, присвячений *Державному історико-археологічному заповіднику "Кам'яна могила"*, де 1890 року відкрито наскальні малюнки (с. Мирне, в УРЕ — с. Терпіння Запорізької області). Малюнки виконані ритуванням пісковика на стінах гротів і на нижніх поверхнях плит і є зображенням диких тварин, колісниць, відбитків людських ступнів, кистей рук, накреслень у вигляді прямих і ламаних ліній. Вважають, що малюнки мали культове призначення.

Чи не найбільше наближення за способом життя, будовою жител, мистецькими та виробами побутового призначення українців до давніх поселенців нашої землі вбачають у *Трипільській культурі* (IV-III тисячоліття до н. е.), яку відкрив у 1893 році *Вікентій Хвойка* біля с. Трипілья на Київщині. Вона охоплювала територію від

яких витікала нафтоподібна рідина і в яких постійно булькає. Булькання стає інтенсивнішим, коли на земній кулі трапляються вулканічні вибухи.

Приблизно епосі старунської знахідки відповідає *Мезинська палеолітична стоянка*, 100-річчя відкриття якої було відзначено конвертом Пошти України і пам'ятковим штепелем (Мезин Чернігівської області, 12.09.2008). Відкрито було залишки споруди, де здійсню-

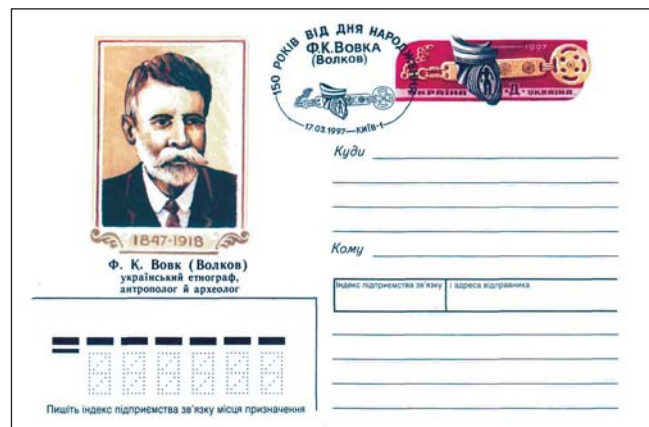
Філателістичним раритетом є збережений конверт, надісланий із Москви до Києва 21 листопада 1906 року "В.В Хвойко, Городской музей древностей и искусства".

валися обряди. Виявилось, що вже в епоху пізнього палеоліту на українській землі був освоєний арочний метод будівництва. Арка була зроблена з двох бивнів мамонта, закріплених в основі в його щелепі і з'єднаних всередині муфтою, виготовленою також із бивнів мамонта.

Свідченням життя і творчості людини на теренах України в епоху нео-

Словаччини, Румунії, Молдови до Слобідської України та від Чернігова до Чорного моря. 100-річчя її відкриття вшановано поштовою маркою України 1993 року. "Дивосвіт Трипілья" бачимо на конверті, випущеному до 100-річчя Національного музею історії України (1999).

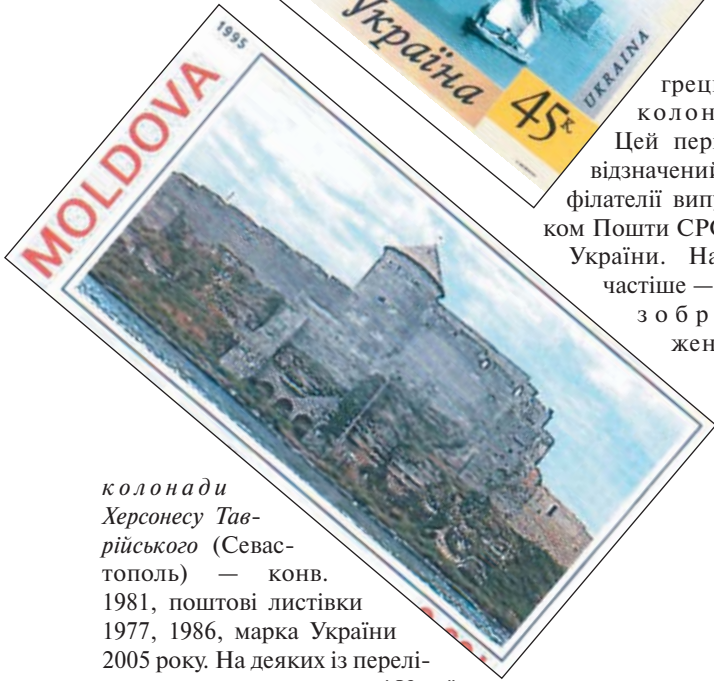

Існує думка (Веч. Київ, 29.10.1998), що ще за чверть століття до В. Хвойки цю культуру досліджували польські археологи у Подністров'ї (печера "Вертеба" біля с. Більче-Золоте Бор-

щівського району на Тернопільщині), у 1878 р. “Трипільське” поселення було відкрите на правому березі р. Джурин біля села Кошилівці. Минув вік бронзи, минав вік заліза. На півдні України, на берегах Чорного моря у VII ст. до н. е. постають

грецькі колонії. Цей період відзначений у філателії випуском Пошти СРСР, України. Найчастіше — це зображення

колонати Херсонесу Таврійського (Севастополь) — конв. 1981, поштові листівки 1977, 1986, марка України 2005 року. На деяких із перелічених, а також на конверті України 1995 року — *будівлі Херсонського історико-археологічного заповідника*.

Крим приваблював пришельців. На той час тут постали такі міста як *столиця Боспорського царства Пантікапей — Керч* (листівка 1982, 2500 років — конверт, штемпель — Керч, 16-17.09.2000); *Кафа — Феодосія* (2500 років — два різні конверти 1970 року, марка і пам'ятковий штемпель — Феодосія, 12.09. 1971), *Балаклава* (2500 років — марка, конверт, штемпель — Севастополь, 04.09.2004), *Керкінітида — Євпаторія* (2500 років — марка, конверт, штемпель — Євпаторія, 20.08.2003). *Пантікапей/Корчев* у X-XII ст. перебував у складі Тмутараканського князівства.

Ровесником вищезгаданих давніх міст України є *Білгород-Дністровський* (2500 років — марка, штемпель Білгород-Дністровський 28.05.1998). За багатовікову історію свого існування до отримання теперішньої назви (1944) це були: Тіра, Білгород, Монкастро, Четатеа Альба, Акерман. Фортеця цього міста зображена на марках Румунії 1928 і 1941 років, на марці Молдови 1995 року. У VI ст. до н. е. стало *місто Кілія* (конв. 2006), про яке нагадує і конверт, присвячений Білгороду-Дністровському, на якому зображені Кілійські ворота фортеці.

Перші кочові скіфи з'явилися в південних степах нашої країни на початку VIII ст. до н. е., але остаточно осіли в Причорноморських степах в кінці VII-го і залишилися там до III ст. до н. е. “Скіфська держава була першим політич-

ним об'єднанням на півдні Східної Європи у ранньому залізному віці” (О.М. Уривалкін). Відомий історик Б.Д. Греков вважає, що “*На підставі археологічних спостережень встановлюється нерозривний ланцюг від скіфів до Київської держави включно*”. Скіфським воїнам присвячено 4 поштові марки України 2002 року.

Скіфи залишили по собі пам'ять у вигляді гробниць — “царських курганів”, яких найбільше в Запорізькій, Дніпропетровській, Харківській, Херсонських областях. Перший скіфський курган в Україні був в розкопаній 1763 року. Немало їх було пограбовано до того часу і в наступні роки. Археологічні знахідки в курганах породили такі засвоєні в історії, у мистецтві поняття як “*скіфське золото*”, “*скіфський звіриний стиль*”. Уявлення про останній дає поштова марка СРСР 1966 року із зображенням “золотого оленя”, якого було знайдено в Куль-Обському кургані (в околицях м. Керчі). Помилково на марці замість IV-го вказано VI ст. до н. е. Існує думка, що це знахідка із Костромської могили Краснодарського краю і таки VI ст. до н. е.

У 1976 році Пошта СРСР випустила 8 конвертів і у 1983 році — 4 конверти із зображенням знахідок у скіфських курганах із зазначенням назв мистецьких виробів. Із 12 знахідок, як відзначено на конвертах, 8 зберігалися на той час в Музеї історичних коштовностей УРСР і 4 — в Ермітажі.

Рейну і від Балтійського моря до Чорного. Українські землі під владою Атили була від 434 до 453 року. *Войовничого вождя гунів* бачимо на марках Ватикану (1951, 1961), Туреччини (1984).

Марки України 2003 року згадали про готів, про гунів, одна з них вказала на зачаткування в VI ст. походів із теренів України на Балкани. Ще одна з марок 2003 року згадує про *“аварську навалу”*. Авари, тюркське кочове племя, пройшли через Україну зі сходу на захід, в VII ст. створили на Дунаї свою державу, яка 791 року впала перед військами *Карла Великого*.

Територія сучасної України у I-II ст. н.е. була під владою римлян. Про це свідчать

“Знахідкою століття” (1971) назвали 1000 речей із *Товстої могили* на Дніпропетровщині. Найбільший подив викликала золота пектораль вагою 1150 грамів. Вона зображена на марці Пошти України 1999 р. Серію доповнили марки із зображенням золотого лосенятя (було на конверті 1983 року), вепра, і накладки до гориту.

У 2008 році Пошта Росії випустила поштовий блок із трьох марок *“Археологическое наследие России”*. На марках — вироби *“Звіриного стилю”* IV-III ст. до н.е. — I ст. н.е.

Протягом IV-VII ст. тривала епоха Великого переселення народів. Із південного узбережжя Балтики вийшли на береги Чорного та Азовського морів готи, які в союзі з місцевими племенами створили тут *Готську державу* (200 - 375 рр.).

У IV ст. на південні степи України із Забайкалля прибули гунни, які розгромили готів і просунулися до Карпат. Під проводом *вождя Атили* (?-453) гунни створили свою державу, яка простяглась від середньоазійських пустель до

“Останки римських граничних валів... у земляних валах Галицького Поділля (між Збручем і Дністром) і в Бессарабії в двох великих “Троянових валах” (М. Грушевський, 1905). Відомий історик *Б.А. Рибак* (1982) вважав, що *“Создание новых исторических условий и новой благоприятной конъюнктуры (на Руси - Л.П.) связано с деятельностью императора Трояна 198-117 гг. н.э.”*. Скульптурний *портрет Трояна* зображений на поштовій марці, барельєф колони Трояна — на поштовій листівці Румунії.

Частково добудували оборонні Троянові вали анти, які втілювали одне з перших політичних об'єднань слов'ян — Антський племінний союз (V-VII ст.). У VI ст. *Прокопій Кесарійський* повідомляє, що *“Ці племена, склавини й анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; ... у тих і других варварів одна мова”*. Анти й

оборонялися, і самі вели війни з готами, з іншими пришельцями. З гунами у 421 році ходили у походи на Візантію. У 602 році антів розбили авари. Частина їх розселилася на Поліссі, Київщині, Чернігівщині. З історією антів зв'язано місто *Тегинь* в Бессарабії (тепер у Румунії), яке було заселене тиверцями, уличами, входило до складу Галицько-Волинської держави (XII-XIV ст.). Залишки його фортеці — на марках Румунії.

У 1996 році в с. Синява Київської області встановлено пам'ятний знак "Народу антів — предкам українців — від жителів Рокитнянщини", який зображений на конверті 2003 року.

Широко відома легенда про те, як апостол *Андрій Первозванний*, побувавши на київських горах, прорік: "На цих горах засяє благодать Божя, великий город там стане", що згадано на поштовій марці України 1999 року. Крім цього, бачимо постать апостола Андрія на поштових марках понад 10-ти держав світу.

Як філателістичний зразок дохристиянських міфів України можна згадати поштову марку Польщі 1928 року із зображенням *Світовиди* (інакше — Надзбручанського ідола), давньоруського божка, з чотирма обличчями, повернутими в різні сторони. Його було знайдено над Збручем на околиці Гусятина на

початку ХХ сторіччя. Зберігається скульптура у Краківському музеї. Це було в той час, коли поляки вважали Галичину "східними кресами" їхньої держави, і тому вони скульптуру присвоїли та ще й увічнили поштовою маркою.

Приблизно у 88-97 роках н.е. перебував у вигнанні в Херсонесі *св. Пана Климентій I*. Близько 860 років *св. Кирило* відкрив мощі *Климентія I* і перевіз їх до Риму. Частину цих мощей отримав *князь Володимир* і перевіз їх до Києва, де вони зберігалися до татаро-монгольської навали 1240 року. Марки, присвячені *св. Климентію I-му*, випустили Болгарія, Ватикан. Ватикан вшанував випуском двох марок проповідника *св. Іоана Золотоустого* (354-407), який проповідував християнство в Криму.

Збереження, демонстрація речей — свідків наших національних давніх літ, здобутків нашої давньої культури — справа музеїв, переважно краєзнавчих, а також історичних. *Археологічний музей в Україні існує тільки в Одесі*. Він представлений на конвертах 1962, 1970 і 1975 років. Пам'ятковим штемпелем (Одеса, 31.07.1975) відзначено його 150-річчя.

Історичному музею в Києві присвячено конверти 1965, 1972, 1994, 1995 років, поштова листівка 1988 року. 100-річчя цього ж “Національного музею історії України” присвячено конверт 1999 року і пам'ятковий штемпель (Київ, 21.09.99.), у візерунку якого — предмети трипільської культури. Конверт 1988 року показує будинок музею історії міста Києва. На сьогодні, на жаль, цей будинок не належить музею, останній взагалі позбавлений приміщення.

До 100-річчя Львівського історичного музею місцеві колекціонери виготовили конверти, листівку, які погашено штемпелем (Львів, 14-15.09, 1993). Минуло 100 років Національному музеєві імені Яна III у Львові, що відзначено випуском конверта і пам'ятковим штемпелем (Львів, 12.09.2008). Перед 100-річчям Чернігівського історичного

музею (конв. 1986) виготовлено в Чернігові конверт, присвячений “750-річчю прославлених чернігівських святих князя Михайла і боярина його Федора” (штемпель до 100-річчя цього музею уже імені В. В. Тарновського — Чернігів, 14.11.1996). Харківському державному історичному музеєві 100 років виповнилося у 1986 році, що засвідчено конвертом. 150 років Дніпропетровському історичному музеєві ім. Д. І. Яворницького відзначено конвертом і пам'ятковим штемпелем 18.05.1999. Багатий краєзнавчий музей, з багатством експонатів, включаючи добуті археологами, в Полтаві (конв. 1980). Існує також Кримський республіканський краєзнавчий музей (немаркований конверт, штемпель — Сімферополь, 19.05.2006). Волинському краєзнавчому музеєві минуло 75 років (штемпель — Луцьк, 16.06.2004).

Історична доля України склалася так, що її мистецькі багатства опинялися переважно в столицях держав, яким були підпорядковані українські землі, особливо в Москві, Санкт-Петербурзі. Існує філателістичний матеріал, яким можна продемонструвати музеї Росії, в яких нагромаджено немало історичних, мистецьких археологічних пам'яток України (Ермітаж, Музей давньоросійського мистецтва імені А. Рубльова й ін.).

Після описаних тут представлених філателією історичних дат і подій настає епоха легендарних Кия, Щека, Хорива та сестри їхньої Либіді, а з початку IX ст. історія Київської Русі — України, могутньої європейської держави, її культура висвітлені засобами філателії дуже широко. Таким чином, філателія викликає зацікавлення питаннями історії краю, допомагає вивчити її й уособлює та зберігає пам'ять поколінь про давні події та їх героїв.

Перлина Північного Причорномор'я

ОЛЬВІЯ

Сергій Шеїн
заступник директора
Національного
історико-археологічного
заповідника "Ольвія"
НАН України,
с. Парутино
Очаківського району
Миколаївської обл.

Антична Ольвія, розміщена на території сучасної Миколаївської області, становить невід'ємну частину культурної спадщини України. Вона була однією з чотирьох найбільших античних держав Північного Причорномор'я. В перекладі з давньогрецької "Ольвія" означає "щаслива". Це офіційна назва міста, засвідчена у виданих ним декретах, написах на монетах, в більшості літературних джерел. Ольвія була заснована грецькими переселенцями на правому березі Гіпанісу (нині — Бузького лиману) у II чверті VI ст. до н.е. і проіснувала майже тисячу років, до 70-х років IV ст. н.е. В часи розквіту територія міста становила 50-55 га, його некрополя 500 га, а на берегах Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів розміщались півтори сотні сільських поселень, що складали сільськогосподарську округу, хору Ольвії. На сьогодні збереглося приблизно 30 га території міста, частково розмитого водами Бузького лиману.

Упродовж усієї своєї історії Ольвія була тісно пов'язана як з античним світом, так і з племенами що її оточували - спочатку зі скіфами, пізніше з сарматами та племенами черняхівської культури. Близько середини V ст. до н. е., як роблять припущення вчені, Ольвію відвідав "батько історії" — Геродот, а в кінці I ст. н. е. відомий філософ і оратор з міста Пруса Діон Хрисостом. Багато античних авторів, таких як Страбон, Птолемей, Полібій, Діодор Сіцилієцький, Пліній Старший згадують Ольвію в своїх описах Північного Причорномор'я.

З 1921 року територію Ольвії та Некрополя взяла під охорону держава. В 1926 р. Ольвія стає історико-археологічним заповідником, який з 1938 р. входить до складу Національної академії наук України. В 2002 р. Указом Президента України заповідник Ольвія отримав статус Національного. Його територія з островом Березань становить майже 290 га. Згідно з Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19.08.02 № 472-р. комплекс історичних пам'яток заповідника є національним надбанням України.

Перші систематичні розкопки Ольвії проходили під керівництвом Б.В. Фармаковського з 1902 по 1926 рр. Були розкопані оборонні споруди міста, багаті житлові квартали в південній частині нижнього міста, в центральній частині верхнього міста, на території цитаделі — споруди I-III ст. н. е., а також кам'яні склепи Зевсого кургану та кургану Евресивія та Арети (II половина II ст. н. е.).

Подальші розкопки Ольвії (1936-1971 р., експедиція ЛВІА АН СРСР до 1974 р.) тривали під керівництвом Л.М. Славіна (Київ), А.М. Карасьова, О.І. Леві (Ленінград). Основними результатами їхньої роботи стали відкриття теменоса Аполлона Дельфінія і агори з оточуючими її будівлями, приміщення суду, житлових будинків V-II ст. до н. е. в центральному кварталі.

З 1972 р. по сьогодні Ольвію вивчає нова генерація дослідників під керівництвом С.Д. Крижицького. Роботи цього етапу підпорядковані цілям вивчення історичної топографії Ольвії, а також дослідженню найменш ви-

вчених ділянок та культурно-хронологічних шарів міста. Окрім розкопок на суші в 1971-1977 р. експедицією Інституту археології НАН України був проведений цикл гідро-археологічних досліджень у затопленій частині Нижнього міста. Від 1998 р. експедицію очолює кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ *Кранівіна В.В.* Під її керівництвом тривають розкопки території римської цитаделі, яка міститься в південно-східній частині Верхнього міста Ольвії, вздовж схилу до лиману. Тут досліджуються культурні шари VI ст. до н. е. - IV ст. н. е. — від моменту появи грецьких першопоселенців до завершення життя в Ольвії. Основні дослідницькі роботи на території некрополя зосереджені на дослідженні передмістя Ольвії V-IV ст. до н. е. та розкриття поховань елліністичного часу перших віків н.е. (керівник — *Ю.І. Козуб*).

Триває робота в північно-західній та південно-західній частині некрополя, а також на північ від Ольвії. Роботи з поточної консервації з частковою реставрацією будівельних залишків проводить *О.С. Біляєв*.

Штат заповідника на сьогодні становить 30 осіб, серед них: лаборанти-екскурсоводи, підсобні робітники, охоронці. До колективу науковців заповідника входять член-кореспондент НАН України *Крижицький С.Д.* — науковий керівник експедиції; кандидати історичних наук *Кранівіна В.В.* — начальник Ольвійської експедиції, *Буйських А.В.* — заступник начальника Ольвійської експедиції, *Біляєв О.С.* — старший науковий співробітник НІАЗ “Ольвія” та багато інших.

ПРОБЛЕМИ ЗАПОВІДНИКА та шляхи вирішення

Одна з найгостріших проблем заповідника, яка існувала упродовж і-

снування установи — відсутність охорони. Оскільки предмети античності становлять велику матеріальну цінність, територія заповідника увесь час нещадно розграбовувалася “чорними археологами”. Матеріали з Ольвії навіть і зараз можна побачити на світових аукціонах. З 2005 року на території заповідника почала працювати цілодобова озброєна охорона, яка припинила грабіжницькі розкопки городища та некрополя. Хоча передмістя Ольвії продовжує знищуватись тими ж “археологами”.

Гостро існували і внутрішні проблеми. Перша з них — відсутність у потрібному обсязі фінансування на виплату заробітної плати та для забезпечення нормального функціонування заповідника. Надання заповіднику у 2002 році статусу Національного істотно змінило становище установи, для розвитку заповідника почали надходити з держбюджету кошти.

У заповіднику функціонувала система водопостачання, прокладена ще у 1975 році, до того ж не працювала свердловина. У 2009 році було проведено ремонт системи водопостачання з установленням сучасного устаткування. Були проблеми з опаленням приміщень у зимовий період. Потужності котельні, що працювала на вугіллі, не вистачало. Працівники заповідника були змушені працювати у напівхолодних кабінетах, приміщення ж музею взагалі не опалювалося. У 2007 році заповідник під'єднали до газової мережі і нарешті за довгі роки в зимовий період в усі приміщення установи надійшло тепло.

Щороку на об'єктах античного міста здійснюються реставраційно-консерваційні роботи з метою збереження будівельних залишків та створення на місті городища музею просто

неба. Разом з цим щороку збільшується кількість відвідувачів заповідника. Якщо, для прикладу, у 2002 році заповідник відвідало до 6 тис. чоловік, то у 2009 — понад 10 тис.

На сьогодні залишається невирішеною основна проблема заповідника — схвалення Концепції Державної наукової програми розвитку Національного історико-археологічного заповідника “Ольвія”, прийняття якої з низки причин переноситься ще з 2008 року. Згідно з Концепцією для подальшого розвитку заповідника запропоновано комплексний підхід, який передбачає вжиття необхідних заходів щодо збереження, належного утримання та використання його пам'яток. Це наступний крок у перетворенні Ольвії у музей просто неба та перший крок у забезпеченні збереження поселення на о. Березань. Розвиток заповідника здійснюватиметься шляхом виконання першочергових робіт з організації охорони заповідної території, укріплення берегової смуги, наукових археологічних досліджень, консервації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини, що руйнуються, подальшого впорядкування меж заповідника та охоронних зон.

Прийняття Концепції, а далі і Програми розвитку заповідника дасть можливість розв'язати такі проблеми:

— створення сучасної інфраструктури та зміцнення матеріально-технічної бази заповідника, вирішення нагальної потреби у ремонті мереж та систем (зокрема системи водопостачання, яка перебуває в аварійному стані і вкрай необхідна для належного функціонування експедицій та заповідника в цілому);

— вирішення питань з упорядкування меж території заповідника, зокрема будівництво відсутньої до сьогодні огорожі по периметру об'єкта та створення умов для забезпечення подальшої охорони його меж від руйнівного в усіх відношеннях впливу “чорних” археологів;

— перетворення заповідника на один із центрів вітчизняного та світового туризму, що дасть можливість ще раз наголосити на важливості збереження пам'ятки для наступних поколінь як об'єкта Національного надбання з метою подальшого дослідження та вивчення, поширення інформації про об'єкт і як результат збільшення інтересу до нього у різних верств суспільства як на державному, так і на міжнародному рівні, продовження державотворчих традицій у країні, які завжди були тісно пов'язані з вивченням та збереженням історії та культури держави.

— це питання породжує необхідність у будівництві нового музею з сучасними лабораторіями та фондосховищами, готельно-житлового комплексу для прийому вітчизняних та іноземних вчених та туристів. Це має привернути увагу різних верств суспільства, зокрема інтелігенцію — вчених-істориків, митців, літераторів. З розширенням туристичної мережі всі верстви населення матимуть доступ до однієї з найвизначніших пам'яток історії України.

Як результат проведеної роботи в перспективі заплановано розробити та впровадити експозицію музею-заповідника як архітектурно-ландшафтну модель давньогрецького міста. Особливість експозиції полягає в тому, щоб

показати не лише окремі розкопи з залишками будівель, але й спробувати хоча б частково відтворити планування античного міста.

Заповідник поряд з науковою діяльністю веде культурно-просвітницьку роботу. Сюди регулярно приїждить велика кількість науковців та діячів культури з різних країн. Щороку в Ольвії проводяться різні фестивалі: грецького мистецтва “Музи Ольвії”, авторської пісні “Барди України”, семінар-зліт “Жінки-матері Причорномор'я” та виставки творів художнього мистецтва *Володимира та Тетяни Бахтових*: “Реконструкція простору”, “Ольвійські метаморфози”, “Ойкумена”, “Офорти”. Все це сприяє популяризації установи, духовному та культурному розвитку населення, зокрема молоді.

Античне місто є пам'яткою світового значення. На відміну від інших центрів античної культури в Північному Причорномор'ї, Ольвія упродовж свого існування залишилася античною. Тому необхідність підтримки цього об'єкта безсумнівна як багатоджерелознавчої бази для вивчення античного періоду в історії нашої держави. Розвиток НІАЗ “Ольвія” як археологічного, історико-культурного та туристичного центру має велике державне та світове значення, оскільки це — прояв великої уваги до вітчизняної історії та престиж нашої держави в цілому.

Запрошуємо вас відвідати історико-археологічний заповідник “Ольвія” — перлину Північного Причорномор'я!

МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ

просвітник українського народу

15 вересня 2009 року у Національному університеті “Києво-Могилянська академія” до 85-річчя з дня народження видатного українського вченого Михайла Брайчевського відбулася презентація збірника (перших двох томів) вперше опублікованих творів “Вибране”.

Презентувало унікальні два томи творів українського історика, філософа, археолога, мистецтвознавця і громадського діяча Михайла Юліановича Брайчевського видавництво імені Олени Теліги (директор І.Я. Білолицька).

На правах господаря всіх гостей привітав декан факультету гуманітарних наук НаУКМА, професор В.О. Щербак. На презентації виступили: д. філос. н. Євген Сверстюк, Голова правління Фондації імені О. Ольжича Микола Павлюк, поет, політичний і державний діяч Іван Драч, директор Центру археології Києва Михайло Сагайдак,

відома майстриня історичного вбрання Людмила Семикіна, представник Харківської правозахисної групи у Києві Василь Овсієнко, доцент НаУКМА Тетяна Балабушевич.

Особистими спогадами про свого дядька Михайла поділилася його племінниця Любов Колотилова.

Канд. іст. н., ст. наук. співр. Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського Ольга Бодак розповіла про свою працю над історико-бібліографічною спадщиною М. Брайчевського та каталогом “Особовий архівний фонд М. Брайчевського”.

Присміті миті спілкування з поезією М. Брайчевського подарувала народна артистка України Лариса Кадирова. Упорядкував тексти, написав передмову до збірника творів М. Брайчевського “Вибране” Юрій Кухарчук, статтю якого ми пропонуємо читачам.

Юрій Кухарчук
канд. істор. наук
старший наук. співробітник
Інституту археології
НАН України,
м. Київ

Михайло Брайчевський належав до тих непересічних особистостей, яскрава духовна аура яких помітно вирізнялася на інтелектуальному небосхилі другої половини ХХ століття. Знаний в Україні й далеко за її межами історик і археолог, автор численних наукових праць з етногенезу слов'ян і давньої Русі, він доклав багато зусиль для дослідження витоків українського народу, для збереження його культурних і духовних цінностей та відродження національної пам'яті.

Народився Михайло Юліанович Брайчевський 6 вересня 1924 року у місті Києві, в сім'ї корінних киян. Будинок № 4 на затишній вулиці Марка Кропивницького, де він з'явився на світ і де пройшли його дитячі та юнацькі роки, населяла у ті часи інтелігенція середнього достатку — митці, письменники, лікарі, юристи, дрібні службовці. Його батько — нашадок ополяченого українського роду — цікавився мистецтвом, був меломаном, дуже любляв театр. Але змушений заробляти для сім'ї, працював бухгалтером, щоправда, обирав при цьому установи, хоч якось наближені до мистецтва: Управління кінофікації, Міністерство кінематографії, Комітет у справах мистецтв. Не маючи змоги займатися улюбленою справою на

професійному рівні, Юліан Карлович мріяв, щоб хоч його діти пішли шляхом “штуки”.

Михайло ж обрав шлях науки, хоча зі шкільних років захоплювався мистецтвом, мав неабиякі художньо-креслярські здібності. Втім, певно, й вибір наукової професії становив для юнака непросту задачу: він мав хист і до математики, і до архітектури, і до лінгвістики. Та все ж найбільше вабили його історія й археологія. Тому, коли Київ було звільнено від німців і університет ім. Т.Шевченка відкрив свої двері, він вступив на історико-філологічний факультет.

Михайло Брайчевський помітно вирізнявся серед студентського загалу. І не тільки тим, що ще навчаючись в університеті, почав працювати в Інституті археології Академії наук, брав участь в експедиційних дослідженнях. Він вирізнявся своєю ерудицією, умінням відстоювати власні переконання, умінням організувати справу, захопити своєю ідеєю інших і втілити задумане. Це студент Брайчевський висунув ідею створення в університеті Студентського наукового товариства і став першим його президентом. Це він запропонував провести в університеті нове на той час явище — студентську наукову конференцію. І це його доповідь з досить промовистою назвою —

“До питання про походження українського народу” була винесена на пленарне засідання конференції і значною мірою визначила провідний напрям діяльності історичної секції СНТ. Проблема етногенезу українського народу, утвердження в ойкумені української нації стане стрижнем і подальшої наукової діяльності Михайла Юліановича — в Інституті археології та Інституті історії академії наук України.

У розробці ключових проблем історії України-Русі молодий учений стояв на методологічних засадах свого великого попередника — *М. Грушевського*, який починав історію українського народу з антського союзу слов'янських племен. Опрацювавши величезний за обсягом археологічний матеріал, він висунув сміливу гіпотезу про тотожність пам'яток черняхівської археологічної культури міжплеменному об'єднанню східних слов'ян, котре у давньоруських літописах іменували полянами, а у візантійських хроніках — антами. Спираючись на археологічні джерела (в тому числі, добути власними розкопками), він піддав критиці тезу, що слов'яни мали найархаїчніші, найзлиденніші форми суспільного життя, і навів переконливі докази того, що вони, навпаки, були в авангарді історичного процесу, навіть випереджаючи за соціально-економічним розвитком інші східноєвропейські племена.

Своїми дослідженнями *М. Брайчевський* поставив на матеріальну основу ідею, що процес державотворення бере початок у східних слов'ян вже в “антський” період, тобто задовго до появи там варягів. Його висновки стали вагомим аргументом у розвінчанні так званої норманської теорії виникнення державності на Русі. Узагальнені в низці монографій (“Римська монета на території України” (1959), “Коли і як виник Київ” (1963), “Біля джерел слов'янської державності” (1964), “Походження Русі” (1968)), вони принесли вченому заслужену славу провідного фахівця в галузі славистики.

М. Брайчевський з успіхом працював на стику наук, вмів залучаючи дані суміжних наукових дисциплін, тому його роботи завжди відзначалися новизною, а оригінальні висновки — аргументованістю й доказовістю. Вивчаючи численні літературні джерела (давньоруські, візантійські, вірменські, скандинавські тощо) та зіставляючи наявні в них дані про події одного й того ж історичного періоду, він виявив і ввів у науковий обіг нові свідчення того, що легендарний зас-

новник Києва — літописний князь *Кий* був реальною історичною особою, що походить на Візантію і перші угоди з греками були здійснені не *Олегом*, а останнім правителем династії Києвичів *Аскольдом*, і що саме з цими угодами пов'язане перше хрещення Русі, яке Аскольд здійснив на державному рівні за століття до хрещення *Володимира*.

Значним є внесок Михайла Брайчевського у розробку проблеми генезису Русі. Досліджуючи матеріальну культуру населення Східної Європи другої половини I-го тисячоліття та зіставляючи археологічні дані з літературними свідченнями про розселення на цій території слов'янських племен, Брайчевський навів численні докази того, що міф про “спільну колицу трьох народів-братів” — українського, російського й білоруського (де російський завжди подавався як “старший”) — не має під собою практичного підґрунтя. Не підлаштовуючи перебіг подій минулого під ідеологічні потреби, а йдучи за фактами, він показав у своєму фундаментальному дослідженні “Походження Русі”, що була власне Русь — державне об'єднання слов'янських племен, що виникло у IX ст. в Середній Наддніпрянщині, і були сусідні з нею землі, населені іншими етносами, які, підпадаючи під протекторат Русі, поступово втягувалися у процес слов'янізації (ставали “руськими”). Так, слов'янізація білоруських земель (Полоцьке князівство) припадає на XI ст., а великоросійських (Суздальське князівство) — лише на другу половину XII ст.

Історик, що похитнув наріжний камінь, на який спиралася офіційна влада, стверджуючи “історичну закономірність” “злиття націй”, не міг не “зацікавити” відповідні органи. Прозорим натяком на можливі наслідки “вільнодумства” був провал у 1960 р. докторської дисертації *М. Брайчевського*, а затим — і заборона читати лекції з історії України в Клубі творчої молоді.

Ці лекції з історії України, як і екскурсії по Києву, і книжки, що одразу ставали науковими бестселерами, зробили Михайла Брайчевського кумиром творчої інтелігенції 1960-х років. Ще більшу популярність — і в Україні й за рубіжем — приніс Михайлу Брайчевському його знаменитий історико-публіцистичний трактат “Приєднання чи возз'єднання?”. Ця праця, написана у 1966 р., стала убивчим вироком створеним центральним пропагандистським апаратом “Тезам ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання Ук-

раїни з Росією”. Основною догмою цієї наскрізь фальшивої директиви було твердження, що у 1654 році здійснилася одвічна мрія українців про злиття з братнім російським народом, що Переяславський акт став поштовхом до економічного, політичного та культурного розквіту України.

Відомо, що партійні документи такого кшталту не підлягали перегляду: радянським історикам їх можна було тільки обґрунтовувати і схвалювати. Але Михайло Брайчевський, оперуючи об'єктивними історичними фактами і даними офіційної статистики, показав у своїй статті (яка є взірцем наукової аналітики), що партійна пропаганда цілеспрямовано фальсифікує історію, що насправді так зване возз'єднання призвело Україну до відчутного регресу в економічному, культурному та політичному житті, перетворило у сировинний придаток імперії.

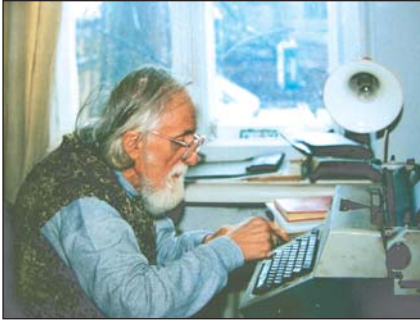
Створюючи цю працю, Михайло Брайчевський сподівався, що у вищих ешелонах української влади знайдуться патріотично налаштовані особистості, здатні позитивно оцінити інформацію про дійсний перебіг подій в минулому Україні. Тому, на доказ своїх слів залучав цитати з *Маркса* і *Леніна* (що було найбільш дошкульним для партійних функціонерів, бо у достовірності цитованих положень можна було пересвідчитись у будь-якій бібліотеці). Дошкульним для влади було й те, що стаття була цілком легально подана *М. Брайчевським* до редакції “Українського історичного журналу” (а вже звітти поширилася машинописним передруком, потрапила й за кордон і в 1972 р. вийшла друком у Канаді).

Почалися утиски, застосування відпрацьованих радянським режимом “методів” психологічного тиску — від вимог публічного “розкаяння” до залякування і встановлення постійного нагляду за помешканням. Автора численних наукових досліджень з історії України-Русі, вченого зі світовим ім'ям звільняють з роботи за... невідповідністю посаді наукового співробітника. Але й цієї міри покарання репресивному режимові здалося мало. Ім'я непокірного історика намагаються цілковито викреслити з науки: роками не дають змоги працювати за фахом, не беруть до друку та забороняють посилатися на його праці, не допускають до участі в наукових конференціях...

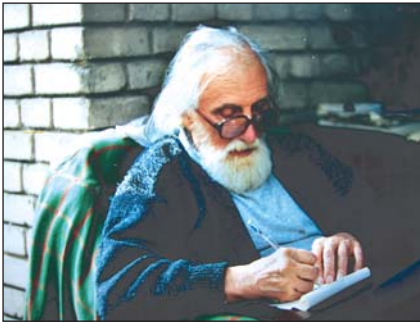
Про масштаби “наукових” репресій, яких зазнав Михайло Юліанович у ті часи, красномовно свідчать спогади археолога *Г. Івакіна* в передмові до

“Вибраних творів” М.Брайчевського (1999): *“З продажу було вилучено ілюстровану карту стародавнього Києва Х-ХІІІ ст. лише за те, що там була згадка про одну з його праць. Пригадую, було заборонено продаж лєнінградської збірки на честь 70-річчя М.К. Каргера, — через статтю І. Шаскольського, в якій побіжно, і навіть критично (!) згадувалася одна робота Брайчевського”*.

Та ні психологічний тиск, ні матеріальна скрута не зламали вченого, не примусили його йти з повинною. У період вимушеного безробіття він продовжував активно працювати. Саме в ці “застійні” роки ним було реконструйовано текст “Літопису Аскольда”, написані історичні монографії “Аскольд — цар київський”, “Автор “Слова о полку Ігоревім””, “Суспільно-політичні рухи Київської Русі”, “Русь і Хозарія”, “Утвердження християнства на Русі”, “Походження слов'янської писемності”, “Справа про вбивство Бориса і Гліба”, десятки статей та наукових розвідок. З-під пера ученого виходять історичні поеми “Гориславич”, “Кошовий Іван Сірко”, “Григорій Сковорода”, філософські притчі, поезії і поетичні переклади. Він відтворює за літописними джерелами постаті ряду визначних діячів Київської Русі і втілює їх у художніх образах. Так виникла живописна серія “Історичні портрети”, яка відкрила для загалу Брайчевського-художника (виставки цих робіт, організовані у 1999 р. — до 75-ліття вченого — у Києві й Лондоні, отримали високу оцінку мистецтвознавців).

Період “наукового остракізму” скінчився для Михайла Брайчевського тільки з початком перебудови. Його було поновлено в Інституті археології, у 1989 р. відбувся захист докторської дисертації. Але почуття відповідальності за долю України змушує вченого в часи розгортання нового етапу національно-визвольних змагань активно включитися в суспільно-політичні процеси. Він відгукується на проблеми сьогодення численними публіцистичними статтями в журналах і газетах, займається питаннями реставрації і реконструкції історичних та культурних пам'яток, викладає у відродженій Києво-Могилянській академії, читає для студентів лекції за власними підручниками “Конспект історії України” (1992) та “Вступ до історичної науки” (1993).

Як і в далекі 1960-і, Михайло Юліанович знову виступає перед велелюдними аудиторіями — тепер уже з проблем державного будівництва України. Його виступи — завжди подія, його поважають навіть опоненти, до

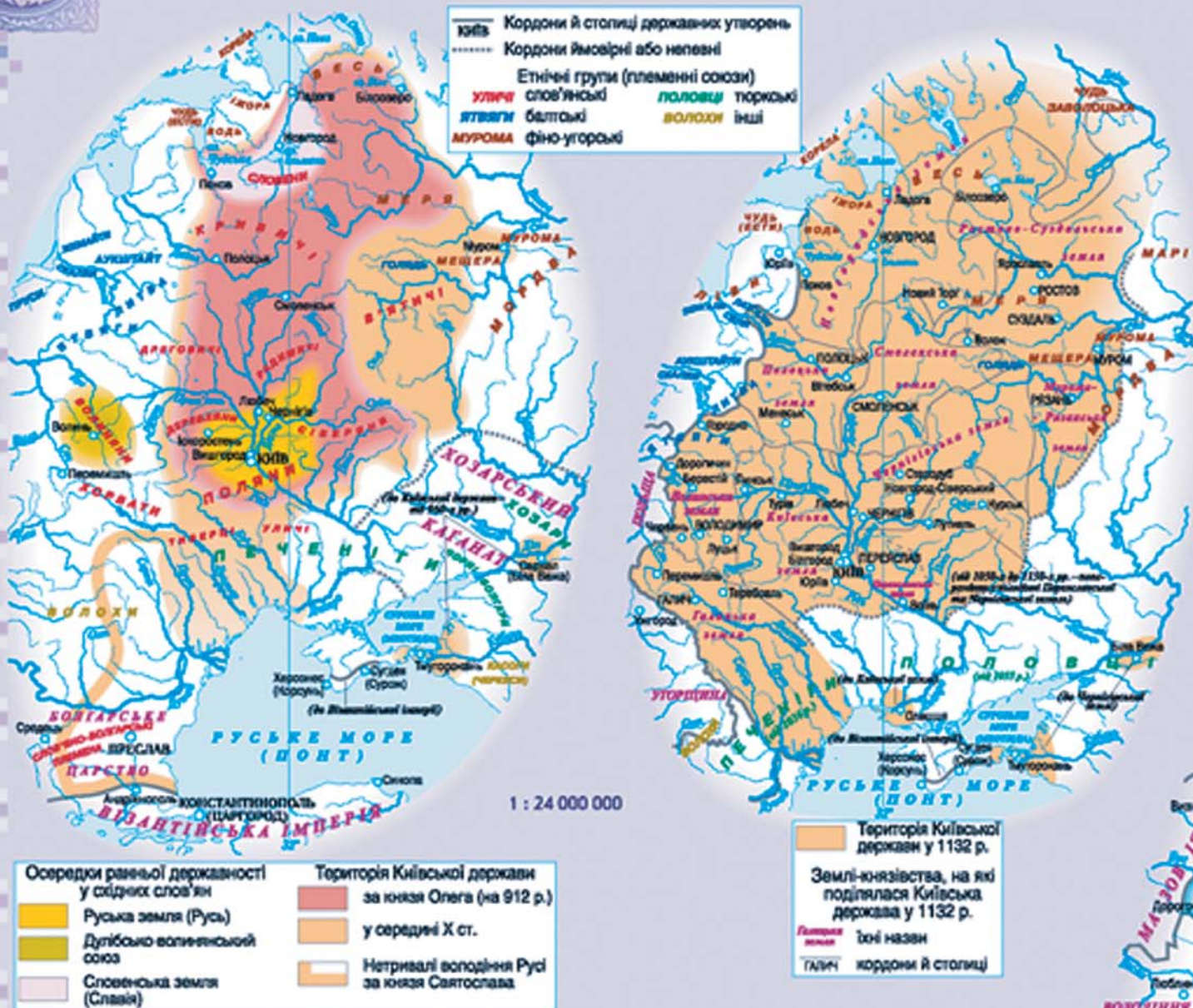
його думки прислухаються лідери політичних партій. Саме йому доручають виступити на Установчому з'їзді Руху зі співдоповіддю з питання аналізу політичної обстановки і майбутньої долі України в умовах розвалу імперії (виступ було надруковано в кількох періодичних виданнях під назвою “Про українську державність”).

Одразу після здобуття Україною незалежності М. Брайчевський налагоджує активну співпрацю з діаспорою. Його обирають почесним членом УВАН у США, головою Київського осередку Українського історичного товариства, співредактором журналу “Український історик”.

Як справжній патріот, що мріяв бачити свою батьківщину могутньою європейською державою, Михайло Брайчевський боляче сприймав поразки національно-демократичних сил, негативні процеси, що настали в політичному й економічному житті України невдовзі після здобуття незалежності. Вже маючи підірване фізичне здоров'я, М. Брайчевський виступив на початку 2000 р. на шпальтах газет з “Відкритим листом до Президента України Леоніда Кучми”, де висловив занепокоєння з приводу занепаду української і засилля російської мови в Україні. *“Головну причину сучасного стану речей у мовному питанні в Україні — писав учений, — я бачаю в тому, що після здобуття незалежності питання розвитку національної мови та культури залишилися у нас поза увагою офіційної влади”*.

Колосальні напрацювання Михайла Брайчевського в різних галузях науки та культури ще не осягнуті повною мірою і не оцінені по достоїнству. Не отримав належної оцінки і його вагомий інтелектуальний внесок у останній етап національно-визвольних змагань: державні нагороди, які так щедро роздавалися до 10-річчя незалежності України, обминули того, хто своїм знанням історичного досвіду допомагав виборювати цю незалежність, хто пророче визначав ключові напрями державного будівництва, застерігаючи від помилок минулого. Для нього ніколи не було питанням, що таке “національна ідея”, “спрацьовує” вона в Україні, чи “не спрацьовує”. Своєю щоденною подвижницькою працею Михайло Брайчевський просто втілював національну ідею в життя, правдивим висвітленням історії України закладаючи підвалини її майбутнього. Він випромінював знання і щедро ділився ними, прокладаючи місток історичної пам'яті від минулого до сьогодення.

Київська держава та її сусіди (IX—перша третина XII ст.)

Слов'яни формувалися протягом багатьох століть із місцевого населення Східної Європи.

У писемних джерелах згадки про предків слов'ян належать до початку нашої ери, де вони згадуються під назвами венеди, склавини і анти. Венеди мешкали в басейні Вісли, склавини — між Дунаєм та Дністром, анти — між Дністром та Дніпром і в Приазов'ї. Саме останні вважаються предками русів — українців. Антський союз слов'янських племен,

займаючи величезну територію, мав ознаки державної організації. Дальший суспільний розвиток племенного і державного об'єднання антив призвів до їх поділу на менші союзи племен, 14 із яких згадані літописцем у "Повісті временних літ" (поляни, деревляни, уличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни, хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі, словени).

В умовах боротьби з кочівниками виникають нові політичні об'єднання східнослов'янських племен: на півночі — біля озера Ільмень, на півдні — на півострові Тамань, на заході — держава Волинець.

Але наймогутнішим було об'єднання полян, деревлян та сіверян навколо Києва.

Першим полянським князем літопис називає Кия, який із братами Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю заснував Київ.

Київ відіграв визначну роль в історії Руської землі як політичний центр ранньої середньовічної держави.

У 882 р. князь Олег, який володів Слав'єю, здійснив військовий похід на землю слов'янського союзу племен кривичів і завоював їхнє місто Смоленськ. У тому ж таки році Олегові вдалося перемогти військову дружину полянського князя Аскольда й оволодіти Києвом. Ці завоювання сприяли утворенню великої Київської держави, першим князем якої став Олег Рюрикович (882 - 912 рр.).

Згодом він приєднав до Київської держави інші державні племенні союзи східних слов'ян.

Наступники Олега продовжили політику свого попередника, спрямовану на посилення центральної влади та на об'єднання племен в одній державі. На кінець X-XI ст. припадає період найвищого піднесення Київської держави.

Пов'язане воно з князюванням Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого.

За їхнього правління Київська держава перетворилася на одну з найбільших європейських держав.

Після смерті Володимира Мономаха у 1125 р. Київська держава почала втрачати політичну єдність і розділилася на землі — князівства, серед яких найбільшими і найсильнішими були Київська, Чернігівська, Новгородська, Смоленська, Галицька землі.

З “Атласу карт державних утворень на території сучасної України” “Картографія”, 2009 (www.ukrmap.com.ua)

Русь-Україна від середини XII ст. до початку 1240-х рр.

Після роздроблення Київської держави центр державності на українських землях перемістився в Галичину. У 1199 р. князь Волинський Роман Мстиславович заволодів Галичем і з'єднав його землі в єдине Галицько-Волинське князівство. Роман зробив столицею князівства Галич і перевів туди свій двір. Під час його князювання у Галичі було вирішено кілька найважливіших завдань: він здолав боярську опозицію; зміцнив західні кордони великого князівства; здійснив успішні походи проти половців, чим зробив важливий внесок до загальної боротьби проти кочівницького стану; зав'язав рівноправні й дружні взаємини з Візантійською і Германською імперіями.

На той час Роман став наймогутнішим із південноруських князів, під його рукою опинилася величезна територія, що обіймала Волинь, Галичину, Поділля, Буковину й Пониззя — майже половину сучасної України.

Саме в цей час у давньоруських літописах за 1187 р. уперше з'являється назва “Україна”.

У 1201 році Київ розчинив перед ним свою браму. На жаль, територіальне об'єднання, яке він створив, протрималося всього шість років, передчасна смерть у червні 1205 року під час походу до Польщі зупинила подальші позитивні зміни в державі.

Створена Романом Мстиславовичем Українська держава трималася переважно на сильній особистості князя і вже цим була приречена на розпад. Почалася міжусобна боротьба бояр і князів.

“Слово” Іларіона і час будівничої діяльності Ярослава

Петро Толочко
доктор істор. наук,
академік НАН України,
директор
Інституту археології
НАН України,
м. Київ

Про час будівництва в Києві “міста” Ярослава історики сперечаються, починаючи з першої чверті XIX ст. (детальніше див., зокрема [1]). Причиною цього є суперечливість літописних свідчень. У “Повісті минулих літ” розповідь про закладення “города великого” з Золотими воротами, Софійським собором, церквою Благовіщення, а також монастирями св. Георгія і св. Ірини вмішена за 1037 р. ([2], с. 102). У Новгородському першому літописі, як і в низці пізніших літописних списків, про це будівництво повідомлено у статтях за 1017 і 1037 рр. ([3], с. 180).

Дослідники віддають перевагу одному з цих названих свідчень. Одним історикам здавалося, що істинним є повідомлення “Повісті минулих літ”, інші схильні були більше довіряти Новгородському першому літопису. Автору цих рядків неодноразово доводилося звертатися до цієї проблеми й обґрунтовувати ранню дату будівничої діяльності Ярослава ([1], с. 94-105; [4], с. 71-78).

Повернутися до цієї теми доводиться у зв’язку з виходом праці *Н. Нікітенко*, в якій запропоновано зовсім новий і несподіваний розв’язок спірного питання про час побудови “міста Ярослава”. Згідно з нею, обговорювати літописні свідчення немає сенсу, оскільки *Ярослав Мудрий* взагалі не мав відношення до цього будівництва. Його здійснив *Володимир Святославович*, а на долю Ярослава залишилися,

нібито, лише ремонт Софії після пожежі 1017 р., упорядкування садиби митрополита і, можливо, розпис західної частини центрального нефа ([5], с. 241). До джерел натхнення автора входить повідомлення *Тітмара Мерзебурзького* про монастир св. Софії, в якому архієпископ Києва зустрічав *Болеслава Хороброго* і *Святополка* в 1018 р., а також “Слово про закон і благодать”, яке називає *Ярослава* продовжувачем справи свого батька.

Свідчення Тітмара справді вказує на наявність у Києві в 1018 р. монастиря (або лише собору) св. Софії, але зовсім нічого не каже ні про те, коли його зведено, ні про те, з якого матеріалу споруджено. До *Н. Нікітенко* з приводу цього не було розходжень. Дослідники погоджувалися, що **в Тітмара йдеться про дерев’яну Софію**. У зв’язку з тим, що 1017 р. цей монастир зазнав пожежі, *Ярославу* й довелося працювати над будівництвом кам’яного храму св. Софії. *Н. Нікітенко* вважає, що в *Тітмара* мова йде про кам’яний кафедральний собор, а оскільки *Ярослав* “осуществить его строительство за короткий период своего киевского княжения в 1016-1017 гг. не мог”, значить його зведено ще *Володимиром Святославовичем* ([5], с. 219, 249). Як бачимо, одне недоговорене припущення перетворилося в аргумент для іншого.

Немає потреби спеціально зупинятися тут на свідченнях *Тітмара Мерзебурзького*, оскільки більше за те, що про них уже відомо з літератури, сказати важко. Найповніше й найґрунтовніше їх розглянув польський історик-русист *А. Понне*, з ним, загалом, можна погодитися [6].

Поставлення Іларіона митрополитом у Софії Київській.
Мініатюра Радзівілівського літопису. XV ст.

Не все так однозначно й зі свідченнями “Слова про закон і благодать” митрополита Іларіона. У ньому міститься знаменита фраза, яка проводить історичну паралель між Володимиром і Ярославом та єрусалимськими царями Давидом і Соломоном: *“Иже недокончаная твоя наконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже дом Божій великий святыйн его премудрости съезда на святость и освященіе граду твоєму”* ([7], с. 168).

Ще Д.В. Айналов із цих слів зробив логічний висновок про те, що Ярослав продовжив справу батька, а задум побудувати церкву св. Софії, очевидно, виник ще у Володимира Святославовича. Продовжуючи свою думку, він стверджував, що храм св. Софії закладено 1017 р., а завершено через 20 років, у 1037 р., оскільки за цей рік у “Повісті минулих літ” повідомлено про завершення його будівництва й заснуванні в ньому бібліотеки ([8], с. 36-37). Усі наступні прихильники ранньої дати будівництва св. Софії Київської саме так розуміли слова Іларіона.

Н.М. Нікітенко “вичитала” в них значно більше. Спочатку обережно припустила, що “Слово” Іларіона свідчить про причетність Володимира до створення Софійського храму, а потім і зовсім оголосила його єдиним будівничим. Територія давнього Києва, яка в науці отримала назву “міста Ярослава”, уже на початку XI ст. була давно освоєною місцевістю. Тут, згідно з дослідницею, наприкінці правління Володимира виникла низка монументальних споруд, зокрема Софійський собор і потужні оборонні споруди з Золотими воротами ([5], с. 249).

Мовчання літописів з цього приводу Н.М. Нікітенко пояснила тенденційною улесливістю літописців часів Ярослава та його синів, які все зроблене двома князями приписали одному Ярославу. І знову жодних доказів, одна лише авторська інтуїція. Адже відомо, що літописний образ Ярослава, на що звертали увагу й інші, не є однозначно позитивним, а його діяльність висвітлено в літописі не повніше, аніж діяльність Володимира.

Висновок про будівництво св. Софії і нової київської фортеці Володимиром, судячи з усього, зумовив необхідність припустити Н. Нікітенко нове датування “Слова”, значно раніше, аніж вважали до цього часу. Вирішальною обставиною для нього послугував факт повного збігу Пасхи (Великодня) і Благовіщення, яке трапилося за життя Ярослава лише одного разу — 25 березня 1022 р. Цього дня, як вважає Н.М. Нікітенко, воно й було виголошене ([5], с. 206-209).

Свого часу М.М. Розов вважав, що “Слово” Іларіона виголошено вперше 26 березня 1049 р., коли Пасха припала на другий день Благовіщення ([7], с. 148). Аналогічне зближення двох найважливіших церковних свят було також і в 1038 р., але віднести “Слово” до цього року не дозволила М.М. Розову та обставина, що на той час, як він думав, ще не була збудована й прикрашена Софія, і не було ще монастирів (очевидно, Ірининського та Георгіївського) “на горах” у Києві, про які говорить Іларіон ([7], с. 147).

Варто сказати, що не всі дослідники “Слова” при визначенні часу його створення користувалися жорсткою прив’язкою збігу (повного чи близько-

го) Благовіщення і Пасхи. На думку Людольфа Мюллера, “Слово” було виголошене 15 липня 1050 р. як данина пам’яті князю Володимиру Святославовичу ([9], с. 14-15). Приурочення “Слова” до дня пам’яті Володимира, судячи з його змісту і пафосу, видається обґрунтованим. На користь цього, нібито, свідчить і та обставина, що в деяких церковних збірниках (починаючи, щоправда з XV ст.) “Слово” вміщено під 15 липня.

Отже, діапазон пошуків дати “Слова”, обмежений тривалий час 1037 роком (коли, згідно з багатьма дослідниками, споруджено Софію Київську) і 1050 роком (літописною датою смерті Ірини), поповнився за останній час ще й 1022 роком. Відсутність у творі Іларіона чітких хронологічних свідчень (окрім приписки) ускладнює визначення точного часу його створення. І, все ж таки, найкоректнішою видається так звана пізня дата створення “Слова”. Підстави для такого твердження містяться в самому тексті твору. Іларіон, звертаючись до Володимира Святославовича, говорить про його внуків і правнуків. *“Виже вьнукы твоя и правнукы, како живутъ, како храннии сутьъ Господемъ, како благовѣрїе держать по прѣданію твоєму, како въ святыхъ церкви чястятъ, како славятъ Христа, како поклоняютъ имени его”* ([7], с. 169). Звісно, тут йдеться не просто про внуків і правнуків, які щойно з’явилися на світ, але про внуків і правнуків — князів, які відвідують церкву, живуть згідно з заповідями Володимира й славлять Христа.

Але в 1022 р. у Володимира не було правнуків. Перший із них — Ростислав Володимирович з’явився на світ, очевидно, не раніше кінця 30-х років XI ст. Старші діти Ізяслава та Святослава Ярославовичів народилися ще пізніше — наприкінці 40-х - початку 50-х років XI ст. Сказане стосується і спадкоємців Ізяслава Володимировича, хоча їх, швидше за все, Іларіон і не мав на увазі. До того ж, якби “Слово” було написане вже 1022 р., Іларіон не міг би говорити у множині не лише про правнуків Володимира, але й про онуків. До цього часу в Ярослава народився лише один син Володимир, та й тому було всього два роки. “Частити” до церкви й славити Христа він не міг. Ізяслав з’явився на світ 1024 р., Святослав — 1027 р., Всеволод — 1030 р., Ігор — між 1031-1035 рр., Вячеслав — 1036 р.

Отож, процитований вище текст про внуків і правнуків Володимира виразно говорить про порівняно пізній час створення “Слова”. Навіть

якщо припустити, що правнуки були малолітніми, то й тоді звернення до них у множині не могло з'явитися раніше кінця 40-х - початку 50-х років XI ст. *

Позбавлені коректності міркування *Н.М. Нікітенко* й про те, що в час написання "Слова" *Іларіон* був порівняно молодою людиною, який ще не отримав високої церковний сан. Свідченням цьому є нібито слова, які називають єпископів Русі "нашими батьками", з якими часто радився *Володимир*. "**Ты же съ новыми нашими отци єпископы сънимаюся чясто, съ многымъ съмѣреніємъ съвѣщаваашася**" ([7], с. 168). Але ця фраза не може бути аргументом на користь відносної молодості *Іларіона* і невисокого його церковного сану часів створення ним "Слова". Перші єпископи Русі були для нього "нашими батьками" незалежно від його віку й сану.

Отже, в "Слові" немає свідчень, які би вказували на ранню дату його створення, Навпаки, в ньому все (аж до приписки) говорить про те, що цей твір створений в час зеніту правління Ярослава і діяльності самого Іларіона.

Можливо, найбільше про це можна судити на підставі аналізу змісту "Слова" та його літературного стилю. Вони, безперечно, виказують в авторі не юного й скромного пресвітера церкви св. Апостолів у селі Берестовому, але високо освіченого й навченого життєвим досвідом церковного ієрарха. Звичайно, мали рацію *Д.С. Лихачов*, *М.А. Алпатов* та інші дослідники, які бачили в "Слові" не лише чудовий зразок урочистого церковного красномовства, але також і державно-політичну декларацію ([10], с. 36; ([11], с. 115)). В ньому чітко звучить тема прославлення Русі, та її просвітників — князя *Володимира* й продовжувача його справи *Ярослава Володимировича*.

І, звичайно, лише в часи розквіту Русі могла з'явитися в "Слові" фраза про те, що вона **"вѣдома и слышима єсть всѣми четьрьми конци земли"**. Швидше за все, *Іларіон* тут мав на увазі ту славу Русі, яка підтверджена багатьма династичними шлюбами сім'ї *Ярослава* з царськими й королівськими домами Візантії, Німеччини, Норвегії, Франції. Останній із них, як відомо, відбувся близько 1049 р.

Жодного ідейного розходження "Слова" з літописом, про що можна прочитати в літературі, немає. Обидва твори містять практично ідентичні оцінки діяльності князів *Володимира* й *Ярослава*. Згідно зі статтею 1037 р. "Повісті минулих літ", перший — **"землю взора и ѹмягчи, рекше крещеньемъ просвѣтивъ"**, другий — **"насъя книжныи словесы сердца вѣрныхъ людей"**. Характерно, що в літописній похвалі *Ярославу* за діяння з розбудови Києва й поширення християнської віри на Русі міститься й прозоре порівняння його з царем *Соломоном* ([2], с. 102).

Звісно, тема ця могла прозвучати в "Слові" й літописі не в період драматичних подій міжкняжої боротьби за київський стіл, коли *Ярослав* міг хіба що мріяти про виконання заповітів батька, а в мирний час князювання, коли він залишився самовладцем у Русі й багато встиг уже зробити. Сказане вище не дає підстав для перегляду датувань "Слова", запропонованих найвідомішими його дослідниками *М.М. Розовим* і *Л. Мюллером*. Вони належать до апогею правління *Ярослава Мудрого* й, до того ж, узгоджуються з тим, що сказано в "Слові" про внуків і правнуків *Володимира*.

Не таким переконливим виглядає припущення, що *Іларіон* написав "Слово" уже в сані митрополита. Цьому суперечить та обставина, що настолювано його на кафедрі в 1051 р. а *Ірина* — дружина *Ярослава*, до якої він звертається у "Слові", як до живої, померла в 1050 р. Щоправда, події ці є практично одночасними, і як літописець розніс їх у статті різних років, сказати складно.

При визначенні часу створення "Слова" не можна абстрагуватися від його завершальної фрази. **"Азъ милостію человеколюбиваго Бога мнихъ и презвитеръ Іларіонъ изволеніємъ его отъ благочестивихъ єпископъ свящєнъ вухъ и настолованъ въ вєлицьїи и вогохранїиємъ градѣ Кнєвѣ, яко быти ми въ немъ митрополитѹ, пастѹхѹ же и учителю. Быша же си въ лѣто 6559 владычєствующю владєвѣрному каганѹ Ярославѹ сынѹ Владимірю. Амїнь"** ([7], с. 175).

Поза сумнівом, що ця приписка до основного тексту є своєрідним авторським автографом. Можна припустити, що вона не обов'язково є синхронною до всього тексту, проте якихось переконливих даних занадто відривати її в часі від завершення "Слова" у нас також немає. Більше підстав є припускати, що свою промову *Іларіон* склав у зв'язку з вибранням його митрополитом, за якийсь час до урочистого акту настолювання в св. Софії.

Зрозуміло, щоб розглядати *Володимира* фундатором і будівничим Софії Київської, не обов'язково робити "Слово" *Іларіона* давнішим. Адже **проблема полягає не в тому, коли "Слово" написано, а в тому, що в ньому написано**. Паралель між *Давидом* і *Соломоном*, з одного боку, та *Володимиром* і *Ярославом*, з іншого, ще *Д.В. Айналово* здавалась "драгоценной исторической правдой", яка проливає світло істини на будівництво св. Софії. На долю *Ярослава*, на думку історика, припало нібито лише виконання планів *Володимира* щодо створення церкви св. Софії, а не самостійне винайдення цього плану. Будували храм ті самі майстри, яких запросив *Володимир* для будівництва Десятинної церкви ([8], с. 35-36).

Надалі дослідники не сумнівалися в такому трактуванні алегорії *Іларіона*, хоча й не вважали, що до неї треба ставитися буквально. Адже незалежно від часу зведення св. Софії і "міста *Ярослава*", їхнього будівничого завжди можна було назвати продовжувачем справи *Володимира*. *Н.М. Нікітенко*, про що сказано вище, пішла далі *Д.В. Айналова*, по суті, відмовивши *Ярославу Мудрому* в праві не лише на задум грандіозного київського будівництва, але й на його виконання **.

Але, якщо б ми прийняли й буквально історичну паралель *Іларіона*, все одно будівничим св. Софії та Києва мусили би визнати *Ярослава*. Відомо, що *Давид* задумав спорудити величний храм для поклоніння Господу, але не виконав свого задуму. Бог возвістив йому через пророка *Нафана*, що цей храм буде збудований у мирне царювання його сина *Соломона*. Перед своєю смертю *Давид* вручив *Соломону* план і креслення храму. Проте до виконання своїх обов'язків перед батьком *Соломон* приступив не відразу, а лише після того, як остаточно утвердився на престолі. Серед його будівничих звершень був і храм *Ієгові*.

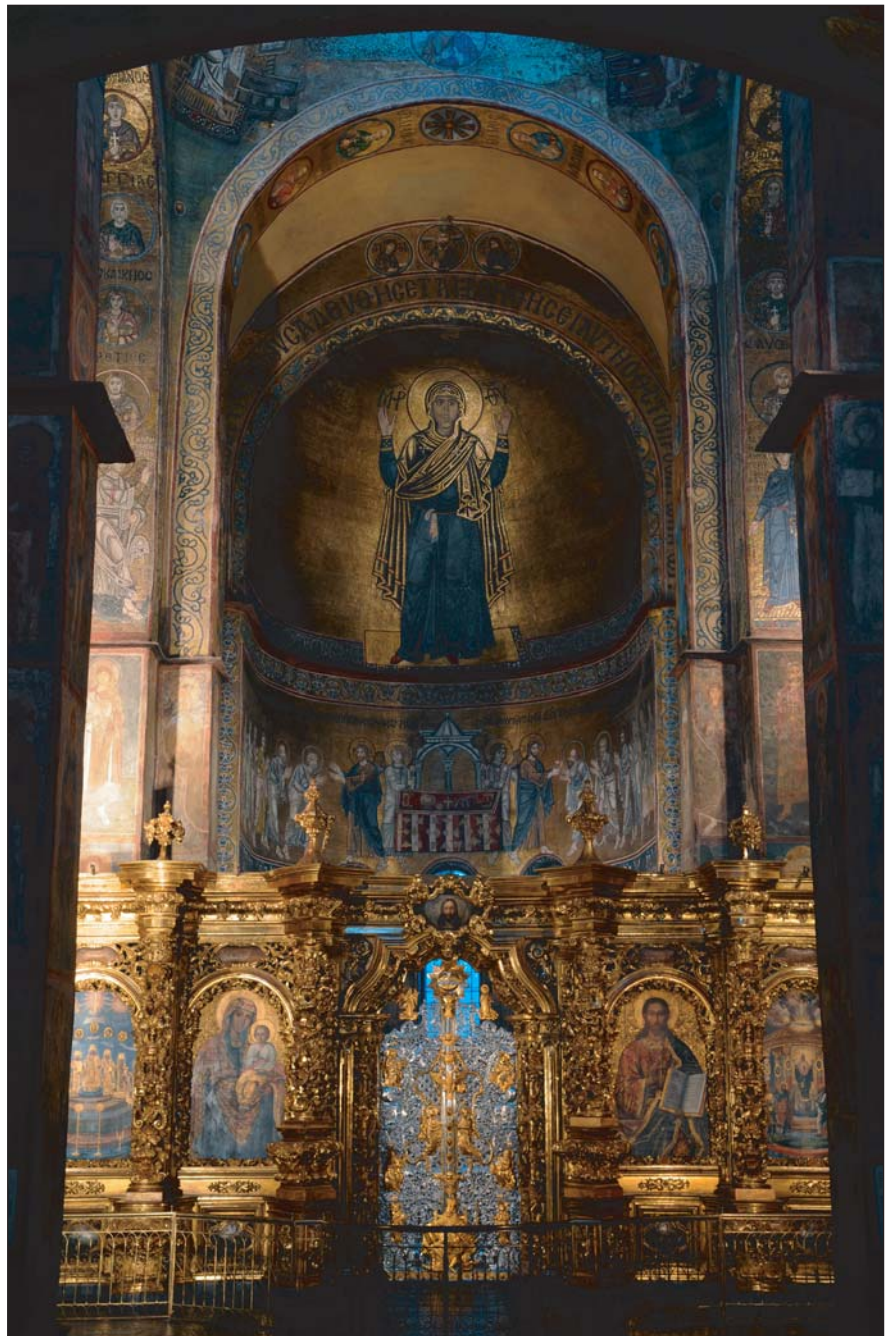
* Все, що не відповідає уявленням *Н.Нікітенко* про ранню хронологію Софії, вона оголошує або фальсифікатом літописців, або пізнішими редакційними доповненнями. До таких вона відносить сюжети про "внуків і правнуків" *Володимира*, а також пасажі, що вказують на те, що "Слово" *Іларіона* написано в часи розквіту Русі. "Панегірик *Ярославу* наприкінці "Слова", — стверджує вона, — міг бути доданим до основного тексту в зеніті його правління". Але для такого відповідального твердження потрібні серйозні текстологічні аргументи, яких у *Н. Нікітенко* немає.

** У своїх покликаннях на джерела *Н. Нікітенко* часто плутає їхні свідчення зі своїми припущеннями. "Слово" *Іларіона* і хроніка *Тітмара Мерзебурзького*, — стверджує вона, — свідчать про виникнення Софії у часи *Володимира*". Насправді, перший автор стверджує, що Софію побудував *Ярослав*, а другий взагалі нічого не говорить про *Володимира*.

Важко сказати, чи вручив Володимир Ярославу креслення храму св. Софії і нового міста, але те, що саме останній був виконавцем цього гігантського на ті часи задуму, не викликає сумнівів. Якби про це нічого не було сказано в літописі, такий висновок можна було би зробити на підставі свідчення “Слова про закон і благодать” Іларіона. Для цього необхідно взяти до уваги не лише початок знаменитої його фрази, який лише й цитує Н. Нікітенко, але і її продовження, а також інші місця цього твору. Вони не залишають сумнівів, що будівничим св. Софії і нового міста був Ярослав. *“Иже дом Божий великын святын его прѣмудрости създа на святость и освящение граду твоему, юже съ всякою красотою украси, златомъ и сребромъ, и каменіемъ драгынмъ, и съсуды, честныими И славный градъ твои Киевъ величствомъ яко вѣнцемъ обожилъ”*.

З подальшої розповіді Іларіона випливає, що Ярослав побудував також церкву Благовіщення на міських воротах: *“И церковь на Великынхъ вратѣхъ създа во ния перваа господьскаго праздника, Святаго Благовещенія”* ([7], с. 178).

Перерахувавши зроблене Ярославом, Іларіон звертається до Володимира встати з гробу й подивитися на діяння сина: *“Отряси сонъ, възведи очи, да видиши какая тя чести Господь тамо съподовишь и на земли не беспамятна оставилъ сыномъ твоимъ, възстани виждь чадо свое Георгія ..., виждь красящаго столъ земли твоеи и възрадуйся и възвеселися ..., виждь же и градъ величствомъ сіяющъ, виждь церкви цветущи, виждь хрестіанство растуще, виждь градъ иконами святынхъ освѣщаемъ”* ([7], с. 169). Поза сумнівом, тут йдеться про нове місто, якого Володимир не бачив за життя, тому Іларіон просить його порадити за “чадо свое Георгія” і молитися за *“благовѣрнѣмъ каганѣ нашемъ Георгіи”* ([7], с. 170).

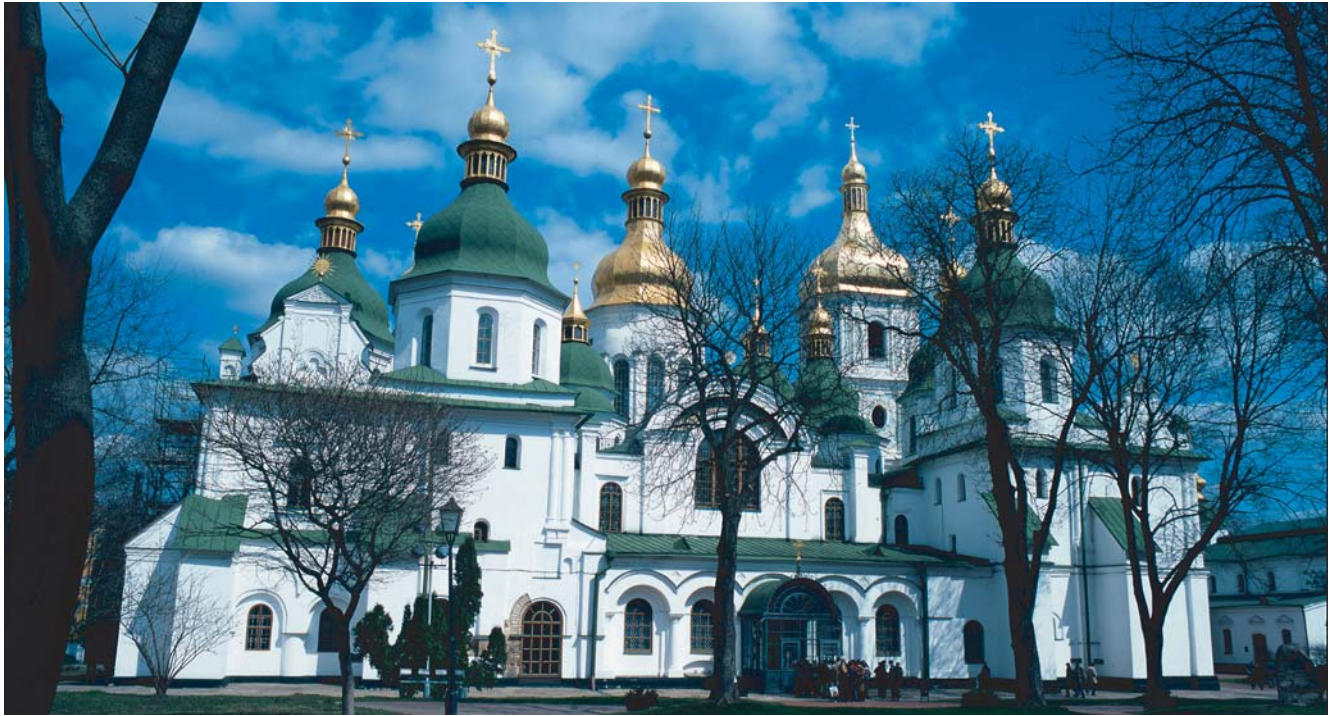

Головний вівтар Софії Київської

Сказане не залишає сумнівів у тому, що будівничим нової київської фортеці, Софійського собору й інших храмів Іларіон вважав Ярослава Мудрого.

Література

1. Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970.
2. Повесть временных лет. Ч.1. — М.-Л., 1950.
3. Новгородская первая летопись. — М.-Л., 1950.
4. Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1982.
5. Нікітенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. — К., 1999.
6. Поппе А. Заснування Софії Київської // Уіж. 1965. — №6. — С.97-104; 1969. — №6. — С.98-105.
7. Розов Н.Н. Синаодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в. // Slavia, casopis pro slovanskou filologii. — Praha, 1963. — Roc. XXXII. — Ses. 2, s. 141-175.
8. Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира. — СПб. 1917.
9. Muller L. Die Werke des Metropoliten Ilarion. — Munchen. 1971. - SS. 14-15.
10. Лихачев Д.С. Великое наследие: Классические произведения литературы древней Руси // Лихачев Д.С. Избранные работы. — Л., 1987.
11. Алпатов М.А. Русская летописная мысль и Западная Европа: XII-XVII вв. — М., 1979.

Надія Нікітенко
доктор істор. наук,
професор,
зав. відділу науково-
історичних досліджень
Національного заповідника
"Софія Київська",
м. Київ

1000-річчя Софії Київської: *pro et contra*

У жовтні 2009 р. рішенням 35 Генеральної конференції ЮНЕСКО до календаря пам'ятних дат на 2011 рік внесено 1000-річчя заснування Софії Київської.

Підставою для такого рішення стали результати комплексного вивчення історії, архітектури, монументального живопису і написів-графіті Софії Київської, здійсненого впродовж останніх десятиріч. Ці дослідження широко оприлюднені на багатьох міжнародних наукових конференціях в Україні і за кордоном, захищені кандидатська і докторська дисертації на цю тему, видано наукові монографії, книжки та численні наукові та науково-популярні статті.

Ми запропонували *концепцію* закладення Софії в 1011 році за князя *Володимира Великого*, а завершення будівництва собору у 1018 році за його сина *Ярослава Мудрого* [8; 9; 10]. Цю концепцію незаперечно підтверджують виявлені останнім часом на фресках Софії дуже ранні датовані графіті [11]. Таку концепцію вже сприйняло суспільство, зокрема — багато вчених України та зарубіжжя. Результати нових досліджень покладені в основу науково-експозиційної, науково-методичної та екскурсійної роботи заповідника. Екскурсії за новою концепцією успішно проводять не лише для широких туристичних кіл, а й для науковців. Проте не всі вчені підтри-

мують нове датування собору, і найбільш запеклими супротивниками позиції заповідника виступили відомі українські історики *Петро і Олексій Толочки*, які вважають за необхідне керуватися в цьому питанні літописними записами.

Що ж говорять літописи про час виникнення Софії?

Новгородський перший літопис старшого зводу (Синодальний список) повідомляє

під датою **1017 рік**: “*Ярославъ иде к Берестню. И заложена бысть святая Софья Киевъ*” [3, с. 15];

під датою **1037 рік**: “*Заложн Ярославъ городъ Киевъ, и церковь святяя Софья*” [3, с. 16].

Новгородський перший літопис молодшого зводу (Комісійний список) наводить такі записи

під датою **1017 рік** — повторення запису Синодального списку [3, с. 180],

під датою **1037 рік**: “*Заложн Ярославъ городъ Киевъ, и церковь святяя Софья сверши*” [3, с. 180].

У “**Повісті минулих літ**” під датою **1037 рік** міститься запис: “*Заложн Ярославъ городъ великий, у него же града сѹть Златая врата; заложн же и церковь святяя Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ воротѹхъ святоє Богородице Благовѣещеньє, посемь святаго Георгия манастырь и святяя Ирны...*” [2, с. 151].

Старший список Новгородського першого літопису (Синодальний) датується XIII–XIV ст., **молодший (Комісійний)** — серединою XV ст. У ранніх звістках **Новгородського першого літопису** відбився так званий **Початковий звід** кінця XI ст., що передував “**Повісті віремених літ**”.

“**Повість минулих літ**” — прийнята в науці назва літописного зводу, створеного на початку XII ст. ПВЛ дійшла до нас у двох редакціях (другій і третій). Друга редакція читається у складі **Лаврентійського літопису** (1377 р.) та інших списках. Третя редакція міститься у складі **Іпатієвського** (XV ст.) та **Хлебніківського** (XVI ст.) літописів. Відтак літописи, що збереглися, зазнали кількох редакцій і віддалені від часу виникнення Софії трьома-чотирма століттями. А дані літописів щодо цього є плутаними і суперечливими.

І все ж, наскільки достовірними є наведені літописні звістки? Це питання дуже давно обговорюють у науці, оскільки одні вчені підтримують дату 1017, інші — 1037 рік. Наукова дискусія щодо них триває вже два століття і давно зайшла в глухий кут. Ось які доводи традиційно висувують опоненти супроти один одного.

Дата Новгородського першого літопису — 1017 р. — не відповідає історичній ситуації, яка склалася наприкінці правління *Володимира* — на початку княжіння *Ярослава*. Напередодні смерті *Володимира*, *Ярослав*, який сидів у Новгороді, відмовився платити данину батькові, і той збирався йти на *Ярослава*, але розхворівся і помер. Між нащадками *Володимира* розпочалася кривава війна за владу, і *Ярослав*, вперше посівши київський стіл наприкінці 1016 р., володів ним півтора року, бо вже 22 липня 1018 р. після поразки на Бузі від польського князя *Болеслава Хороброго* і його зятя — свого брата *Святополка* втік до *Новгорода*, а *Київ* 14 серпня був захоплений *Болеславом* і *Святополком*. Хоча 1019 р. *Ярослав* знов утвердився в *Києві*, до 1026 р. він вів важку боротьбу з іншим братом — *Мстиславом Чернігівським*. Тож початок правління *Ярослава* був несприятливим для будівництва Софії. Крім того, аби розпочинати таку грандіозну справу в 1017 р., потрібні були колосальні кошти і попередня кількарічна заготівля величезної кількості будівельного матеріалу.

Дата “Повісті минулих літ” — 1037 р., що стала хрестоматійною, є умовною, бо під нею згадується звершення *Ярославом* усіх будівничих акцій, які неможливо було здійснити за один рік. Запис під цим роком насправді є панегириком *Ярославу*, в якому підсумовуються його будівничі заслуги за все життя. Про недостовірність датування закладин Софії в 1037 р. свідчить уже сам той факт, що в кінці цього ж запису говориться про Софію як про діючий не перший рік храм, в якому функціонує створена *Ярославом* бібліотека і “*обычныя пѣсни Богу вѣздають в годы обычныя*”.

Зупинимось тепер на питанні тенденційності літописних звісток. Як відомо, літописи дійшли до нас не в цілісному авторському тексті. Це складні збірки або зводи (компіляції) різножанрових матеріалів, що не лише переписані, але виправлені та доповнені поколіннями літописців, якими, за класичним визначенням знаного дослідника літописів *О. Шахматова*, “*управляли політичні пристрасті і мирські інтереси*” [16]. Але ще задовго до *Шахматова* патріарх історіографії *М. Полевой* звернув увагу на неправдоподібність і тенденційність літописних звісток про характер, діяльність і долю руських князів, синів *Володимира Святославича*. Передусім це стосується *Ярослава*, який, відзначаючись жорстоким, віроломним і нерозбірливим у засобах характером, неправдиво представлений у літописах взірцевим пра-

вителем. [12, с. 251–254]. Подібні судження про літописання часів *Ярослава* зустрічаємо у багатьох істориків, зокрема у відомого українського вченого *В. Ляскоронського*, який вважав, що *будувати на підставі недостовірних літописних свідчень Ярославової доби “будь-які тверді наукові висновки немає жодної можливості”* [6].

Скепсис щодо достовірності літописних звісток висловлювали й інші науковці, зокрема — *П. і О. Толочки*. Зокрема в книзі “*Київська Русь*” вони зазначають: “*Основними джерелами з історії Київської Русі й по сьогодні залишаються літописи. На жаль, до наших днів вони дійшли не в своєму первісному вигляді, не такими, якими їх було написано в часи давньоруські, а в пізніх списках, що датуються або кінцем XIV або, переважно, XV–XVII ст. ... Таким чином, серйозною помилкою було б вважати, що літописи склалися винятково очевидними подіями і під відповідними роками зафіксовано “справжню” історію. Літописні повідомлення записувалися і переписувалися в різний час і в цьому процесі зазнавали суттєвих змін. Користування літописом пов’язано зі складними джерелознавчими проблемами, коли важливо не просто встановити походження тієї чи іншої інформації, але також врахувати, як концептуально вона пов’язана з новим контекстом, куди вніс її черговий давній книжник*” [14, с. 14, 16]. Щодо літописної статті 1037 р. автори пишуть: “*При тому, що до статті 1037 р. часто ставляться як до звичайного літописного “року”, очевидно, що насправді це — панегирик Ярославу*” [14, с. 148].

Натомість останнім часом, намагаючись спростувати запропоновану нами більш ранню за літописні дату виникнення Софії Київської, *Петро і Олексій Толочки* у своїх виступах у ЗМІ та в різних установах, а також у листах, направлених в урядові інстанції з приводу неможливості, на їхню думку, відзначити в 2011 р. 1000-річчя Софії, наполягають на необхідності дотримуватися “усталених” літописних дат Софії Київської як єдино можливих. Передусім ними обстоюється 1037 рік: *О. Толочко* вважає цей рік найбільш вірогідною датою заснування Софії, *П. Толочко* — завершення її.

А як ми пояснюємо появу в літописах двох дат заснування Софії — 1017 і 1037 р.? Вважаємо, що тенденційні літописні записи, які вийшли з-під пера книжників *Ярослава*, різняться між собою двадцятьма роками, бо не фіксують історичного факту, а відбивають намагання приурочити створення Софії до правління саме цього князя. *Ярослав* посів київський стіл не

за заповітом батька, а в результаті гострої міжособної боротьби з іншими нащадками Володимира. Тож для Ярослава важливо було заявити про себе як про легітимного правителя, найбільш гідного спадкоємця Володимира Хрестителя. Тому найважливішим діянням Ярослава представлено будівництво ним Софії — головної святині Русі. Ось чому літописні дати заснування Софії “прив’язані” до головних віх княжіння Ярослава в Києві: появи тут наприкінці 1016 р. з Новгороду і перетворення в 1036 р. на самодержця Русі після смерті брата *Мстислава Чернігівського* і ув’язнення другого брата — *Судислава Псковського*. Отже, літописні звістки про час заснування Софії є недостовірними, тож на них не можна спиратися щодо цього питання.

Натомість найдавніші нелітописні джерела — “Слово” *Іларіона* (1022 р.) і хроніка *Тітмара Мерзебурзького* (1018 р.) — засвідчують виникнення Софії за часів Володимира. Звертаючись до Володимира, митрополит Іларіон говорить, що Ярослав “недокончана твоя наконьча, акы *Боломон Давыдова*, иже дом Божий великий святыи *Его Премудрости създа*” [1, с. 97].

Автор “Слова” *Іларіон* — перший київський митрополит-русич — був сучасником будівництва Софії. Він згадує її (дом Божий великий святыи *Его Премудрости*) у спеціальному пасажі, присвяченому прославленню будівничої діяльності в Києві *Володимира* і *Ярослава*. У науковій літературі вже давно помічено, що в “Слові” Іла-

ріона збереглося свідчення про завершення *Ярославом* починання його батька *Володимира* у створенні Софійського собору, подібно до того, як *Соломон* завершив справу свого батька *Давида* у створенні Єрусалимського храму. Зрозуміло, що *Іларіон* — сподвижник та ідеолог *Ярослава* — мав передусім на меті показати його гідним продовжувачем справи батька, а оскільки тоді ще були живими очевидці спорудження Софії, він не міг замовчати факт починання *Володимиром* цієї справи.

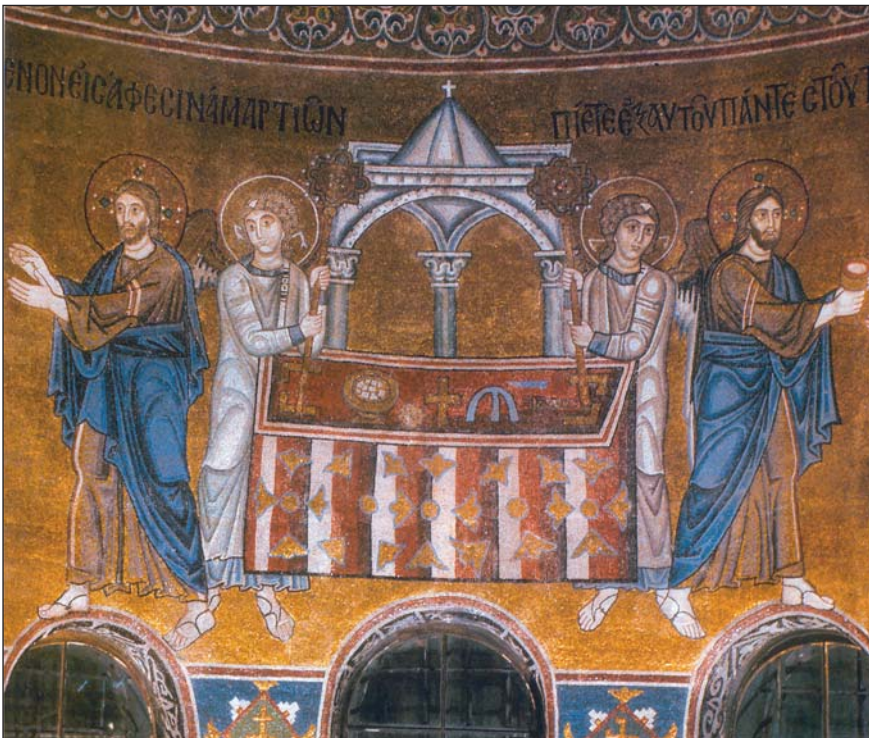
Зазвичай вважають, що “Слово” *Іларіона* виникло не раніше 1037 р., послаючись на згадування в ньому будівництва *Ярослава*, зокрема Софії, яка, згідно з “Повістю минулих літ”, заснована в 1037 р. [1, с. 70]. Але сьогодні просто неможливо ігнорувати результатів дослідження Софії, які свідчать, що вона виникла значно раніше. Для датування “Слова” треба враховувати і його богослужбову специфіку.

“Слово” *Іларіона* — це церковна проповідь, написана на два євангельські тексти, що читалися на Великдень і на Благовіщення. Такі твори ораторського мистецтва розглядали як складники святкової літургії, тож “Слово” могло прозвучати на день повного збігу цих двох свят (на Кірію-Пасху). Оскільки за *Ярослава* Кірію-Пасха сталася тільки одного разу, а саме — 25 березня 1022 р., ця дата і позначає час появи “Слова”. Вразливе місце такого датування *П. Толочко* вбачає в

тому, що воно начебто суперечить згадці наприкінці “Слова” онуків і правнуків *Володимира* [15, с. 143-144]. При цьому істориком не береться до уваги та обставина, що вже за *Ярослава*, котрий княжив 35 років, “Слово”, як це практикувалося Церквою, могло звучати неодноразово, тож редагувалося відповідно до тієї чи іншої нагоди. Відомо, зокрема, що “Слово” використовувалося впродовж століть, тому й збереглося у кількох редакціях і десятках списків. Отже, панегірик *Ярославу* наприкінці “Слова” міг бути долучений до основного тексту у зеніті його правління. Але вперше “Слово”, як вважаємо, прозвучало саме 1022 р. Це означає, що Софія, яка згадується *Іларіоном* як побудована церква, на той час вже “*дивна и славна всемъ округъннииъ странаимъ*”, функціонувала ще до 1022 р.

Не менш важливим є свідчення німецького єпископа *Тітмара Мерзебурзького*, який у 1018 р. записав: С. 1: “*Архієпископ цього міста з моцями святих та іншими церковними святощами влаштував Болеславу і Святополку почесну зустріч у монастирі Св. Софії, який, на жаль, торік погорів*” [4, с. 1].

Йдеться про взяття Києва 14 серпня 1018 р. військом польського князя *Болеслава Хороброго* і його зятя *Святополка Володимировича* під час усобиці, що спалахнула на Русі між нащадками *Володимира* після його смерті. Компетентний у європейських справах мерзебурзький єпископ *Тітмар* записав це свідчення зі слів своїх земляків — саксонських ричарів, що входили до війська *Болеслава*, причому шойно по їх поверненню на батьківщину, після чого незабаром помер (1018 р.). Його хроніка, що зберегалася в оригіналі до пожежі Дрездена в 1945 р., високо оцінюють у науці як джерело руської історії. *Тітмар* фактично засвідчує функціонування в 1017/18 рр. у Києві митрополичого Софійського монастиря з однойменним храмом. Історики, які дотримуються літописного датування закладення Софії Київської в 1037 р., гадають, що згаданий *Тітмаром* храм був дерев’яним, тому він і згорів. Але про це не говорить ні *Тітмар*, ні якийсь інше джерело. До того ж, *Тітмар* згадує пожежу не в соборі, а в монастирі (*in sancte monasterio Sophiae*). Довільно перекладаючи слова “в святому соборі Софії”, польський історик *А. Поппе*, чие тлумачення отримало підтримку в науці, зокрема *П. і О. Толочків*, насправді спотворює джерело. Він стверджує, що нібито для *Тітмара* та інших авторів IX-XI ст. поняття “монастир” і “кафедральний собор” були ідентичними, вказуючи на засто-

Софія Київська. Мозаїка “Євхаристія”. Центральна частина

сування хроністами щодо Магдебурзького та Падерборнського соборів впереміж слів “монастир” і “головна церква” [17, р.17]. Проте ці храми були монастирськими, тож таке слововживання цілком зрозуміле. Це означає, що головний аргумент Поппе, висунутий ним майже півстоліття тому, завдовго до найновіших наукових відкриттів у Софії, сьогодні “не працює”.

Вочевидь в 1017 р. згоріли дерев'яні споруди Софійського монастиря, а сам собор уцілів (так сталося, наприклад, і в 1697 р.). Певно, що **Софійський кафедрал — головний храм могутньої Русі через 30 років після її хрещення не міг бути дерев'яним**, тим більше що поруч стояла чудова кам'яна Десятинна церква, яка до побудови кафедрального храму Софії виконувала роль митрополичої резиденції. Отже, Тітмар говорить саме про той храм Софії, що зберігся донині.

Свідчення Іларіона і Тітмара щодо виникнення Софії в другому десятиріччі XI ст. підтверджуються результатами її сучасних натурних досліджень. Хоча Софія містить у собі найбільш достовірні автентичні дані щодо часу свого виникнення, П. і О. Толочки їх або ігнорують або ж голосливо заперечують цей факт. Особливо це стосується останніх сенсаційних знахідок датованих графіті в Софії Київській, в яких зафіксовано час їх написання.

На сьогодні на фресках у різних місцях собору виявлено вже дев'ять графіті, які спростовують 1037 рік як час заснування чи завершення Софії: 1018/21, 1019, 1022, 1028, 1033 (три написи), 1036 і 1038/9 рр. Найбільш ранні з них перекреслюють і 1017 р., адже переконливо свідчать, що вже до 1018-1022 років собор стояв і був прикрашений розписами [11]. У своєму листі від 26.01. 2010 р. на ім'я Президента НАН України академіка Б. Патона П. Толочко категорично стверджує, що “написів з такими датами у Софії просто немає”, але не наводить жодної альтернативної наукової публікації (бо вони відсутні!) на користь такого твердження.

Широко опубліковані нами в науці за останні три роки вказані графіті — це неспростовні факти, які засвідчують виникнення Софії в другому десятиріччі XI ст. **Зіставивши з цим часом дні освячень Софії, що здавна збереглися в Святцях, ми датуємо її закладення (посвячення Премудрості Божій) неділю 4 листопада 1011 р., а завершення (освячення — інаугурація) — неділю 11 травня 1018 р. Саме на ці дати припали недільні (Господні) дні, в які за канонами могли освятити Софійський собор (дім Господній). Тобто собор був**

закладений і майже закінчений князем Володимиром, хрестителем Русі 1011-1015 рр., а завершений його сином Ярославом від кінця 1016 до травня 1018 р.

У складних умовах свого півторарічного першого етапу київського правління Ярослав спромігся лише завершити те, що було майже створене його батьком. Недільні дні освячення Софії Київської (4 листопада і 11 травня) фактично збігаються з днями закладення і освячення Константинополя — Нового Єрусалиму християнського світу: його закладення сталися у неділю 8 листопада 324 р., а у неділю 11 травня 330 р. відбулося освячення міста. Отже, простежується збіг дат, що правда з київською “поправкою” на недільний день, який у 1011 р. випав на 4 листопада.

Орієнтований на сакральний взірць час створення Софії Київської був підпорядкований концепції Києва як Нового Єрусалиму, що підтверджує ключовий посьвятний напис над головним вівтарем собору: “Бог серед нього — нехай не хитається, Бог допоможе йому, коли ранок настане” (Пс.45:6). У написі йдеться про впорядкований Богом непохитний Небесний Єрусалим (у цьому контексті — Київ та його кафедрал), надійно захищений Божою Премудрістю від мороку хаосу.

У мозаїках та фресках Софії простежено широке й послідовне прославлення замовників собору — княжого подружжя хрестителів Русі Володимира й Анни. Найбільш виразно ця тенденція позначилася на світських фресках — княжому груповому портреті у центральній нав'ї розписі сходових веж, що ведуть на княжі хори. Княжий портрет раніше визначали як зображення родини Ярослава Мудрого. Але ця фреска не може бути порт-

ретом родини Ярослава, бо така атрибуція ніяк не узгоджується з датами вишеназваних графіті, адже старші діти князя представлені на фресці дорослими, між тим як старші сини та дочки Ярослава народилися з 1020 по 1032 р. Застарілою є й гіпотеза, що на світських фресках веж зображено візит княгині Ольги до Константинополя — це суперечить змісту сюжетів фресок, середньовічним ментальним і обрядовим нормам та іконографічним канонам. Насправді на княжому портреті представлено родину Володимира й Анни, на фресках веж — укладення наприкінці X ст. в Константинополі їх династичного шлюбу, що започаткував хрещення Русі. У релігійних сюжетах Володимир і Анна прославляються через символічні прообрази — святих, які або були їх небесними патронами, або чий діяння повторило княже подружжя [8; 9; 10].

Датування Софії 1011-1018 рр. підтверджують результати лабораторних аналізів складу фрескового тиньку і полив'яних плит підлоги Десятинної церкви і Софії Київської. Причому фресковий тиньк Софії порівнювався з тиньком під мозаїками і фресками центрального найдавнішого ядра Десятинної церкви. Вчені довели, що за технологічними ознаками фресковий тиньк і полив'яні плити підлоги обох храмів є повністю ідентичними. Так само і стиль стінопису цих храмів виявляє між собою близькі аналогії [5; 7]. Це об'єктивно засвідчує хронологічну близькість обох храмів, побудованих “мастерами от Грець”, закликаних Володимиром наприкінці X ст. для будівництва Десятинної церкви.

Джерела кінця XVI - XVIII ст. свідчать, що традиція пов'язувати заснування Софії з часами Володимира по-

Коронаційний вихід царівни Анни.
Фреска північної вежі у замальовці середини XIX ст.

	Дата складається з літер СФКЗ , цифрове значення яких — 6000 (С), 500 (Ф), 20 (К) та 7 (З). Відповідно, в написі зафіксований 6527 р. від створення світу, тобто, 1019 р. від Різдва Христового.
	Дата складається з літер СФК , цифрове значення яких — 6000 (С), 500 (Ф) та 20 (К). Четверта літера, яка позначала одиниці, була знищена вибоєм. Тому верхньою хронологічною межею появи графіті може бути 6529 рік від створення світу, тобто, 1021 р. від Різдва Христового.
	Дата складається з трьох літер СФЛ , цифрове значення яких — 6000 (С), 500 (Ф) та 30 (Л). Відповідно, в написі зафіксований 6530 р. від створення світу, тобто, 1022 р. від Різдва Христового. В тексті мова йде про Кіріюпасху (дата Пасхи та Благовіщення співпадають), яка дійсно сталася у 1022 р.
	Дата складається з чотирьох літер СФЛС , цифрове значення яких — 6000 (С), 500 (Ф), 30 (Л) та 6 (С). Кожна цифра має закінчення — є (шеститисячне, п'ятисоте, тридцятье, шосте). Відповідно, в написі вказаний 6536 р. від створення світу, тобто, 1028 р. від Різдва Христового.
	В цих графіті дата складається з чотирьох літер СФМА , цифрове значення яких — 6000 (С), 500 (Ф), 40 (М) та 1 (А). Відповідно, в трьох написах зафіксований 6541 р. від створення світу, тобто, 1033 р. від Різдва Христового.
	Дата складається з чотирьох літер СФМА , цифрове значення яких — 6000 (С), 500 (Ф), 40 (М) та 4 (А). Відповідно, в написі вказаний 6544 р. від створення світу, тобто, 1036 р. від Різдва Христового.
	Дата складається з чотирьох літер СФМЗ , цифрове значення яких - 6000 (С), 500 (Ф), 40 (М) та 7 (З). Відповідно, в написі вказаний 6547 р. від створення світу, тобто, 1039 р. від Різдва Христового.

Найдавніші датовані графіті Софії Київської. Прориси

бувала в Києві впродовж сторіч. Наприкінці XVI ст. Софію відвідали іноземні мандрівники Мартин Груневек (1584) та Еріх Лясота (1594), які записали в своїх щоденниках, що собор побудував хреститель Русі князь Володимир.

Але найбільш значущим є те, що в самій Софії був вказаний точний час її заснування — це 1011 рік! Виявляється, **1011 рік як час початку будівництва Софійського собору фігурував у його двох головних написах — титульному над входом (імовірно кінця XVI ст.) та ктиторському митрополита Петра Могили під центральним куполом.**

У XVIII ст. 1011 рік як час заснування Софії ввійшов у “Описи Київського намісництва”, що свідчить про офіційне визнання цієї дати нашими попередниками. Тож вона не “результат (нашої) дослідницької уяви”, як пише в своєму вже цитованому вище листі П. Толочко, а має свій вагомий історичний прецедент. Цю дату визнавали в Україні до кінця XVIII ст., тобто до того часу, коли царським урядом здійснено уніфікацію всіх офіційних даних щодо включених до складу імперії українських земель. Лише після 1797 р., зі створенням Київської губернії, офіційно стверджено “хрестоматійну” літописну дату 1037 р.

Тим не менш напис *Петра Могили* зберігався аж до середини XX ст. Виконаний у 1634 р. на арках центрального купола Софії Київської, напис Могили стисло вміщав у собі весь літопис собору. Цей історичний, художньо оформлений текст було видалено під час реставраційних робіт у 1953 р. На виявлених довоєнних негативах та фотографіях зміст зафіксованих фрагментів напису підлягає прочитанню. Читався текст, починаючи з північної сторони, так само, як “прочитуються” відомі фрескові композиції підкупольного христологічного циклу. Перша частина тексту містить дату закладення собору: “*Изволением Божіємъ нача здатися сей Премудрости Божія храмъ въ лѣ то 1111*” (1011) [13].

Замовляючи напис, митрополит *Петро Могила* — знаменитий ієрарх та відомий церковний ерудит — мав у своєму розпорядженні архівні матеріали, що зберігалися в Софійському монастирі до кінця XVII ст. і були втрачені під час пожежі 1697 р. У будь-якому випадку Петро Могила керувався якимось цілком достовірним фактом (чи фактами), щоби поставити точну дату 1011 рік у найвідповідальнішому написі, що містив у собі стислу “біографію” собору, тим більше, що цією датою вона починалася. В іншо-

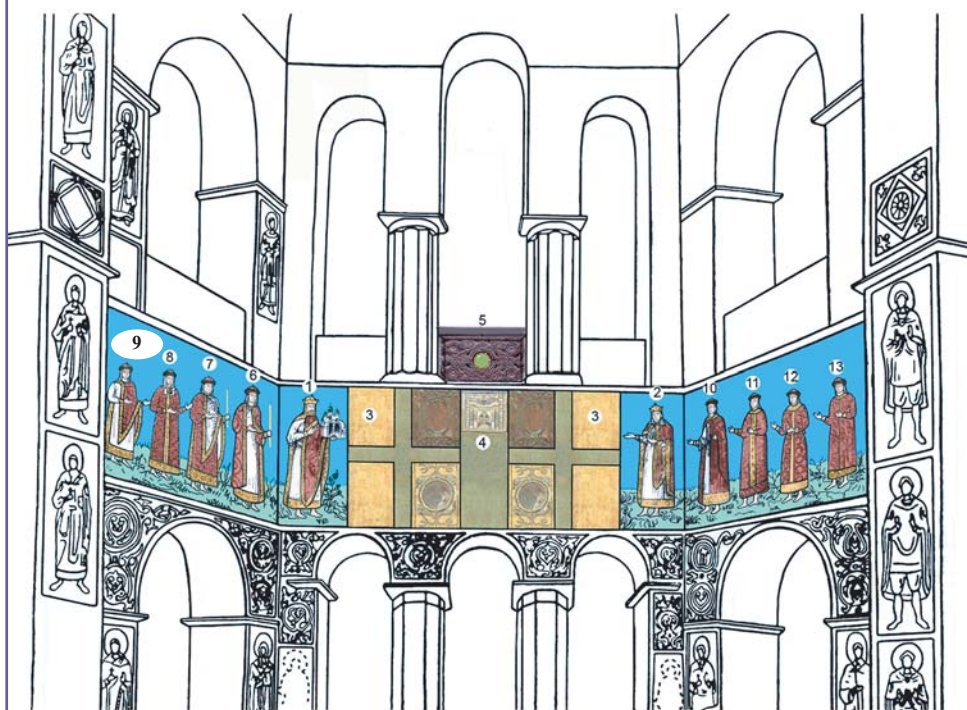
му разі мусимо абсолютно безпідставно запідозрити вченого митрополита у невігластві чи зумовленій політичними чинниками свідомій фальсифікації або, як пише у своєму вищезгаданому листі П. Толочко, “пізнішому домислі”. Для реконструкції реальності XI ст. слід залучати та аналізувати всі наявні джерела, тим більше, що вони взаємно підтверджують одне одного, а це вже саме по собі є ознакою історичної істини.

Отже, дата 1011 рік не є “абсурдом”, який Україна, на переконання П. Толочка, мусить негайно спростувати в ЮНЕСКО; ця дата є цілком легітимною і в науковому, і в історичному сенсі. Так, принаймні, висловились більшість учасників представницького Круглого столу “*Датування Софії Київської у світлі нових досліджень*”, що відбувся 3.02. 2010 р. в Національному заповіднику “Софія Київська”. Для учасників Круглого столу безпосередньо в соборі ми спільно з *В. Корнієнком* провели доповідь-екскурсію “*Софія Київська у нових дослідженнях*”. Потім нову концепцію датування собору презентовано у конференц-залі Будинку митрополита, де учасники Круглого столу обговорили доповідь науковців заповідника “*Фактичні дані щодо 1000-річчя Софії Київської*”.

Подальша дискусія, як вважаємо, можлива лише після публікації нашими супротивниками (поки що — не опонентами) альтернативної концепції з її належним науковим обґрунтуванням. Хотілося б не “гри в одні ворота”, не розмов і безпідставних звинувачень, а реальних результатів. Тому, найближчим часом презентуємо монографію-каталог *В. Корнієнка* “Корпус графіті Софії Київської” (I частина). Це стане новим кроком уперед у дослідженні 1000-річної святині, вагомим підтвердженням її справжнього віку, а він, поза сумнівами, заслуговує на всенародне святкування.

Відзначення 1000-річного ювілею найвеличнішої та найдавнішої на теренах України і всієї Східної Європи історико-архітектурної та мистецької пам'ятки — Софійського собору сприятиме зміцненню державницьких і культурних традицій України, духовній консолідації суспільства, значно підвищить її міжнародний імідж як країни з багатою і славною історією та колосальним культурним надбанням. Відзначення цієї пам'ятної дати стане цінним внеском у справу захисту, збереження, вивчення та популяризації цієї унікальної споруди, її національного і загальносвітового значення.

Портрет родини князя Володимира Святославовича
(реконструкція д.і.н., проф. Надії Нікітенко)

1 - князь Володимир з моделлю Десятинної церкви	5 - шиферна плита з яшмою	9 - Гліб
2 - княгиня Анна	6 - Ярослав	10 - Феофана — старша донька Володимира та Анни
3 - мармурова панель (за аналогією з Софією Константинопольською)	7 - Борис	11, 12, 13 - доньки Володимира та Анни
4 - символ престолу на мармуровій панелі	8 - дружина Бориса	

Фреска "Княжий портрет". Реконструкція Н. Нікітенко

Література

1. Молдован А.М. Слово о законе и благодати Илариона. — К.: Наукова думка, 1984.
2. ПСРЛ. — Т. 1 : Лаврентьевская летопись. — М.: Языки русской культуры, 1997. — 738 с.
3. ПСРЛ. — Т. 3 : Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.: Языки русской культуры, 2000. — 692 с.
4. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874.
5. Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова О. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд. До 1000-ліття освячення // Церква Богородиці Десятинна в Києві/ Наук. ред. П. Толочко. — К., 1996. — С.73.
6. Ляскоронский В. Эймундова сага как исторический источник для древнего периода русской истории. Рукопис. IP НБУВ, ф.Х, спр. 11502. Арк.1).
7. Макарова Т.И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси //Свод археологических источников. Вып. Е1-38. — М., 1967. — С.36-37
8. Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. — К., 1999.
9. Никитенко Н. Святая София Киевская. — К., 1998.
10. Никитенко Н.Н. Собор Святой Софии в Киеве. — М., 1998.
11. Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші датовані графіті Софії Київської // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2007. — Вип. 12. — С. 244-260; Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші графіті Софії Київської та їх датування // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. — К., 2008. — Вип. 7: До ювілею професора Василя Іринарховича Ульяновського. — С. 365-399;
12. Полевой Н. История русского народа. — М., 1829. — Т.1. — С.251-254
13. Рясная Т.М. Втрачені ктиторські написи Софії Київської// Могилянські читання. 36. наук. праць Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. — К., 2009. — С.114 - 120.
14. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. — К.1998.
15. Толочко П.П. Київ і Русь. Вибрані твори. 1998 — 2008 pp.
16. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908.
17. Porre A. The buildind of the church of St. Sophia in Kiev // Journal of Medieval History. — Amsterdam, 1981. — Vol. 8.

ІМПЕРАТИВ

Володимира Мономаха

Дві правди

Правда Київської Русі чи правда Запорозької Січі?

Велич нашого минулого вражає кожного, хто пробує проникнути в його таємниці. Українці будуть завше вдячні *Михайлові Грушевському* за те, що він надав нашій історії наукового підґрунтя, показав неспроможність погляду, який нав'язував думку, що “історія України, “малорусского народу” починається лише з XIV-XV століть. “*Київський період*, — писав історик, — *перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII ст., потім литовсько-польський XIV-XVI ст. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скоріше прирівняти, зокрема, до відносин Римської держави до її гальських провінцій*”. Думка, яку чомусь і нині пробують ігнорувати окремі вітчизняні, але не українські за духом історики, для нашої історії має засадниче значення.

Трипільська культура, яку відкрив *Вікентій Хвойка* більше століття тому, переносить нашу духовність на кілька тисячоліть до Різдва Христового. Історичний еладоцентризм захитався, бо стало очевидним: *на землях України ще в сиву давнину існувала велика прадавня культура*.

Проте підневільне становище українців не тільки не сприяло розумленню джерел нашої історії, залишаючи її без початку, а й не давало змоги осягнути її як цілість, звівши до “якихось кавалків”, “*не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами*” (*М. Грушевський*). В пам'яті залишилася козаччина і то тільки як роки народно-визвольної війни під проводом *Богдана Хмельницького*, аби оправдати “возз'єднання України з Росією” для підтвердження правильності політики “собірательства”.

Для українця козак втілював національне лицарство, нашу славу. На цю славу, пам'ять про яку жила в наро-

ді, спиралося українське відродження. Великий *Шевченко* поставив козака на такий високий п'єдестал, що козацькі подвиги затьмарили славу князю добу. Не дивно, що в радянський час випускники середніх шкіл асоціювали нашу славу історію з війною під проводом *Богдана Хмельницького*. Окрім нього, з російської літератури, яку українські школярі вивчали досить ґрунтовно — не так, як рідну, наша дівтора дізналася про ще одного гетьмана — *Івана Мазену*, що мав тавро “зрадника”. Про періоди національно-визвольних змагань 1917-1920 років наша молодь запам'ятала тільки те, що “українські буржуазні націоналісти боролися проти встановлення радянської влади в Україні”; героїка українських січових стрільців і варварство муравйовських орд, не кажучи вже про Акт Злуки, залишалися за сімома печатками кагебістських спецховищ. Історію великокняжої Київської держави більшовицькі ідеологи пересунули на північні землі, бо критика схеми “руської” історії з аргументами *Михайла Грушевського* перебувала під арештом. Іншими словами, з радянської школи учень міг винести тверде переконання, що українська нація вийшла на світ незаконно, як викидень чи байстрюк.

Студенти мимоволі доходили висновку, що наші предки не могли дати собі ради, тому запросили варягів. Виявилося, що варягів запросили не наші предки, а ільменські словени, кривичі, чудь і весь. Перші населяли Новгородщину, другі — білоруські землі, а чудь і весь, сусіди новгородців, навіть не були слов'янами. Де ж тут українські племена? І ще один “нюанс”! “Повість минулих літ” стверджує, що предки москвинів радимичі та в'ятичі походять “од ляхів”, які на тих землях, породичалися з угрофінськими племенами, а таких племен історики налічують аж 16! “Спільна колиска трьох

братніх народів” розбивається об логіку літопису. З Києвом північна Московія мала ще меншу спільність, ніж Коломия з Коломною.

Наше право на спадщину Київської Русі уконституйоване. “*Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)*” — читаємо в Основному Законі, який спирається на багатовікову історію українського державотворення. Цей великокняжий герб відомий ще кілька тисячоліть тому. Він символізує, на думку деяких дослідників, Мудрість, Знання і Любов, як трійцю життєтворчих енергій, а їх джерелом вважається Абсолют (Творець, Бог).

Таке ж значення мають барви нашого Державного Прапора. Галицько-Волинська держава як безпосередня спадкоємиця Київської держави передала нам через віки ці дві барви як символи чистої блакиті і золотої пшениці. У революційну добу XX століття вони утвердилися стихійно по всій території України.

Конституційне визнання багатівкової історії українського державотворення — незаперечний доказ того, що українці спромоглися, за словами *Є. Маланюка*, на “*лютий зір прозрілого раба*”, показати цілому світові несфальшовану метрику нації. Сказавши а, мусимо сказати б, позаяк обмежувати свою спадкоємність княжою добою ще недостатньо. Мусимо започаткувати перегляд цілого нашого світогляду. Нині вже замало прирівнювати Україну до давніх держав, називаючи її “*Степовою Еладою*” (*Є. Маланюк*), бо, прирівнюючи себе до когось, ми вже визнаємо свій національний “*комплекс вторинності*”, “*комплекс меншовартості*”. *Ю. Ліпа* писав: “*Культура трипільського, чи, як його зве професор В. Щербаківський, праукраїнського народу обіймає новокамінну, бронзову і по-*

Великий князь Володимир Мономах.
Картина І.Я. Білібіна. 1926 р.

чаток залізної доби й є аналогічною до культури і складу південних держав мікенців, гетитів, митаній, егейців і, може, етрусків. Це культура, що зв'язує органічно Україну з південною Європою і почасти зі західною, з її прадавнім мистецтвом, моральними, правовими та релігійними здобутками". Наше плазування перед західноєвропейською культурою спровоковано лише одним — незнанням власної історії, нашої культурної спадщини.

Предки наші таких комплексів не знали. Митрополит Ларіон Київський у "Слові про закон і благодать" ствержує, що наш князь ("великий каган") Володимир Святий рівний з римським імператором *Константином Великим*, "з ним однакової слави і честі достойний". Рівні володарі, рівні дві імперії, рівні два народи — така ідея творця "Слова".

Нинішнє відродження часто-густо асоціюється з козацькою бугафорією: широкі, як Чорне море, червоні шаровари нерідко приховують звужений світогляд на державотворення. Якщо великий *Шевченко* пов'язував визволення України з "безверхим козаком", цебто козацьким духом борця, то наші сучасники захопилися зовнішніми козацькими атрибутами, аби так зарекламувати спадкоємність лицарських традицій. А ще для нас козак нерідко той, хто "сивуху так, мов брагу, хлище" (*І. Котляревський*).

Козакоманія витіснила цілу славу добу нашої княжої історії. Чи усвідомлюємо ми самі себе спадкоємцями слави *Святослава Завойовника*, який не оборонявся, а тряс півсвітом? За літописцем, великий князь мовив до вояків: "Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми, бо ж мертвий сорому не знає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже — тоді [самі] подумайте про себе". І сказали воїни: "Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо". Ідея побратимства очевидна — і не потребує "освячення"

горілкою, як про це читаємо в "Тарасі Бульбі" *М. Гоголя*.

Відчуження від духовної спадщини княжої доби підживляло ґрунт для концепції про вічну демократичність нашої культури, відсутність у ній аристократичного духу. Та це відчуження завдало нам ще більшого удару. Козацькі війни закінчувалися, як правило, поразками, тому українці бачили героїзм у трагедії. У нас панував героїзм мучеників. Героїзм трагічного Берестечка, а не героїзм переможного Конотопа. Від цього один крок до ідеології поразенства, зневіри у власні сили. Наша історія зводилася до зради, запродавства, братовбивства і дітовбивства. *Шевченків Гонта* вчинив як патріот, коли не пожалів рідних маленьких синів. А може він вбивав майбутнє нації? *Гайдамацький ватажок* не утруднював себе спробами перевиховати дітей, привернути до свого народу. *Гоголь* вилив свій біль у таких словах повісті "Страшна помста": "Людина без чесного роду й потомства — як хлібне зерно, кинуте в землю і загине марно в землі. Сходу немає — ніхто не знатиме, що кинуте було насіння".

Прижиттєвий портрет Богдана Хмельницького.
Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарнавського

Зерно княжої доби упродовж цілих століть не сходило на українській землі, густо политій козацькою кров'ю. Походи *Олега Віщого* до Цареграду, *Святослава Завойовника* на Балкани, звиятиги *Данила Галицького* над тевтонцями забулися. Чи міг народ, вихований на козацьких поразках, без відчуття своєї причетності до великої імперії Київської Русі прагнути відродити власну державу? Будьмо відверті, трагічна доля Гетьманщини і Запорозької Січі переконувала покоління українців у правді поразенства. Великодержавної правди княжої доби народ не знав. На лицарському ідеалі, який подарував нам славетний *Володимир Мономах*, молоде покоління не виховувалося. Спадщина Київської Русі — наша правда з великим виховним потенціалом. Не відкидаючи славних сторінок козацьчини при об'єктивному підході до її історії, мусимо повернутися до нашого коріння.

Правда анархіста Тараса Бульби чи правда державотворця Івана Шрама?

На образі Тараса Бульби виховувалося не одне покоління українців. Він став певним символом самовідданості та волі. Чи могла сприйматися інакше людина, яка не хотіла залишити ворогові почорнілої, закоптілої люльки і через неї зазнала мученицької смерті? Ми не задумувалися над запитанням: що ж спонукало козацького полковника до такої самопожертви? Може любов до батьківщини? Ні! Про батьківщину Бульба й не думає. Його рушій — ненависть до ворога.

Ненависть не має меж: козацький полковник не хоче слухати ні духовенства, ні гетьмана, ні інших полковників. Коли доходить до миру з поляками, Бульба як анархіст не приймає його і збирає козаків для нових боїв. А такі серед нашого лицарства авантюристи завжди знаходилися. *"Смутні, — пише М. Гоголь, — стояли гетьман і полковники. Задумалися всі і мовчали довго, начебто пригнічені якимось тяжким передвістям"*. Анархіст знає лише одне задоволення — руйнування, він не хоче розуміти, що досягнути мету можна й іншими засобами.

М. Гоголь не може приховати анархізму свого героя попри його глорифікацію. *"Все, — пише він, — давало йому (Тарасові Бульбі. — О. Г.) перевагу над іншими: і похиллий вік, і досвідченість, і вміння командувати своїм військом, і найсильніша ненависть до ворогів. Навіть самим козакам здавалося надмірною його нещадна лють і жорстокість. Тільки вогонь і шибеницю призначала сива голова його, і поради його на військовій раді дихали тільки самим нищенням"*.

Перечитаймо ще раз знайомий епізод і погляньмо на нього критичним оком. Після чотириденної битви, коли козацькі сили й запаси вичерпалися, *"вирішив Бульба пробитися крізь лави, пробилися вже козаки, і, може, ще раз послужили б їм вірно бистрі коні, як раптом серед самого гону спинився Тарас..."*. А спинився, бо випала люлька з тютюном. Чомусь ця люлька порівнювалася в народній пам'яті з козацькою волею. Згадаймо відому пісню про Сагайдачного, що *"проміняв жінку на тютюн і люльку"*. Якщо борець відмовився створювати сім'ю тому, що хотів покласти своє життя на вівтар боротьби за волю рідного краю, тоді його можна зрозуміти і за це він заслуговує вічної шани. Та тут йдеться про інше: козак не хоче обтяжувати

себе сімейним життям, бо воно заважає йому волоцюжити з люлькою та, звичайно, з медом-горілкою, без чого не обходяться бульбівські козаки у найскрутніші часи, коли в обличчя дихає смерть. Чи не такими творами формується не лицарсько-героїчне життя, а пропонується як зразок образ пересічного авантюриста?

У повісті Гоголя читаємо, що козакам пощастило втекти, і лише тому, що вітер повернув з другого боку і вони почули слова Тараса Бульби з останнім наказом, куди втікати. Чиста випадковість — і не більше! Насіння анархізму й авантюриництва завше знищувало наш державотворчий врожай. Ненависник нічого не побудує, бо він знаходить насолоду не у власних перемогах, а в поразках ворога. Боротьба для боротьби — і тільки! Ненависник-руйнівник не вирощуватиме хліба на власному полі, бо відчуває радість тоді, коли топче врожай на полі чужому. А з чужого — потім перескакує на своє. І тут на противагу Тарасові Бульбі як анархістові мусить прийти державотворець Іван Шрам із Кулішевої "Чорної ради". Полковник Шрам уболіває, що *"десять гетьманів хапаться за булаву, а що Україна розідрана надвоє, про те всім байдуже"*. Булава — символ найвищої влади. Нема заперечень, що її треба здобувати, та суть в іншому: яким способом?

Іван Шрам думає не про люльку, а про рідний край: *"Україну розідрали надвоє: одну часть, через недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві, — а в його душа щира, козацька, — так міркував я, що якраз підійму ото з усіма полками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної булави"*.

Анархіст Тарас Бульба, не погодившись з козацько-польським миром, переманює частину козаків для дальшої війни, бо не знає без неї життя. Як державотворець, Іван Шрам розмірковує інакше. Сомко каже: *"Чи гаразд, чи не гаразд, а з москалем нам треба укупі жити"*. Шрам застерігає, що *"рознюхали ми тепер добре бояр да воевод московських"*, але перед лядською небезпекою підтримує Сомкову позицію, бо прагне, як пише Куліш, *"великої, одностайної України"* під однією булавою. За переконанням Шрама, Україну врятує не "недоляшок Тетеря", не кумир сіроми Іванець Брюховецький,

не "божевільний Васюта", а людина лицарської честі Сомко. Отже, Іван Шрам виходить з тодішніх об'єктивних умов. Для Бульби реальність не існує, неначе все залежить від його люті, хоч пам'ять про велич рідної землі жевріє в якихось закамарках. Він звертається до козаків: *"Ви чули від батьків і дідів, у якій шані у всіх була земля наша: і грекам давала себе знати, і з Царгорода брала червінці, і міста були пишні, і церкви, і князі, князі руського роду, свої князі, а не католицькі недовіркі. Усе взяли бусурмени, все пропало. Тільки zostали ми сиротами, та як удовиця після доброго чоловіка, сиротою, так само, як і ми, земля наша"*.

Симптоми правління, та Бульба не шукає ліків, а ті ліки лежать під ногами. Чи не через таких, як він, анархістів, які не хочуть визнавати спільної думки про мир, стала українська земля удовицею і сиротою? Він, анархіст, завше стоїть на своєму: всі мають погоджуватися з ним. Бульба — це не той мудрий полковник з вояцьким досвідом, який чітко розраховує сили; це — своєрідний козацький політкомісар, який завше в полоні емоцій і ненависті до ворога. Він не командує, а надихає на подвиг. Під час бою Бульба повторює запитання: *"А що, панове? Є ще порох у порохівницях? Чи не ослабла козацька сила? Чи не гнуться козаки?"* Романтика, а не розрахунок: полковник не цікавиться, скільки сили у ворога і що він робить, як воює. Чому? Дуже просто? Як авантюрист, він гадає, що сили противника нема чого брати до уваги. Добре орудуючи шаблею, він покладається лише на неї. Смерть Тараса Бульби героїчна, але героїчна у своєму безглузді, бо ж врятуватися він мав усі шанси. Смерть через загублену люльку! Шрам теж гине, але своєю смертю він врятує ціле місто Паволок. Коли Тетеря *"хотів достати і вистилити усе місто за турбацію супротив гетьманської зверхності"*, тоді *"Шрам паволоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удався до Тетері і перейняв усю вину на себе самого"*.

Слава Тараса Бульби не вмерла. Та чи вона така, як слава Івана Шрама? Куліш пише: *"Так-то той щирий козарюга і піп, Іван Шрам паволоцький, і славний лицар Сомко переяславський, не ввадивши нічого супротив лихої української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони і полягли головами, хоть і вмерли лотою смертю, да не вмерла, не полягла їх сла-*

Ілюстрації до повісті М.В. Гоголя “Тарас Бульба”. Проект Алваса Мухіна (О. В. Мухін) (<http://www.proza.ru/avtor/alexord&book=7#7>)

ва. Буде їх слава поміж земляками, поміж літописцями, поміж усіма розумними головами”. Останні слова говорять чимало: справжня слава живе між розумними головами, а не серед люмпенізованих мас, яких підштовхує ненависть, а вона не веде до добра. Ненависть до ворога, перенесена на рідне довкілля, часто-густо використовується тим же ворогом у боротьбі проти нас. Щоб обезсилити українців, нас ділили на “східняків” і “западенців”, “патріотів” і “бандерівців”, доводячи велику націю до самогубства.

А може Тарас Бульба тому став кумиром для українця, що ми вічно боролися, хоч наша боротьба не давала результатів? Нас захоплював сам процес, а не його результат на нашу користь. Ми реготали разом із запорожцями, які пишуть солоного листа турецькому султанові. Ми молилися до Івана Сірка і не замислювалися над тим “клятим питанням”: що принесли українському народові його стихійні війни? Може для вічного борця питання з таким акцентом не доцільне? Може? Але ми перейшли від кілько-

сотлітньої доби боротьби до безпосереднього державотворення, хочемо чи не хочемо, але тепер мусимо прилучитися до цінностей цивілізованого світу, залишивши в минулому героїв, які надавали перевагу люльці перед збереженням власного війська.

Не будьмо утопійцями: анархісти ще довго будуть давати про себе знати. І в цьому нема нічого дивного, бо ненависть не може змиритися з тим, що її час минув і надалі заявлятиме про себе різними скандальними акціями. Та головне — не самі акції, а наша реакція на них. Чи будемо руйнувати економіку спровокованими страйками й пікетами, а чи будемо діяти як народ державотворчий і господар у власному домі? Руйнівник живе одним днем, він думає лише про себе або про свою люльку. Державотворець йде на жертву задля врятування цілого міста, він не ставить власних інтересів і власного життя на перше місце.

Дві правди історії, але для державотворця правда анархіста те саме, що петля для самогубця.

Правда охлократів Івана Брюховецького чи правда аристократів Івана Виговського?

Історія Запорозької Січі в уяві пересічного українця асоціюється з лицарством, яке оспівав Шевченко. Інший погляд на козацтво в поезіях Куліша спричинив бурхливу реакцію прихильників Тарасової музи. Шевченкове трактування козацтва — в чисто народному дусі. Куліш підходить з другого боку, абсолютизуючи хиби переродженого козацтва після славної Хмельниччини. Обстоюючи свою позицію, Куліш писав:

Се голос луччих предків з домовини,
Тих душ святих, що марно погибали
У злигоднях Великої Руїни,
Котру старці своїм тріумфом звали.

Коли ж підійти об'єктивно до козацтва як національного феномена, то мусимо визнати рацію двох наших поетів, але в певних межах. Велика Руїна — це вже початок деградації козацтва як національного лицарства. В ньому вийшли на перший план хиби, чимало з яких проявлялося й раніше.

Шевченко прославляв рівність як засаду козацького братства, що, врешті-решт, не відповідало концепції його попередника Григорія Сковороди, який обгрунтовував справедливість “нерівної рівності”. Абсолютизація рівності межувала з анархізмом, перероджуючи демократію (владу народу) в охлократію (владу натовпу), втіленням якої було “галасливе обрання” кошового в повісті Гоголя “Тарас Бульба”. На раді особливий вплив мали козаки, що “ледве трималися на ногах — до такої міри встигли набратися”, козаки, які “заходилися доводити діло кулаками”.

Кошовим став Кирдяга, “хоч і дуже старий, але розумний козак”. Зразу відбулася “інаугурація” обраного кошового. “Один із старшин узяв палицю і підніс її новообраному кошовому. Кирдяга, за звичаєм, ту ж мить відмовився. Старшина підніс удруге. Кирдяга відмовився і вдруге, і потім уже, за третім разом, узяв палицю. Схвальний крик залунав по всій юрбі, і знов далеко загуло від козацького крику все поле. Тоді виступило з середини народу четверо найстарших, сивовусих і сивочупринних козаків (занадто старих не було на Січі, бо ніхто з запорожців не вмирав своєю смертю) і, взявши кожен у руки землі, що на той час від недавнього дощу розмокла на болото, поклали її на голову йому. Мокра земля стекла з його голови, потекла по вусах і по щоках і все обличчя замазала йому болотом. Та Кирдяга стояв, не рухаючися з місця, і дякував козакам за виявлену честь”.

Чи може в такому разі полководець відповідати за свої дії? Ні, він змушений постійно позирати на юрбу, її настрої, бо інакше може розпрощатися не лише з високою посадою, а й життям. Вже на другий день Кирдяга каже запорожцям: “Я слуга вашої волі. Це ж річ відома, та і з Писання знаємо, що голос народу — голос Божий. Вже розумніш не можна придумати, що весь народ придумав”.

Така козацька “демократія” досягнула свого апогею на “чорній раді” 1663 року, коли гетьманом став Іван Брюховецький. Ще до ради він скаржиться і водночас вихваляється перед козаками: “Я ж та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятко — да й те оддасть своїм курчаткам, так і я все до останнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер ось і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт — доведеться незабаром ходити так, як лапко. Що ж? Походимо й без чобіт, аби моїм діткам було добре”. Звичайно, такий гетьман може подобатися лише голоті, якій він служитиме так, як обіцяє служити Кирдяга. Змалювавши Івана Брюховецького в романі “Чорна рада”, Куліш показує, що товпа відповідає своєму кумирові тим же: “Безумна якась радість у всякого в очах і в речах. Усюди знай викрикують: “Іван Мартинович, батько наш любий!” Зніме взору в одній руці чарку чи ківш, а в другій шапку з голови да й репетує, що Іван Мартинович і день, і ніч побивається за людським щастем”.

Демагогія Брюховецького асоціюється з іншими часами. Цілком очевидно, що для Брюховецького вже нема запорозьких звичаїв як регуляторів лицарського життя, а лише доцільність. За часів Брюховецького козаки в основній масі деморалізовані. Ніхто з них не відгукується на заклик батька Пугача: “Кому любо з нечестивим проїдситвом у гріхах погибати, зоставайтесь тут; а хто не хоче скаляти золотої слави своєї, той гайда з нами за пороги!”. Як знаємо, через два роки після “чорної ради” Брюховецький поїхав на поклін до московського царя. Там, за намовою царських сановників, український гетьман просить у монарха сусідньої держави титулу боярина. Його ж зразу “пожалували” думним боярином і великим воеводою та ще й оженили з царською воякинею. До України разом з ним приїхали московські піддячі, щоби “переглянути й переписати все майно мешканців до

останньої животини і всякого дріб'язку й обкласти все тее податками” (“Історія Русів”). У 1667 році Московія уклала з Польщею ганебний для України і без її участі Андрусівський договір, за яким Лівобережна Україна переходила до Москви, а Правобережна — до Польщі. Через два роки до Речі Посполитої мав перейти ще й Київ. Ось так закінчилося “возз'єднання України з Росією”. Проти таких дій змушений був виступити навіть Брюховецький, але вже було запізно.

Наша історія знає й інших гетьманів. Серед них — аристократ Іван Виговський, який свої дії підпорядковував тверезій оцінці тодішніх подій: внутрішніх і міжнародних. На Корсунську раду, на якій він обирався гетьманом, прибули послы від багатьох держав (Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигорода, Молдавії й Волощини). Тоді ж було оформлено союзний договір зі Швецією на користь незалежної Української держави, налагоджені добрі взаємини з Кримом і Туреччиною. Аристократ Виговський не хвалився подертими чоботами і поношенням одягом, аби добитися свого обрання гетьманом голосами козацької голоти, а думав про утвердження України як європейської держави. Він не боявся вживати заходів для приборкання козацької “чорні”. Не зважаючи на підступні дії промосковських Барабаша і Пушкаря з головним осередком на Запорозжі, повноваження Виговського як гетьмана підтвердила Переяславська рада 1658 року. Гетьман Виговський спирався на українську аристократію — козацьку старшину, яка переконалася в згубності для України союзу з Московією, хоч його підтримували деморалізовані соціальні верстви.

В історії України важливе місце посідає Гадяцький трактат 1658 року про створення федерації України, Польщі і Литви. За ним, Україна як самостійна держава під назвою Великого князівства Руського унезалежнювалася від Москви, православна віра урівноправнювалася з римо-католицькою, а церковна унія на землях Великого князівства Руського скасовувалася. Українська держава користувалася правом мати свою армію з 30 тисяч козаків і 10 тисяч регулярного найманого війська. Водночас польські війська втрачали право перебувати в Україні. Якщо ж вони приходили на її землі як допомога, тоді під-

Гетьман Іван Брюховецький

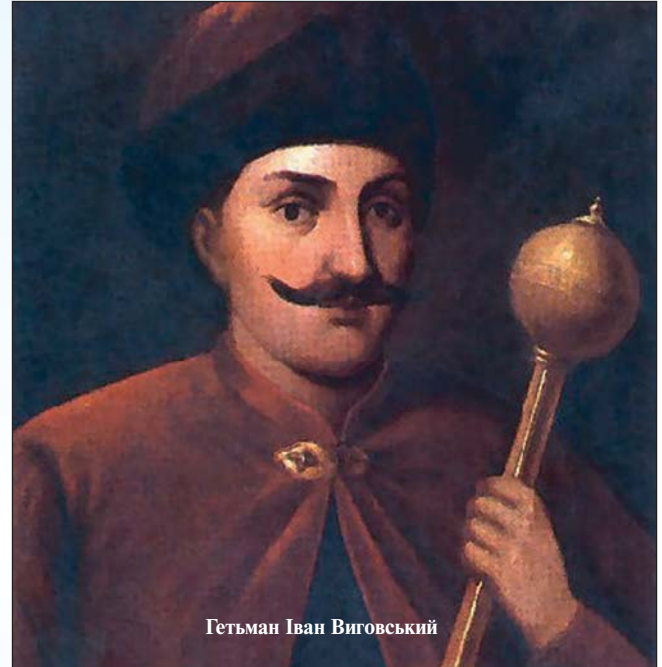
порядковувалися українському гетьманові. За поданням гетьмана по 100 козаків з кожного полку “без будь-яких труднощів” набували шляхетської гідності, що мало велике значення для формування національної аристократії. Велике князівство Руське створювало свій окремий трибунал. Виконавча влада належала гетьманові, якого затверджував король з чотирьох кандидатів, обраних всіма станами (козаками, шляхтою і духовенством), а також “осібним канцлерам, маршалкам і підскарб'ям з правами сенаторів, і іншим урядам народу Руського”. Україна мала право на власний скарб (фінанси) і свою монету, що чеканилася в Києві чи іншому місті. Передбачалося заснувати два університети, один з яких у Києві, інші навчальні заклади і друкарні. У трактаті записано: “Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде треба, буде вільно ставити, свobodно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контрoверсії — але не ображаючи має-стату королівського і без насквілів на короля його милості”.

Ставлення до Гадяцького трактату, який так і не був реалізований, в українській історичній науці неоднозначне. Одні називають його українською національною програмою на цілі десятиріччя, тогочасним політичним ідеалом. Інші критикують його за недемократичність. Історик Іван Крип'якевич вважав, що “це була тільки хвилинна комбінація, що не могла розраховувати на довговічність”. Однак треба застерегти: така “комбінація” в перспективі забезпечувала умови для утвердження України як незалежної держави. Найголовніше — в Україні створювалися передумови для формування власної аристократії, без якої тогочасна держава не могла існувати.

Під команду гетьмана Виговського козацькі війська з союзниками розбили 8 липня 1659 р. московську армію в Конотопській битві. Після неї на полі бою залишилося 30 тисяч загиблих московських вояків. Російський історик С. Соловйов писав: “Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1656 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська. В жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах напав на Москву. Удар був тим тяжчий, що був несподіваний!.. Трубецький, на котрого покладали найбільше надій, муж на війні щасливий і ворогам страшний, згубив таке величезне військо! Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для

укріплення Москви. Сам цар з боярами раз у раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць із своїми родинами й майном наповнили Москву, і йшла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль”.

Конотопська звитяга могла змінити історію на користь України. Проте цього не сталося: рівно через 50 років перемога московських військ під Полтавою дасть для нашої нації протилежні наслідки. Гетьман Виговський не скористався з Конотопської звитяги і не повів своїх військ на розгром царської столиці, бо в тилу готувалася зрада. Ганебну роль зіграв кошовий отаман Іван Сірко, діяльність якого в історії видавалася за зразок патріотизму. Замість того, щоби підтримати державотворчі потуги гетьмана Виговського, Сірко напав на татарські війська, чим спровокував для України небезпеку на півдні.

Гетьман Іван Виговський

Несхвальне ставлення до Гадяцького трактату переважало серед української людності. За словами М. Костомарова, “українці показали, що вони не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу”. Консервативне населення не розуміло свого проводу й не хотіло слухати його.

Дві правди нашої історії, правди трагічні. Правда охлократів, які вимагали негайно безмежних прав, а точніше, сваволі без покарання; на противагу їй гетьман Виговський намагався побудувати шляхетську Українську державу. “Він, — пише І. Крип'якевич, — умів репрезентувати гетьманську гідність, твердо і ясно ставив справу української державності, “Руського Князівства”, гідно держався на переговорах з Московщиною і Польщею, не дозволяючи їм легковажити Україну. Він мав високо розвинене розуміння ладу: дбав про те, щоб державну організацію завершити і впорядкувати в різних ділянках, чи йшлося про адміністрацію та військо, чи про дипломатію, — отже, викінчував те, що за Хмельницького було складене нашвидку, в загальних обрисах. Але Хмельницькому не дорівнював у справі володарської умілості — всі класи громадянства єднали до спільної праці і знайти правильний шлях у міжнародних відносинах”. Гадяцький трактат був ратифікований Польщею і король заприсягся виконувати його вимоги, чого, як відомо, не робив московський цар після Переяславської угоди.

За матеріалами книги Олега Гриніва
“Імператив Володимира Мономаха” (Львів, 2000)

Ординське походження символіки монаршої величі московських правителів

В умовах симбіозу елементів великокняжого, а потім і царського (тобто руського), і ханського (тобто мусульманського) правління на Русі і малочисельні ординці, і московити, що становили переважну більшість, однаково відчували себе господарями Московії: як за часів Золотої Орди, так і в період ханств, що утворилися на її місці. Хоча після входження більшості постординських держав до складу Росії мусульмани втратили становище лідерів, де-факто вони зберегли багато атрибутів привілейованого статусу. Ідеологія й атрибути мусульманської імперії *Чингізидів* були повністю інкорпоровані новою державністю, Московською Руссю. У ритуально-символічній сфері старовинні лідери мусульман Чингізиди залишалися носіями сакральної, божественної влади на всій території північної Євразії. Їхня ритуальна влада закінчувалася на кордоні з Литвою і Польщею, що ніколи не входили до складу Золотої Орди, але в будь-якій точці Московського улусу (по-татарськи), або князівства (по-російськи), мусульмани відчували себе “як удома”, а для тих тюркських царевичів, у яких не було свого “дому”, московські правителі створювали відповідну атмосферу символічної співпричетності до ухвалення державних рішень, — нехай навіть ці царевичі були полоненими.

Наприклад, цар *Арслан*, правнук царя Сибірського *Кучума*, жив не в своїй резиденції в м. Касимове, а вимушений був залишити свою сім'ю, зокрема й майбутнього царевича дволітнього *Сеїд-Бурхана*, щоб жити разом з *Іваном Грозним* у сусідніх палатах, разом снідати, разом ходити в походи на Казань тощо. Цар *Арслан* до кінця своїх днів жив у Московських палатах. Пізніше був убитий *Лжедмитрієм II*, за що власний начальник

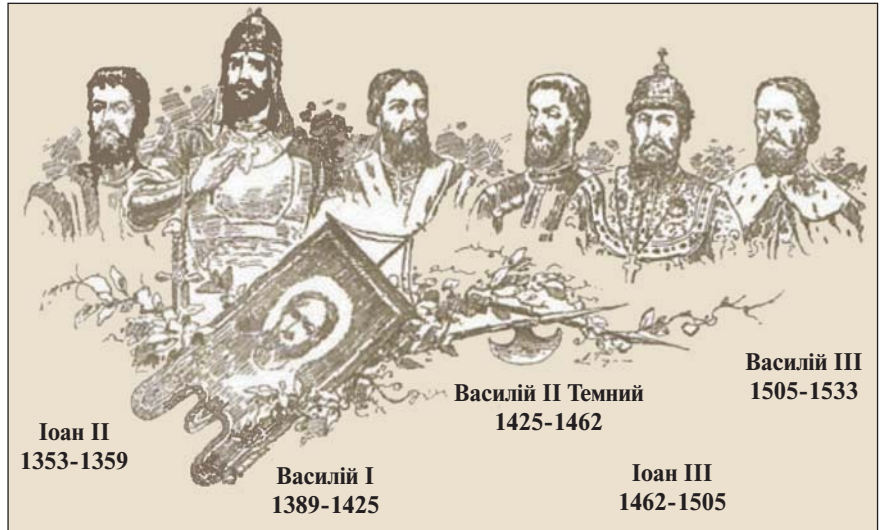
охорони *Лжедмитрія* убив його самого. А далі син *Арслана*, царевич *Сеїд-Бурхан* уже в 12 років отримує від Московського князя *Олексія Михайловича* пропозицію одружитися на його сестрі *Ірині Михайлівні*. Через малолітність пропозиція була відхилена. На весіллі самого Великого князя *Олексія Михайловича* з *Наталією Кирилівною Нарішкіною* 22 січня 1671 р. царевич *Сеїд-Бурхан* був у “сидячих” у государя. На вінчанні царя Федора Олексійовича в 1676 р. тричі обсыпав молодого царя золотими грошима (*В. Вельямінов-Зернов* “Дослідження про Касимівських царів і царевичів”, С.-П., 1866). І не дивно, адже Касимівський і Борисоглібський царевич *Сеїд-Бурхан* був прямим праправнуком *Чингізхана*. Одночасно потрібно підкреслити, що всі ординські царі і царевичі були освіченими людьми, що не можна було в той час сказати про царів Московських. У книзі *З. Любимова* “Досвід історичних родослівних” (Петроград, 1915 р.), читаємо про того ж *Сеїд-Бурхана*, що в 1679 р. він знав філософію, арабську, турецьку і персидську мови. Як і, звичайно, російську (старослов'янську).

Своєрідність євразійського положення Московської держави відбилася навіть на такій деталі, як церемонія прийому послів. Остання відбувалася в Царських палатах у Кремлі; при цьому послі з християнських країн входили туди через паперть собору Благовіщення, а послі з мусульманських держав — коротшим шляхом, через Середні сходи і Червоний ганок. На зустрічах послів часто були присутні *Чингізиди*, які проживали в Москві (особливо в другій половині XVI ст., після полону багатьох ханів і царевичів і приєднання до Росії більшої частини їхніх володінь). Скажімо, в 1586 р. на такому прийомі були “царевич кримський *Мурат-Кирей*, касимівський

цар *Мустафа-Алей*, сибірський царевич *Магмет-Єкул*, князі тюменські, черкаські та інші служиві князі”; у 1597 р. послів зустрічали “царевич касимівський *Арслан-Алей Кайбулін*, царевич *Магмет-Кул* сибірський, царевич *Ураз-Магмет* Казанської орди”.

Найочевидніше, татарський вплив позначився на формуванні московської монети, заснованої за зразком монетної системи Золотої Орди. У самому кінці правління *Дмитрія Донського* (правив у 1359-1389 рр.) або на початку князіння його сина *Василія* (правив у 1389-1425 рр.) стали чеканити перші московські монети — зі срібла, з зображенням воїна на одній стороні, та з трьохрядковим написом арабською “Султан Тохтамиш. Хай триває”, — на звороті. Подібна формула була характерна для всіх ординських монет. Попри те, що на рубежі XIV-XV ст. відбувається відмова від імені *Тохтамиша* (правив у 1380-1396 рр.), наслідування ординського стилю, зокрема написи тюркською, ще довго зберігається на московських монетах при *Василії Дмитровичі*; всього ж знайдено понад 500 різноманітних російських монет з ординською легендою. Запозиченими з тюркської мови в грошово-фінансовій сфері є слова “деньга”, “алтин”, “казна”, “казначей”, “полтина” та ін.

Ординський вплив на Московію проявлявся не тільки опосередковано, але й безпосередньо, шляхом активної фізичної присутності ординців на землях цього російського князівства. Відомо, що викуплений з казанського полону в 1446 р. московський великий князь *Василій II Темний* (правив у 1425-1462 рр.) привів із собою безліч татарських вельмож з їхніми військами, нагородив їх землями і волостями, поставив як “служилих людей”: “хан *Улу-Махмет* і син його *Мамутяк*... з ними послали послів своїх, багатьох князів

Іоан II
1353-1359

Василій I
1389-1425

Василій II Темний
1425-1462

Іоан III
1462-1505

Василій III
1505-1533

із багатьма людьми, князя Сеїт-Асана, Утеша, Курайша, Дол-хозя, Айдара та багатьох інших". Як пише історик Р.Г. Ланда, "в Москві тоді, за словами супротивників князя, усюди чути була татарська мова". Казанські та касимівські хани не раз бували і біженцями, і полоненими в Московському Кремлі, і почесними гостями, отримуючи "в годування" від великих князів землі поблизу Москви (Кашира. Серпухов, Хотунь, Звенигород, Юр'їв).

Василій II Темний увійшов до історії ще і тим, що він став першим у російській історії великим князем, що коронувався в Москві 1432 р.; до цього обряд відбувався у Володимирі. Зрозуміло, такий значущий обряд не міг обійтися без участі високопоставлених представників Чингізидів: великий князь "всенародно посаджений був на трон... біля золотих дверей Успенського собору послом ординського царя Магомета царевичем Уланом". (Під "царем Магометом" мається на увазі хан Улуг-Мухаммед, який правив в Сараї в 1412-1436 рр., і заснував через два роки незалежне Казанське ханство).

Надзвичайно тісно був пов'язаний із Золотою Ордою московський князь Іоан Калита (правив у 1326-1340 рр.); його піднесення відбулося в результаті того, що він допоміг ханським військам розгромити антитатарське повстання в Твері 1327 р. З літопису відомо, що під час Тверського повстання був убитий царевич Шевкал (Чохан) двоюрідний брат хана Узбека. Активна роль Калити сприяла його підтримці з боку хана в питанні отримання великого князівства Володимирського в 1328-1331 рр.

Фахівець з історії Москви П.В. Ситін вважав, що саме з Калитою пов'язана поява на Царській площі в московському Кремлі Ханського двору, резиденції постійних посольств з

Іоан IV Грозний
1533-1584

Федір Іоанович
1584-1598

Борис Годунов
1598-1605

Василій Шуйський
1598-1605

Сарая: "Калита у першій половині XIV ст. поставив Ханський і боярські двори". Ця ж версія опосередковано прочитується зі схеми Кремля, яку склав І. Голубцов для "Історії Москви" (1952 рік); підпис до цієї схеми свідчить: "Татарський двір при Іоані Калиті..., сер. XIV ст.". Можливо, що Ханський двір виник унаслідок хороших взаємин Іоана Калити з ханом Узбеком, від якого він і отримав 1331 р. ярлик на Володимирське велике князівство; крім всього іншого, Калита був одружений на сестрі Узбека — царівні Кончаке.

Ординська спадщина увійшла у плоть і кров московських правителів: будь-які, найнезначніші деталі атрибутивного статусу і символіки монаршої величі московських великих князів і царів дотетровської епохи мають у собі елементи ординських прототипів. Такі тугри московських самодержців (каліграфічний знак, заснований на арабсько-тюркській писемності, відомий як герб султана — мамлюків Єгипту, падишахів Османської імперії, ханів і

принців Криму); титулатура "великий князь московський, цар казанський, астраханський і сибірський"; московський герб — "наїзник, що вражає дракона" (дракон — давній тюркський символ, привнесений до Східної Європи під час монгольського нашествия, зберігся у самих татар-мусульман тільки в стилізованому вигляді в орнаментах); тюркське походження найменування "Кремль" ("Кремль" — назва тюркська, означає фортеця); див. також послання російських самодержців XVII ст. кримським ханам і принцам, які писалися татарською: "Шаһаремез Маскауда, падишахына Крымызда" = "В місті Москві, місці перебування падишаха (царя)" тощо.

Як пишуть у сучасних виданнях з історії Москви "на художні смаки москвичів істотно впливали вишукані вироби ісламського світу, престижні дари східних госуларів, такі як шапка Мономаха" (імовірно, дарована Іоану Калиті ханом Узбеком). У шарах XIV ст. археологи знайшли під Можайськом золоту пластинку, ідентичну тим, з яких зібрана шапка Мономаха.

Шапка Володимира Мономаха.
Схід, кінець XIII-поч. XIV ст.

пластин (вищих), інкрустована коштовними каменями і облямована хутром. Проте, шапка Мономаха більша, ніж Казанська шапка, нагадує традиційний головний убір мусульман-ординців — така (увійшло в російську мову під назвою “таф’я” — ймовірно, у зв’язку з тим, що в письмовому вживанні із арабського написання випала одна крапка над буквою “каф”, яка тим самим перетворилася на букву “фа”).

Як пише сходовознавець Ф. Асадуллін “аж до завоювання Казані... існувала усталена думка, що “держава Російська від її кордонів на північ і захід, до міста Москви, не виключаючи і самої Москви”, перебувала в руках ісламізованої татарської еліти... Соціальна престижність всього ординського в “Татарській Московії” (так іменували іноді Московську Русь із-за сильних позицій мурз і беків) мала чи не абсолютний характер”. Багато термінів російської мови, на позначення характерного для того часу одягу або тканин, походять з тюркських (а також персидської й арабської) мов; наприклад — “бархат”, “кафтан”, “ку-

Першим із великих князів вінчався на царство Іоан IV (1530-1584), Іван Грозний.

Це було в 1547 р.

Трагічним чином царський рід Даниловичів (Рюриковичів) відразу після нього урвався

Наступний цар всієї Русі був обраний

Земським собором у 1598 році.

Це був боярин Борис Годунов.

Його правління було недолгим.

Ще за життя його з’явився перший самозванець, і розпочалася Сму́та

У 1613 році Земський собор вибирає царем

Михайла Романова (1596-1645).

Так почалася династія Романових

Цар Олексій Михайлович (1629-1676)

Швидше за все, Іоан Калита був нагороджений шапкою Мономаха за все той самий розгром антиординського повстання в Твері. Прототипом шапки Мономаха був головний убір хана Узбека. За описами німецького дипломата й мандрівника С. Герберштейна, на початку XVI ст. на шапці Мономаха ще був зубчатий вінець, який завжди присутній на зображеннях корон володарів Хулагуїдів (одна з гілок Чингізидів, які правили в Ірані)

на іранських мініатюрах. Згодом, очевидно, шапка втратила цей вінець.

Шапка Мономаха — не єдиний парадний головний убір московських правителів, запозичений у татар; крім неї, відома Казанська шапка XVI в. (що збереглася і до цього часу), і за свідченням С. Герберштейна, існувала також і Астраханська шапка (не збереглася). Казанська шапка — вища порівняно з шапкою Мономаха, серцевина її так само зібрана із золотих

шак”, “халат”. Наочним прикладом східного впливу в цій сфері є поширення традиційного головного убору мусульман — тубетейки (таф’ї), що стало до середини XVI ст. серед москвичів масовим; при цьому ніхто, окрім Церкви, не вважав, що “чуже есть православным такавая носити”, не розцінювали нову моду як вплив “поганських звичаїв” (процитоване в лапках — визначення Стоглава, церковно-земського собору 1551 року).

Один із конфліктів митрополита *Філіппа* з царем *Іоаном Грозним* виник через те, що якийсь опричник увійшов до церкви в тубетейці. Попри протидію Церкви, мода розповсюджувалася все сильніше: до кінця століття всі бояри під хутряними шапками носили тубетейки. Таф'я царевича *Дмитрія Івановича* і сьогодні доступна для огляду в Благовіщенському соборі Кремля.

У книзі 1896 р. "Сказання про вінчання російських царів і імператорів" сказано: "...Носи XIII века, при татарском иго, постановление русских князей на княжестве происходило в орде и отличалось особенными церемониями. Хан перед своим двором вручал поставляемому меч объявляя его в то-же время "великим князем"". Потім знатні ханські чиновники виводили князя попід руки із ханських покоїв, садили його на багатого прибраного коня і проводжали до його дому, притому старші з удільних князів вели коня. Попереду йшли бичючі і голосно сповіщали народу ім'я і гідність князя. Прибувши в своє житло, великий князь давав багаті подарунки ханським чиновникам, які супроводжували його. Коли ж поставлений таким чином князь їхав із орди, то разом із ним відправляли ханських послів і, прибувши в столичне місто, вони зводили його на престол, причому читали ханську грамоту про пожалування його великим князем. Все це

відбувалося в присутності бояр і знатного духовництва. На завершення слідували привітання від бояр і давалася присяга в вірності.

За такою церемонією були посаджені на великокняжий стіл: *Ярослав II, Олександр Невський, Ярослав III, Василь I, Дмитрій I, Андрій Олександрович і Михайло Святий*. Однак є вказівки в літописах, що одночасно з постановою на князівство татарські чиновники здійснювали й колишній обряд "посадження на стіл". Про *Олександра Невського* мовиться, що коли в 1251 р, він повернувся з орди, пожалуваний у великі князі, і прибув у Володимир, то митрополит *Кирил*, у супроводі духовенства і народу, зустріли його з хрестом і святими іконами біля Золотих воріт і посадили на стіл отця його *Ярослава*.

З XIV століття великокняжий титул переходить до князів московських. *Іоан Калита* першим із московських князів отримав від хана ярлик на велике княжіння. Столиця великих князів московських, Москва, стала тепер престольним містом. Але і великі князі московські: *Іоан Калита, Симеон Гордий, Іоан II*, поставлені на княжіння в орді, були об'явлені "великими князями" у Володимирському соборному храмі. З *Василія Темного*, що привласнив собі титул "великого князя всія Русі" саме з 1437 року постановою на велике княжіння стала відбуватися в московському Успенському соборі.

Собор Василя Блаженного

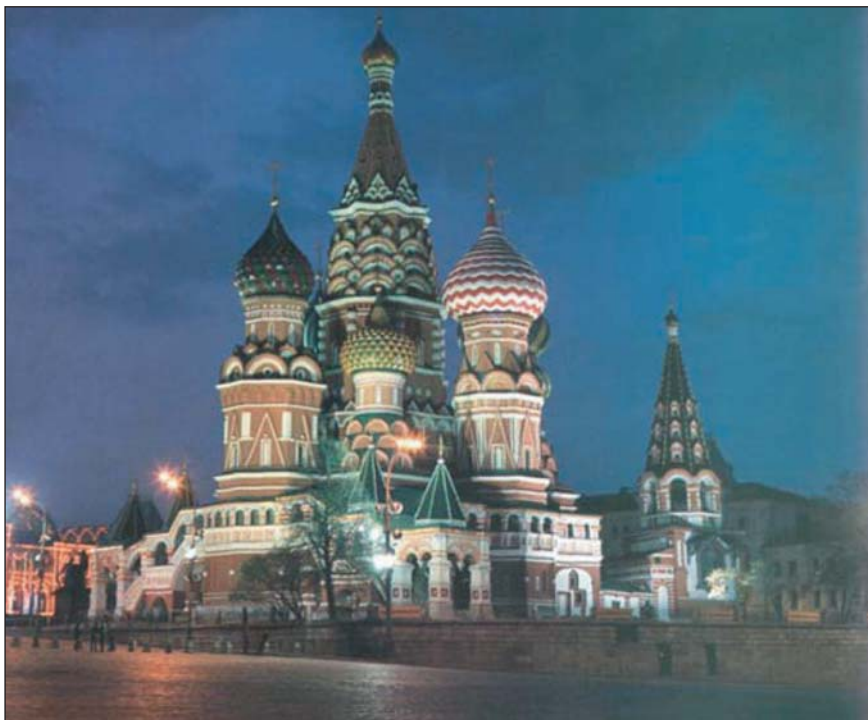
На Красній Площі в центрі Москви розташований Собор Василя Блаженного, який вважається гордістю російської архітектури. Він відрізняється не тільки красою і багатством, пам'ятник символізує російську архітектуру в світовій архітектурі. Цей пам'ятник був нововведенням в російській архітектурі.

Архітектурі кожного народу властива своя художня мова. Не знаючи мови, не можна визначити, до якої культури він належить. В корінні архітектури Собору не можна не побачити елементів тюрко-мусульманської архітектури. В основі його лежить фундамент у вигляді восьмикінечної зірки (православні храми не ставлять на таку основу). Вісім розцвічених, спіралевидних бань Собору нагадують головні убори релігійних і державних діячів ісламського світу. Внутрішнє убрання центрального шатра храму також нагадує зразки ісламської архітектури. В архітектурі Собору неможливо не помітити "арабізмів", "тюркізмів", "фарсизмів". Всі вони є віддзеркаленням арабських, тюркських, персидських особливостей архітектури.

Другого жовтня 1552 року після двомісячної виснажливої облоги і жорстокого штурму, збивши Арські ворота, російське військо увірвалося до палаючої Казані. На всіх міських вулицях і площах ішли бої. Шлях до ханського палацу московитам перегороджував найсильніший опір біля стін мечеті Кул-Шариф. Учні медресе на чолі з воїном, ученим, суфієм Сеїдом Кул-Шарифом витримали декілька нападів московитів. Але незабаром захисники мусульманського центру Поволжя були переможені, і Казань захоплена. Мечеть була розібрана і на 12 підводах вивезена до Москви; ще протягом двох років залишки будови вивозились. У 1554 р. зі зруйнованої мечеті заклали поблизу Спаських (Фролівських) воріт храм Покрови Пресвятої Богородиці, який в народі прозвали храмом Василя Блаженного, за іменем юродивого пророка, що оберігав храм. Так мечеть суфія Сеїда Кул-Шарифа стала Собором Василя Блаженного. Дуже багато таємниць береже в собі Собор. Тільки зараз, у наш неспокійний час, дещо проривається на поверхню. Це Мечеть-пророцтво, Собор-таємниця.

Дамір Хайретдинов
канд. іст. наук

(за матеріалами російського журналу "Президент. Парламент. Правительство", №1, 2007; переклад Олени Засць)

Мечеть Кул-Шариф і Собор Василя Блаженного

Останній гетьман України

Кирило Розумовський

Гетьманство *К. Розумовського* було останньою спробою козацької еліти зберегти й зміцнити статус Гетьманщини як політико-адміністративної автономії в складі Російської імперії і, водночас, забезпечити легітимність свого соціального й суспільного становища, оскільки головним інституційним важелем, яким підтверджувалися її права, було гетьманство. Від смерті *Д. Апостола* (1734 р.) до обрання гетьманом *К. Розумовського* Лівобережна Україна була підпорядкована т. зв. Правлінню гетьманського уряду, яке складалося з шести призна-

чених царським урядом осіб — трьох представників від старшини та трьох російських чиновників на чолі з царським резидентом. Це призвело до обмежень функцій гетьманських адміністративних установ, прямого втручання в їхню діяльність та підпорядкування російським чиновникам. Козацька старшина виношувала плани повернення гетьманської форми правління, покладаючи надії на підтримку впливового при дворі фаворита імператриці Єлизавети *Олексія Розумовського*, “нашого патріота”, як писав про нього відомий діяч того часу *Я. Маркович*. Імовірно, старшина бачила гетьманом самого Олексія, але булава уготовлена була для його брата Кирила.

Кирило Розумовський народився, імовірно, 18 березня 1728 р. (за іншими даними 1724 р.) в родині малоземельного козака Григорія Розума та Наталії Дем'янівни в с. Лемеші на Чернігівщині. Мали шістьох дітей — трьох синів та трьох дочок. Успадкували б діти долю своїх батьків, якби не щасливий випадок, що привів їхнього сина Олексія (1709-1771 рр.) в Петербург. Олексій, за переказами, був пастухом сільського стада. Ходив на “науку” в сусіднє село Чемер до дячка, співав у церкві, був собою гарний. В 1731 р. через це село, повертаючись з Угорщини, проїздив полковник *Ф.С. Вишневський*, він очолював так звану Токкайську місію, що забезпечувала царський двір винами. Коли побачив вродливого хлопця й почув його спів, то запропонував їхати з ним до Петербурга. Як відомо, співаків у придворну капелу набирали з України. Олексій став співати в хорі придворної церкви імператриці *Анни Іоанівни*. Його там побачила цесарівна Єлизавета, дочка *Петра I*, вона була вражена його голосом і вродою й попросила перевести до її двору. Олексій став управителем

двору цесарівни й наближеною до неї людиною.

Коли внаслідок дворцевого перевороту 25 листопада 1741 р. до влади прийшла *Єлизавета Петрівна*, розпочалося небувале піднесення *О. Розумовського* та його роду. Він здобув високі придворні чини й нагороди Російської імперії, став генерал-фельдмаршалом, в 1744 р. — графом. Проте, як писали сучасники, з властивою йому іронією говорив імператриці, що вона може зробити з нього все що захоче, але нікого не змусить рахуватися з ним навіть як з простим поручиком. Щоб якимось обумовити надання графського титулу, Олексію була придумана генеалогія роду, до появи якої доклав зусиль префект Києво-Могилянської академії *Мануїл Козачинський*. Він видав у 1745 р. твір під назвою “Філософія Аристотелева”, де поряд із визначенням поділу філософії на види у віршовій формі викладено генеалогію роду Розумовських. За законами жанру Козачинський мусив виводити походження їх від давніх і славних предків, якими стали князі *Рожинські*, що свою лінію вели від литовського князя *Наримунта Гедиміновича*, і, таким чином, вписав рід Розумовських в українську шляхту. Козачинському довелося переселити одного з Рожинських на лівий берег Дніпра, де прадада Олексія тут прозвали за його швидкий і природний розум Розумом (Розумовським), відзначити їхні заслуги в служінні російським царям. Очевидно, він сам розумів хисткість вибудованої ним генеалогії, тому підкреслив, що “шляхетність набута дорожча від вродженої”. Цей міф ніким не сприймався всерйоз, з нього підсміювалися й самі графи — Олексій та його молодший брат Кирило, але вже спадкоємці Кирила своє графське походження сприйняли як належне.

Олена Дзюба
канд. істор. наук,
стар. наук співробітник
Інституту історії України
НАН України,
м. Київ

Становище Олексія при дворі (ходили чутки, що 1742 року імператриця Єлизавета й О. Розумовський таємно обвінчалися, але це документально не підтверджено) забезпечило кар'єру його молодшому братові Кирило, якого він забрав до Петербурга, віддав у науку, а в 1743 р. відправив за кордон для здобуття освіти разом з наставником, ад'юнктом академії *Г. Тепловим*. Г. Теплов, який протягом тривалого часу був радником і довіреною особою К. Розумовського, відіграв пізніше не останню роль в ліквідації гетьманства в Україні. Вони виїхали в Кенігсберг, де познайомилися з професором *Ц.Х. Флотвелем*, уроки в якого, ймовірно, брав Кирило. Далі прибули до Берліна, де Кирило став брати уроки у професора *Ейлера*, з яким Теплов був знайомий по Петербурзькій академії. Його вчив також *Г. Штрубе*, член Петербурзької академії наук. З Берліна поїхали в Гетінген, побували у Франції та Італії, повернулися в Петербург 1745 року.

Перебування за кордоном справило великий вплив на молодого Кирила. Він не одержав системної високої освіти, але мав добрі знання французької і німецької мов, природну музичну обдарованість, любив музику, спів. Протекція брата забезпечила йому високе та впливове становище в суспільстві, не кажучи вже про царський двір.

У 1746 р. К. Розумовський за указом імператриці Єлизавети став президентом Академії наук. Призначення президентом чи віце-президентом академічної інституції впливової при дворі людини було правилом того часу. Така практика мала місце, наприклад, у німецьких землях. На них покладали завдання десятки сприяння та, особливо, коштів для Академії від коронованих осіб. Радником К. Розумовського, як президента, залишався його наставник Г. Теплов. За часів президентства К. Розумовського (до 1765 р.) академію реорганізували. Був підготовлений статут — “*Регламент императорской Академии наук и художеств*”, підписаний Єлизаветою 24 липня 1747 р. За ним Академію поділи-

Кирило Розумовський

ли на власне академію й університет, члени цих інституцій мали різний статус. Університет розпочав свою діяльність 1748 р. й протягом перших п'яти років підготував чимало вчених людей, які стали ад'юнктами і магістрами. Академія продовжувала видавати академічні праці під назвою “*Нові коментарі*”, організовувала публічні лекції, розширила свою видавничу діяльність, започаткувала нове видання “*Ежемесячные сочинения*”, яке популяризувало наукові досягнення, публікувало звіти про нові відкриття. Як президент, Кирило Розумовський, без сумніву, сприяв своїм землякам. Академія 1749 року надала стипендії двом вихованцям Києво-Могилянської академії *Г. Козицькому* та *М. Мотоносу*, які продовжували навчання в Лейпцизькому університеті, з умовою довічного служіння академії. Козицький та Мотоніс повернулися до Петербурга лише у 1757 р. й розпочали викладати в академічній гімназій грецьку і латинську мови, історію універсальну, логіку. Згодом вони стали почесними членами Академії наук. В середині XVIII ст. в академічному університеті продовжували навчання чимало вихованців Києво-Могилянської академії

— *Яків та Федір Козельські, Г. Туманський, С. Дівович, О. Лобисевич*, останні були прийняті, як писав пізніше К. Розумовський, в “*академію по моему собственному определению*”. В 1760-тих роках в академічному університеті навчалися *Л. Січкарев, М. Тереховський, Г. Брайко, Ф. Авдієвський, С. Гамалія*. Всі вони стали відомими як вчені, перекладачі, видавці, літератори.

Козацька старшина, знаючи про становище Олексія Розумовського при дворі, намагалася використати це в “*національних інтересах*”. Вже депутація від України, яка приїхала на коронування імператриці Єлизавети, як записав у своєму щоденнику Я. Маркович, 7 серпня 1743 р. подала через О. Розумовського “*прошение ее величеству о гетмане*”. Також до приїзду імператриці на Лівобережну Україну влітку 1744 р. старшина підготувала петицію, яку підписували у всіх полках, з проханням відновити гетьманство, й передала її у Глухові при зустрічі імператриці. Про відновлення гетьманства мова йшла й під час відвідування імператрицею Києва. Вдруге питання про обрання гетьмана підняла депутація від України, до складу якої ввійшли генеральний бунчужний *М. Ханенко*, генеральний обозний *Я. Лизогуб* та бунчуковий товариш *В. Гудович*, що прибула в Петербург 1745 р. для привітання спадкоємця престолу *Петра Федоровича* (Петра III) з одруженням на принцесі ангальт-цербської Софії, майбутній імператриці *Катерині II*. Протягом тривалого часу вони перебували у Петербурзі, М. Ханенко повернувся до Глухова 1748 року, а генеральний обозний Я. Лизогуб помер у Петербурзі. Відвідували О. Розумовського, з яким “*деякіє держали разговоры, в том числе и о гетмане*”, передали йому листа від генеральної старшини. За рекомендацією Олексія зустрічалися з канцлером *О. Бестужевим* і просили у нього задовільнити “*главную малороссийскую нужду*” — обрати гетьмана. Мали аудієнції з імператрицею, зустрічалися з віце-канцлером *М. Воронцовим*, із впливовими сановниками й готували ґрунт для відновлення гетьманства. Довідавшись, що гетьманом може стати брат Олексія Кирило, вони і з ним “*имели декоторые о Украине разговоры*”. Депутати були й на весіллі К. Розумовського, який восени 1746 р. одружився на родичці імператриці *Катерині Іванівні Нарішкіній*, одержавши за нею величезний посаг.

Указ імператриці про відновлення гетьманства був підписаний 5 травня 1747 р., але саме обрання відкладалося. Необхідно зазначити, що, відновлюючи гетьманство, царський уряд переслідував і власні інтереси, зокрема у зміцненні військового та економічного потенціалу Лівобережної України, значно зруйнованого в ході російсько-турецької війни 1735–1739 рр., та його подальшого використання у протистоянні з Османською імперією і Прусією. Для обрання гетьмана в Глухів був направлений граф *І.С. Гендриков*. 18 лютого 1750 р. в Глухові зібралася козацька старшина, духовенство, близько тисячі чоловік. Але, як писав Маркович у своєму щоденнику, рядових козаків при цьому не було. Вони підтримали запропоновану кандидатуру К. Розумовського. 22 лютого без присутності самого Ро-

зумовського відбулася пишна церемонія обрання гетьмана. Коли Гендриков прочитав грамоту імператриці і запитав: “Кого хочете в гетьмани?” — генеральна старшина, бунчукові та військові товариші, полковники, старшини, духовенство за старовинним козацьким звичаєм тричі дружно відповіли: “Кирила Розумовського”. 5 червня 1750 р. імператриця підписала указ Колегії іноземних справ, у відданні якої перебувала Лівобережна Україна, де підтверджувалося обрання К. Розумовського гетьманом. Всі доходи “малоросійські” було наказано збирати і використовувати по “прежнім обыкновеніям”. Указом імператриці Єлизавети від 31 жовтня 1750 р. гетьману передавалася влада і над Запорозьким військом. Правління гетьманського уряду, що діяло після смерті Д. Апостола, припинило своє існування.

Гетьман прибув до Глухова 30 червня 1751 р., разом із ним приїхав і його радник Г. Теплов, який очолив власну гетьманську економічну канцелярію. К. Розумовський ледве чи був готовий до виконання своїх обов'язків, але козацька старшина зуміла повернути його на свій бік, і в цьому не останню роль відіграв його патріотизм. За поданням генеральної старшини було сформовано гетьманський уряд, який збирався у гетьмана, а за його відсутності — в Генеральній канцелярії. Про це залишив свідчення в своєму щоденнику М. Ханенко. Банкети у гетьмана, які влаштовувалися для ширшого кола старшини, супроводжувалися “пушечною пальбою, балами, музикою”. Розумовський, як і козацька еліта, були зацікавлені в розширенні прерогатив гетьманської влади. Він почав самостійно призначати полковників, надавати рангові маєтності з правом передачі у спадщину. Намагався зупинити захоплення земель, що належали до Гетьманщини та Вольностей Війська Запорозького, під поселення Нової Сербії, заборонити приймати козаків на службу в гусарські полки, вивести з України драгунські та компанійські полки, утримання яких розорувало жителів. Все це викликало спротив царського уряду, зокрема у канцлера О. Бестужева, а також імператриці, яка заборонила у 1754 р. гетьману призначати полковників, він мав право лише представляти три кандидатури, одну з яких імператриця затверджувала. Йому було також заборонено надавати вільні військові землі з правом спадковості, вести листування з іноземними правителями. Для контролю над діяльністю гетьмана було прийнято рішення призначити до нього ро-

сійського резидента. Поступово обмежувалися й інші прерогативи гетьмана. Фінансова політика Гетьманщини була підпорядкована російському уряду указом імператриці від 15 липня 1754 р. про ліквідацію ввізного і вивізного торгового мита, т. зв. індукти та евекти. Внаслідок цього військовий скарб втрачав близько 50 тис. руб. У 1756 р. на прохання гетьмана Україна перейшла у відання Сенату й це позначилося на статусі її як автономної структури в складі Російської імперії.

На час гетьманування К. Розумовського припадає формування в середовищі патріотично налаштованої й освіченої козацької верстви, “знаменитого стану військових канцеляристів”, як їх називав М.С. Грушевський, автономістичних ідей, якими обґрунтовувався політико-адміністративний устрій Гетьманщини в межах Російської імперії. Вони знайшли своє яскраве відображення у творі “Разговор Велікороссии с Малою Россією” перекладача Генеральної військової канцелярії С. Діволича, колишнього студента Петербурзького академічного університету, де наголошується на рівноправному положенні Малої і Великої Росії під скіпетром одного царя, добровільному за “нактами” прийнятті протекції російського государя. А в історичній праці П. Симоновського “Короткий опис про козацький малоросійський народ” наголошувалося на рівних правах козацтва зі шляхтою, наданих йому польськими королями й гарантовані Богдану Хмельницькому московським царем на час прийняття його протекції. П. Симоновський, імовірно, був наближеною до гетьмана людиною. Він мав добру освіту, навчався в кількох європейських університетах (Вітенберг, Галл, Кенігсберг). З 1753 р. почав працювати перекладачем у Генеральній

військовій канцелярії, в 1763 р. він маршалок (управитель) дому Розумовського в Москві.

З відновленням гетьманства Батурин знову стає гетьманською резиденцією. В 1752 р. гетьман видав розпорядження про створення “експедиції строенія городов Глухова и Батурина”. В ньому зазначалося, що “город Батурин после бывшего его розоренія (військом О. Меншикова в 1708 р.), донині стоить впусу”, передбачалося будівництво “божжих церковей, гетманского дому и других публичных апартаментов”, за рахунок “кошту национального”, тобто з військового скарбу. Та резиденцією гетьмана залишався Глухів. Для будівництва гетьманського палацу та забудови Глухова, що постраждав під час пожежі 1748 р., був запрошений італійський архітектор А. Рінальді, тут працював також російський архітектор А. Квасов. Він збудував на кошті Розумовських церкву Різдва Богородиці в Козельці (1752 - 1764 рр., за проектом І.Г. Григоровича-Барського, в приділі якої була похована в 1762 р. мати Розумовських Наталія Дем'янівна). Розумовські побудували Трьохсвятительську церкву в селі Лемеші, освячену в 1760 р. Будинок для гетьмана в Глухові був зведений вже в 1751 р. К. Розумовський намагався в Глухові жити як у Петербурзі. При його дворі переважно з українців, за винятком кількох чужинців, була домашня капела з добре навчених музикантів. Вперше публічно цей хор виступав у палаці гетьмана в Москві в 1753 р. і заслужив велику похвалу. Протягом 10 років капелу очолював відомий композитор Андрій Рачинський. У Батурин резиденцію перенесено гетьманським універсалом від 30 травня 1759 р. Для цього мали побудувати передусім гетьманський па-

Трьохсвятительська церква в с. Лемеші Чернігівської обл.

лац та інші “*національні строєнія*” — приміщення для Генеральної канцелярії та Генерального суду. Для потреб будівництва в Батурині діяв цегельний завод, яким управляв запрошений з Італії майстер *Карло Пеллі*. Тут працювали також італійські архітектори *Венероні* та *Бартоліані*. Ймовірно, будинок для гетьмана в Батурині був зведений вже 1760 р. Прагнучи зробити Батурин гетьманською столицею, К. Розумовський мав намір відкрити тут університет. Детальний проект університету був розроблений 1760 р. Відповідно до європейських університетів це мав бути всестановий навчальний заклад, де вивчалися мови, риторика, філософія, історія, право, фізика, математика, хімія, анатомія, біологія. Передбачалося заснування ботанічного саду, анатомічного “музею”, друкарні, бібліотеки. Незаможним, але здібним до науки вихідцям зі шляхти та інших станів, гетьман мав право надавати стипендії. При університеті мали створити гімназію, розра-

свої певні досягнення в цих реформах, старшина спробувала закріпити гетьманську форму правління, зробити її спадковою в родині Розумовських, розраховуючи при цьому на впливове становище їх при царському дворі. Уряд К. Розумовського мав намір закінчити працю над доробкою кодексу “*Права, за якими судиться малоросійський народ*”, укладання якого розпочалося ще за часів гетьмана Д. Апостола. Переданий 1744 р. до Сенату звіт прав так і не був затверджений, а повернений на доопрацювання в 1756 р.

Судова реформа, яку розпочала гетьманська адміністрація, ґрунтувалася на практиці, зафіксованій у Литовському статуті (1588 р.), норми якого діяли в Гетьманщині. За Статутом справи цивільні розглядали земські суди, кримінальні — гродські й існував апеляційний суд — трибунал. Для справ, пов'язаних із

Гетьманщині чітку систему судочинства, яка мала забезпечити права шляхетства як провідної верстви суспільства. Судова реформа запроваджувалася гетьманським універсалом від 19 листопада 1763 р. Рада старшин, що збиралася восени в Глухові 1763 р., мала остаточно розглянути доповнення і затвердити звіт прав, проте він так і не був схвалений. Утвердження чинного, відмінного від загальноросійського, права і судочинства мало відіграти важливу роль у збереженні політико-адміністративної автономії Лівобережної України. Проте імперська по-

Цитадель Батуринської фортеці

Палац К. Г. Розумовського. Великий палацово-парковий комплекс було споруджено у 1799-1803 рр. на замовлення К.Г. Розумовського на околиці Батурина за проектом архітектора Ч. Камерона. Зберігся головний корпус палацу, побудований у стилі класицизму, прямокутний у плані, з виступами-напівротондами на бічних фасадах. Єдиний в Україні зразок “кубічної”, центричної композиції палацу. Реконструйований палац відкрито 22 серпня 2009 р.

ховану на 40 осіб, яких готували би для навчання в університеті та університетської служби. Проте цей проект залишився нереалізованим.

Козацька старшина, яка бачила себе вже “новим шляхетством”, прагнула реорганізувати систему влади в Гетьманщині й цим утвердити її політико-адміністративний устрій та забезпечити легітимність свого соціального і суспільного статусу. Реформування йшло в кількох напрямках — розподіл функцій адміністративних органів, розмежування цивільної і військової гілок влади, уніфікація права та судочинства, і, нарешті, підсумовуючи

розмежуванням земельних володінь, створювався підкоморський суд. Реформа судочинства розглядалася на зібранні козацької старшини восени 1763 р. Було прийнято рішення запровадити земські й гродські суди, в кожному полку мало бути два підкоморські і 2 земські суди. Щодо гродських, то їхні функції поклалися на полкові суди. Розмежувалися повноваження кожного суду, чітко визначався процес проходження справи. Було також реформовано Генеральний суд, який виступав як вища апеляційна установа. Таким чином, реформа К. Розумовського створювала в

літика *Катерини II*, що прийшла до влади в 1762 р. внаслідок дворцового перевороту при підтримці полковника Ізмайловського полку К. Розумовського, який схилив на бік Катерини II гвардійців свого полку, була спрямована на остаточну ліквідацію гетьманства. Про це вона писала в інструкції прокуророві сенату *А. В'яземському*: “*Мала Росія, Лівонія і Фінляндія, суть провінції, якими управляють через даровані їм привілеї. Порушувати ці привілеї відмовою відразу було б дуже незручно, але не можна ж і вважати ці провінції за чужі землі, й поводитися з ними, як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції, так само, як і Смоленську, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі... Коли ж в Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів щезла, а не те, щоб персона якась була піднесена в це достоїнство*”.

На старшинському з'їзді восени 1763 р. в Глухові мова йшла не лише про судову реформу. Намагаючись повернути практику укладання договірних грамот між російськими царями та гетьманами, козацька старшина сформулювала “*Прошение малоросійського шляхетства*” до Катерини II. В ньому обґрунтовується право Гетьманщини на свій особливий політичний та правовий статус у складі Російської імперії. Наголошувалося на тому, що козацтво та шляхта, відкинувши протекцію інших государів, добровільно, “з

доброї волі і вибору, заради одновір'я" піддалися під руку царя Олексія Михайловича на умовах, що їхні права і вольності, які вони мали за польських королів і литовських князів, не лише будуть збережені, але й розширені. Мова йшла про повернення права вільного обрання гетьмана, скликання генеральної ради або сейму один раз на рік, обов'язком козацтва вважати лише військову службу, звільнити його від утримання шести драгунських полків разом із генералітетом, будівництва укріплень, каналів, фортець, від постойв, податків та ін. Старшина наполягала на праві вільного обрання церковної ієрархії, а не призначення Синодом людей, які "ніяких тут заслуг не виявили і звичайв та порядків тутешніх не знають", підтвердженні мішанству магдебурзького права. Щодо посполитих, то мова йшла лише про заборону переходу селян від одного володільця до іншого та в стан козаків. Підіймалися також питання відкриття в Гетьманщині двох університетів та гімназій, а також друкарень. Отже, в поняття "права і вольності", на захист яких виступила старшина, вкладався зміст політичної автономії, особливого права і судочинства, адміністративних інституцій і соціального устрою. На цьому ж зібранні було прийнято рішення звернутися до Катерини II з проханням зробити гетьманство спадковим у родині Розумовського. Щоб заручитися підтримкою православної ієрархії до митрополита київського Арсенія Могилянського та архимандрита Києво-Печерського монастиря Зосима Валькевича з петицією був відправлений військовий канцелярист І. Туманський. Проте вони відмовилися поставити свої підписи, а архимандрит зробив копію прохання й передав

Пам'ятник українським гетьманам — будівничим козацької України — в м. Батурині (відкрито 22 січня 2009 року у День Соборності України за участі Президента України В. Ющенка)

російському генерал-губернатору Ф. Восікову. Про зібрання козацької старшини, та документи, які вона підготувала, стало відомо імператриці. До того ж їй було передано документ, названий "Про непорядки в Малоросії", автором якого вважають Г. Теплова, колишнього радника та довірену особу гетьмана. В ньому наголошувалося, що основна причина "непорядків у Малоросії" — це особливе законодавство, маючи на увазі норми Литовських статутів та магдебурзьке і саксонське право, набуте під час перебування України під владою польських королів. А оскільки "Малоросія є невід'ємною частиною імперії, — то тут, стверджував автор, — не мають права діяти закони інших держав". У "Записці" наголошувалося на тому, що особливе право і судочинство вселяє їм (українцям) віру в свої особливі права і привілеї й це протирічить інтересам держави. Все це дало привід Катерині II відкликати К. Розумовського в Петербург та змусити його добровільно зректися гетьманства. Необхідно зазначити, що граф Розумовський, один із високопоставлених сановників Російської імперії, сенатор і генерал-фельдмаршал, наближений до імператорського двору, без сумніву, перебував під тиском обставин та імперської політики, тому й добровільно відмовився від гетьманства. 10 листопада 1764 р.

був підписаний імператорський указ, за яким інститут гетьманства ліквідували, а для управління Лівобережної Україною була створена Малоросійська Колегія, президентом якої і водночас генерал-губернатором став П.О. Румянцев. Таким чином, прийшовши до влади, Катерина II, завершила розпочату Петром I політику повної інкорпорації українських земель.

За час свого гетьманування К. Розумовський прожив в Україні лише п'ять років. Його присутність при дворі означав етикет, а також бажання царського уряду тримати під контролем його діяльність, певну роль відігравали і власні інтереси. Виїжджаючи з України, гетьман мав при собі похідну військову канцелярію, брав генеральну старшину. Перебуваючи в Петербурзі чи Москві, він одержував інформацію про події, що відбувалися в Гетьманщині та на Запорозькій Січі, видавав універсали та розпорядження. Оцінюючи діяльність останнього гетьмана, відомий вчений О. Лазаревський писав, що "гетьманування його було найтяжчим від усіх його попередників, хоча, можливо, останній гетьман був найкращою людиною з поміж них".

К. Розумовський після зречення змушений був залишитися в Петербурзі, Катерина II побоювалася його повернення в Україну через можливі протести. Але козацька старшина, що переймалася, в першу чергу, легітимізацією свого суспільного та майнового статусу в імперських структурах, не здатна була на активний спротив. Автор "Історії Росії" писав, що раніше в таких випадках генеральна старшина і полковники збиралися й посиляли

депутатію з проханням обрати нового гетьмана, але тепер, сподіваючись, що, як і гетьман, одержать рангові землі у спадок, спокійно чекали цього, залишивши свою "націю ождидать обетования Отча свьіше".

К. Розумовський 1765 р. разом зі своїми трьома синами виїхав з Росії в Європу. Він відвіз двох синів Андрія і Петра в університет м. Страсбурга, а сам зі старшим сином Олексієм здійснив подорож по Франції та Італії. Його супроводжував секретар і ад'ютант О. Лобисевич, колишній вихованець Києво-Могилянської академії та Петербурзького академічного університету, один із прихильників автономного устрою Гетьманщини. О. Лобисевич, як багато інших киево-могилянських вихованців, мав нахил до літературної діяльності. Перекладав з латинської Цицерона, Овідія, з французької — Монтеск'є, публікував свої переклади в петербурзьких журналах. О. Лобисевич згадував про свій переклад "Вергилиевих пастухов, мною в малоросийский кобеньяк переодетих". Його переклад втрачений, але, як вважають дослідники, це була спроба написання літературного твору українською мовою до "Енеїди" І.П. Котляревського. Поза службовими обов'язками Лобисевича і Розумовського без сумніву об'єднувала любов до батьківщини. Патріотизм Лобисевича, захоплення рідною

мовою, освіченість, проглядають з листа до *Георгія Кониського*, написаного вже на схилі літ. Про свою рідну мову О. Лобисевич писав так: “*как всяком покрое платье, так во всяком наречіи языков есть своя красота, а к тому, когда и дым отечества сладок, то сия благоуханія мыслей отечественних есть наилуччайшая*”.

Повернувшись 1768 р. з подорожі, Розумовський продовжував жити в Петербурзі та Москві, де облаштував свій маєток у Петровському, спадщині його дружини, що одержав назву Петровське-Розумовське. Сюди, як писав біограф родини Розумовських, його правнук *О. Васильчиков*, він запрошував майстрів з України, щоб можна було з ними говорити своєю мовою. У Петербурзі Розумовський влаштував величезні бали у своєму палаці на Мойці, там ставили опери. Його оркестр славився виконанням рогової музики, капелмейстером і валторністом у Розумовського був відомий чеський музикант і диригент *Карел Лау*. В 1770-х-1780-х роках Розумовський жив деякий час у Батурині, який одержав у спадок у 1760 р. Він мав намір оселитися в Батурині назавжди, але переїхав сюди лише в 1794 р. При дворі була велика свита, власний оркестр з 14 музикантів, 18 співаків. Просив свого сина Андрія,

Дерев'яна церква Воскресіння Господнього — Воскресенська церква. Споруджено у 1803 р. у стилі ампір. У 1803 р. в ній поховано гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського

російського посланника у Відні, надсилати йому ноты нових творів, зокрема для духових інструментів, а також закупити інструменти, зібрав велику бібліотеку. В 1799 р. почав споруджувати палац в стилі класицизму за проектом англійського архітектора *Чарльза Камерона*, а також Воскресенську церкву. Але завершити будівництво К. Розумовському вже не вдалося. Він тяжко хворів, граф *П.В. Завадовський*, який зустрічався з Розумовським в Почепі в 1795 р., писав, що він приїхав сюди “*чтоб в своей земле погребсти кости*”. Помер 9 січня 1803 р. й був похований у Воскресенській церкві. Надгробок із білого мармуру на замовлення сина Андрія виконав відомий скульптор, син ічнянського сотенного отамана *І.П. Мартос*. Поховання було зруйноване 1927 р.

К. Розумовський мав велику родину, п'ять синів та шість дочок, одна з них померла в дитинстві. Одержавши в спадок величезні маєтності брата та дружини, а також маючи свої власні, він належав до найбагатших родин Росії. Його сини постійно потребували грошей, мали великі борги, маєтки К. Розумовського закладалися й на середину XIX ст. були викуплені в казну. Діти успадкували любов до музики, науки, стали відомими сановниками, військовими, але вже не мали того почуття любові до рідного краю, що було властиве Олексію і Кирилу. Надарма О. Васильчиков називав їх, за невеликим винятком, “*гордими і неприступними космополітами, які ледве володіли російською мовою*”. Старший син Олексій став міністром освіти за *Олександра I*, одержав

у спадщину Яготин. Зібрав велику колекцію видань музичних творів (нині зберігається у фондах НБУ ім. В.І. Вернадського). Андрій був тривалий час російським посланником у Відні. Одружився з герцогинею Є. фон Тун, у другому шлюбі — з К. фон Тюргейм. Відомий у Відні меценат, у його палаці був музичний салон, утримував квартиру, сам добре грав на скрипці, зібрав велику колекцію художніх творів, бібліотеку. Він підтримував *Й. Гайдна* і *Л. Бетховена*, останній присвятив йому три музичні кuartети, названі Кuartетами Розумовського, в них використані українські народні мелодії. *Андрію Розумовському* та князю *Й. Лобковицу* композитор присвятив також свої п'яту та шосту симфонії. Андрій Розумовський у спадок одержав Батурин, але його життя було пов'язане із Віднем, де він і помер (1836 р.). Зі спадкоємців Кирила Розумовського по чоловічій лінії відомий своїм інтересом до України і меценатством онук сина гетьмана Григорія Кириловича, вченого-природознавця, граф *Каміла Розумовський*.

На початку XX ст. він приїздив у Батурин та с. Лемеші. Мав намір відбудувати палац Розумовського в Батурині, в с. Лемеші побудував на власний кошт приміщення земської школи. Нашадки графа Каміла, які живуть в Австрії, успадкували інтерес до батьківщини свого родоначальника та меценатську діяльність роду. Його онука *Марія Розумовська* є автором книги “*Разумовские при царском дворе: главы из истории России 1740-1815*” (пер. с нем. СПб., 2004).

Батурин, як історичне місце, пов'язане з українською державністю, почав відроджуватися в часи незалежності України. В 1993 р. на базі його пам'яток утворено державний історико-культурний заповідник “Гетьманська столиця”, У 2007 р. заповіднику надано статус Національного.

В Батурині провадяться постійні археологічні розкопки, відновлено будинок Генерального судді *В. Кочубея*, гетьманський будинок, палац К. Розумовського, реконструйовано частину фортеці, дерев'яну церкву Воскресіння Господнього. Відкрито музей, встановлено відзнаку пам'яті жертв Батуринської трагедії 1708 р. та пам'ятник українським гетьманам — будівничим козацької України.

Література

1. *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. Т.I-IV. —С.-Пб., 1880-1887.
2. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. — К., 1996.
3. Матеріали научно-теоретической конференції, посвященной памяти видного государственного деятеля России Кирила Григорьевича Разумовского. — М., 2004.
4. *Івченко Л. В.* Реконструкція нотної колекції графа О.К. Розумовського за каталогами ХVIII сторіччя. — К., 2004.
5. *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення ХVIII ст.).—Ч.І-ІІ. — К., 2008.

ПОДВИЖНИКИ

Олександр Поля і Дмитро Яворницький

Світлана Абросимова
пров. наук. співробітник
Дніпропетровського
історичного музею,
м. Дніпропетровськ

Дніпропетровський історичний музей

Музеї, як і бібліотеки, є “пам’яттю” людства, яка репрезентована в музейних зібраннях численними колекціями пам’яток історії та культури. Саме в музейних залах, в їхніх експозиціях відчувається “подих” минулого, спадкоємність традицій, наочно й образно “розповідається” трагічна і героїчна історія країн і народів. Унікальні колекції старожитностей зосереджені в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького — одному з провідних і найстаріших музеїв України. Багато подвижників доклали зусиль до створення і подальшого існування цього культурного закладу. Видатна роль у цьому належить двом особистостям — *Олександру Полю* і *Дмитру Яворницькому*.

За свою 160-річну історію музей неодноразово змінював свою назву. Заснований у 1849 р. як “музеум старожитностей”, він тривалий час пере-

бував, так би мовити, в “інкунабульному” (колисковому) стані. Його справжня історія розпочалась 1902 року, коли був відкритий Катеринославський обласний музей ім. О. Поля. Музей названий на честь *Олександра Миколайовича Поля* (1832-1890) — великого подвижника і патріота, підприємця і громадського діяча, мецената, краєзнавця і колекціонера. Уродженець Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, О. Поль з боку батька походив з литовських дворян Шмунського князівства, а з боку матері був нащадком гетьмана *Павла Полуботка*. Середню освіту здобув у Полтавській губернській гімназії, а вищу — на юридичному факультеті Дерптського університету, який закінчив зі ступенем кандидата дипломатичних наук. Людина високоосвічена, знавець багатьох іноземних мов, О. Поль цікавився юриспруденцією і сільським господарством, мінерало-

Дмитро Яворницький

гією і гірничою промисловістю, залізничним транспортом і мостобудуванням, освітою і медициною, історією й археологією, благодійництвом і меценатством, був організатором дослідження й промислового видобування залізних руд на Криворіжжі, що значно стимулювало бурхливий розвиток економіки в Придніпров'ї, будівництво в краї залізниць й металургійних заводів. Олександра Поля по праву називали "Колумбом" Придніпров'я. Його обрали гласним губернських земських зборів, почесним мировим суддею, почитателем навчальних закладів, членом наукових товариств, а у 1887 р. — почесним громадянином міста Катеринослава. Особливою пристрастю Поля було колекціонування. Він зібрав унікальні колекції з мінералогії, археології, етнографії, рукописів, книг та запорозьких старожитностей, які склали його приватний історико-археологічний музей (4770 пам'яток), що відкрився у грудні 1887 р. Колекції Олександра Поля оцінювалися на той час у 200 тисяч карбованців сріблом.

Британський музей пропонував власникові продати колекції за 200 тисяч срібних доларів, але патріот О. Поля не бажав продавати зібрані ним пам'ятки іноземцям.

По смерті О. Поля у 1890 р. постало питання щодо створення у Катеринославі музею його імені. Проте тільки у 1902 р. ця ідея здобула втілення в життя. Й у цьому визначну роль відіграв видатний український вчений-енциклопедист, неперевершений історик запорозького козацтва академік *Дмитро Іванович Яворницький* (1855-1940). Творчий доробок вченого нараховує понад 200 опублікованих праць, серед яких визначаються передовсім фундаментальна тритомна "Історія запорозьких козаків" (1892-1897), двотомна "Запорожжя в залишках старовини і переказах народу" (1888), "По слідах запорожців" (1898), "Джерела до історії запорозьких козаків" (1903).

Уродженець козацького роду з Харківщини, син сільського дяка і простої селянки — Д. Яворницький з дитинства, а саме з батьківського чи-

тання безсмертного твору *М. Гоголя* "Тарас Бульба", був закоханий в історію запорозького козацтва, дослідженню якої й присвятив своє життя. Закінчивши 1881 р. історико-філологічний факультет Харківського університету, Д. Яворницький розпочав наполегливе комплексне студювання улюбленої теми, яка за часів національного гноблення з боку російського царату виявилася крамольною, і за яку молодий вчений був позбавлений стипендії, а пізніше і викладацької роботи. Д. Яворницький не тільки досліджував історію запорозького козацтва, але й активно популяризував її, виступав з численними публічними лекціями (нерідко в супроводі кобзарів та лірників) по містах України і Росії, публікував статті в столичній та місцевій періодиці. Починаючи з 1882 р., протягом 50 років майже шоліта Д. Яворницький мандрував землями колишніх Запорозьких вольностей, проводив археологічні розкопки, записував пісні, перекази, розповіді нащадків запорозьких козаків, збирав матеріал для словника української мови, знайомився з місцевими старожилами та власниками приватних колекцій, досліджував ландшафт і природні умови Запорозького краю, перепливав на дубах Дніпрові пороги, неодноразово ламав руки, тонував у Дніпрі, був засипаний землею в кургані. Крок за кроком, по крупицях збирав дослідник запорозькі старожитності, формувалася власна колекція козацьких реліквій, котру згодом подарував музею ім. О. Поля. За видатний внесок у дослідження історії запорозького козацтва Д. Яворницького називають "Нестором" Запорозької Січі.

На Катеринославі, де свого часу розташовувалася Запорозька Січ і вирувала козацька вольниця, Д. Яворницького добре знали ще задовго до його остаточного переїзду в Катеринославі. Знали з його книг, статей у місцевій пресі, публічних лекцій, археологічних і етнографічних експедицій. Історик мав багато знайомих і друзів серед представників різних соціальних верств місцевого люду. З *О. Полям* він познайомився на початку своєї наукової кар'єри, у серпні 1884 р. на VI Археологічному з'їзді в Одесі, на якому вони обидва презентували свої колекції (окремі пам'ятки). Відтоді почалася творча співпраця і дружба цих однодумців, об'єднаних жагою творчості, пошуку, замилюванням рідною історією, подвижництвом, романтизмом природи. Й хоча їхня дружба була нетривалою і перервалася зі смертю О. Поля у 1890 р., але вона виявилася напрочуд міцною і плідною для обох.

На момент їхнього знайомства Д. Яворницький щойно розпочав формування власної колекції старожитностей, а збірка О. Поля була вже добре відомою в Україні й за її межами. Ознайомившись у 1886 р. з колекцією О. Поля, Д. Яворницький був вражений її цінністю для науки. Пізніше, ознайомившись з іншими колекціями запорозьких реліквій, він вважав збірку О. Поля однією з найкращих в Україні (поряд з колекціями *Г. Алексєєва* і *В. Тарновського*), використовував її в своїх працях. Окрім того, Яворницький користувався унікальною бібліотекою О. Поля, його колекцією пам'яток писемності, карт і планів. Обопільним було також захоплення археологією.

Археологічні пам'ятки домінували в колекціях обох дослідників. Вони із завзяттям проводили археологічні розкопки. Тривалими вечорами влітку, в степу, біля курганів вели вони захоплені розмови про минулі діяння предків. Разом вони розшукували місце битви військ гетьмана *Богдана Хмельницького* з поляками під Жовтими Водами, що відбулося 5-6 травня 1648 р. Великий знавець топографії запорозького краю, О. Поль був компетентним консультантом в історико-географічних дослідженнях Д. Яворницького. Зі свого боку, Д. Яворницький надавав О. Полю допомогу в науковій атрибуції пам'яток його колекції, сприяв її поповненню і популяризації. Про міцні дружні й творчі стосунки цих видатних діячів України, про насиченість їхніх життєвих устремлінь і широчінь інтересів, про шанобливе ставлення один до одного яскраво свідчить їхнє листування. Й тому не випадково, коли постало питання створення в Катеринославі музею імені О. Поля, кращої за Д. Яворницького кандидатури було не знайти. Саме Д. Яворницький

став фундатором і першим директором музею, який він очолював понад 30 років (1902-1933) і перетворив на скарбницю пам'яток історії та культури (збільшив фонди музею до 85 тисяч од. зб.), науково-дослідний центр, при якому у 1920-ті — на поч. 1930-х рр. діяла аспірантура і колекції якого активно використовували дослідники різних гуманітарних наук і діячі культури. Основу музейного зібрання склали колекції О. Поля, що надійшли до музею у 1906 і 1912 рр. саме завдяки Д. Яворницькому.

У травні 1919 р. з назви музею зникло ім'я О. Поля. Він став обласним народним музеєм, згодом — історико-археологічним, пізніше — історичним. Проте й сьогодні місцеві старожили називають його музеєм Поля. Трагічно склалася й доля директора музею, Д. Яворницького. Шанованого вченого, відомого громадського діяча, обраного у 1929 р. академіком Української АН, Д. Яворницького у 1933 р., під час репресій тоталітарного режиму проти

української інтелігенції, звинуватили в “контрреволюційній діяльності” і звільнили з музею. Однак влада не наважилась заарештувати знаного історика і до того ж літню й хвору людину. Авторитет вченого був настільки великим, що після смерті Д. Яворницького створеному ним музею 11 жовтня 1940 року присвоїли його ім'я.

Тривалий час імена Олександра Поля і Дмитра Яворницького були в забутті. Й лише зі здобуттям Україною незалежності вони повернулися до нас. Видають їхні твори, досліджують життєвий шлях і творчу спадщину, втілюються в життя їхні мрії, створюються пам'ятники цим видатним особистостям. Пам'ятник Д. Яворницькому відкритий 1995 р. в Дніпропетровську, а О. Полю — 1996 р. в Кривому Розі й 2002 р. — в Дніпропетровську. Сьогодні кожний може віддати шану “Колумбу” Придніпров'я та “Нестору” Запорозької Січі — цим видатним подвижникам рідної культури.

Пам'ятник Олександру Полю в Дніпропетровську

Іван Борковський

*Своїх дітей збере й Україна
Зогріє, нагодує, зодягне,
Зростить таланти, зелом поле вкриє,
Науку і культуру підійме.
І заговорить мовою своєю,
Й сорочку-вишиванку одягне,
І стане в ряд з народами Європи,
Й почесне місце серед них займе.*
Ольга Панасюк

з когорти
славетних археологів

Ярослав Левкун
пошукувач при кафедрі
археології Чернівецького
національного університету
ім. Ю. Федьковича,
м. Чернівці

Василь Шендеровський
доктор фіз.-мат. наук,
професор,
пров. наук. співробітник
Інституту фізики НАН України,
дійсний член НТШ,
м. Київ

Здається, що було це зовсім недавно. 23 вересня 2007 року в мальовничому покутському селі Чортовець відкрито пам'ятник славетному односельцю *Івану Борковському* та його кімнату-музей у місцевій школі. Автори пам'ятника — заслужений художник України, скульптор *Микола Обезюк* і архітектор *Микола Котенко*, а меценатом створення пам'ятника став односельчанин Борковського *Роман Калин*. Оформленню кімнати-музею сприяв депутат обласної ради *Василь Костюк*. На урочистостях було велелюдно: односельчани, представники церков двох конфесій, високоповажні гості з Америки, Чехії, України, представники від Міністерства закордонних справ, посольства Чехії в Україні, серед них Секретар Посольства Чехії в Україні *Петер Вагнер*, науковці з Чернівецького, Прикарпатського університетів, НАН України, представник секретаріату Президента України *Олександр Биструшкін*, голова обласної ради Ігор Олійник, голова районної держадміністрації *Василь Ємчук*, голова районної ради *Богдан Кобилянський*. Привітання надійшло також від Надзвичайного і Повноважного Посла України в Чеській Республіці *Івана Кулеби*.

Чим заслужив Іван Борковський таку пошану серед людей України та світу?

Іван Борковський належав до тієї гілки української інтелігенції, яка після Першої світової війни покинула Батьківщину й емігрувала в чужі краї. Значна частина інтелігенції залишилася в Чехословаччині, зокрема, туди виїхали, окрім Івана Борковського, *Вадим Шербаківський*, *Левко Чикаленко*, *Ярослав Пастернак*, *Олег Кандиба-Ольжич*, які обрали своїм фахом археологію. Коли б названі і не названі тут діячі науки і культури не зуміли вибратися із більшовицького "раю", то з ними було би те, що сталося з потужною школою геологів, географів, математиків та багатьох інших діячів науки і культури. "Ех, слід би всю Україну перестріляти, — говорив один із слідчих у справі Спілки Визволення України *Соломон Брук* 1930-го року, — та, на жаль, не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо". Загалом, лише у справі СБУ було репресовано 30 тисяч осіб. А далі були голодомор 1932-33 рр., 1937-й рік... Тож для багатьох дослідників науки чужі держави ставали рідними, і вони могли творити, працювати там... Нам залишається бути вдячними тим державам і повертати ці імена до нашої суспільної пам'яті...

Із відомої "Енциклопедії українознавства" *Володимира Кубійовича* дізнаємося, що "...Іван Борковський був не лише археологом, професором Українського Вільного Університету у Празі до 1945 року, а й дослідником шнурової кераміки на Україні". Ім'я вченого з Чортівця внесено до спеціальних видань і підручників з археології. Борковський гідно поцінований світовим товариством археологів, — і лише ми в його рідному краї донедавна нічого не знали про нього. Не знали не лише про його, без перебільшення, науковий подвиг, але й про героїчні справи на славу України. Не знайдемо його імені і в 12-томному виданні Української Радянської Енциклопедії (ім'я Івана Борковського є в "Енциклопедії Сучасної України" — *ред.*). Отож, наша розповідь.

Колись в кожній греко-католицькій церкві на Галичині було заведено епархією, де місцевий парох вів метричну книгу, у якій записував народження і смерть мешканців села, які сповідували греко-католицьку віру. Таку книгу з 1898 року в Чортівцях вів священник Юліан Дворянин. В обласному держархіві зберігається метрична книга з 1873 по 1899 рр. по селу Чортовець, де є запис про народження хлопчика Івана Борковського. Отож читаємо: “Іван Борковський, 8 вересня (20 — за новим стилем) 1897 року народження. Батько — Іван Борковський, церковний вчитель, мати — Марія Борковська (з дому Василик). 19 вересня хрестили. Греко-католик, хлопчик, законно народжений. Греко-католицька церква села Чортівці 10.07.1898 р. — повторний запис. Кум Григорій Копитняк, кума Леонардія Старжовська”.

В молодшому шкільному віці Іван Борковський, оскільки його батько був церковним учителем, ще засвідчено в тій самій метричній книзі, навчався у місцевій школі. Засновано її 1875 року, в ній навчалися діти греко-католицького віросповідання. Далі Іван Борковський навчався і закінчив ремісниче училище у Станіславі (свідоцтво № 869 за 28.09.1918).

У біографії, яку Іван Борковський написав особисто, ще навчаючись на філософському факультеті Українського Вільного Університету в Празі 1922 року, читаємо: “Народився 8 вересня 1897 року в Східній Галичині, Західній Україні, рідна мова — українська, місце навчання — Український і Чеський університети. Батько — робітник-залізничник у Ямниці Станіславського повіту, виказ у справі військової служби — табір в Йозуфові,

третя українська бригада, виправлений на навчання з чесько-українського комітету і табору в Йозуфові, проживаю у Празі, Смілов Карлова, 212”.

У книзі “Постаті української археології” у статті “Іван Борковський” видатний археолог з Прикарпаття, вчений секретар Львівського Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України *Володимир Петегрич* згадує: “Після Першої світової війни емігрував до Чехословаччини, де у 1920 році закінчив гімназійні студії та два семестри Вищої педагогічної школи. З 1922 року Борковський навчався на філософському факультеті Карлового університету, де студіював археологію у всесвітньо відомого славіста *Любора Нідерле*.”

Нідерле Любор — чеський археолог Академії наук, дійсний член НТШ. 1887 року закінчив філософський факультет Празького університету. Вивчав античну і первісну археологію та історію слов'янських народів. Основна праця Нідерле — чотиритомне видання “Слов'янські старожитності”. Вчений довів на основі історичних, археологічних та лінгвістичних джерел культурну спільність слов'ян середньовіччя, рішуче виступив проти спроб приниження культури слов'ян. Серед учнів Нідерле були *Ярослав Пастернак* — найвидатніший дослідник княжого Галича, чеські археологи, згодом академіки *Я. Філін*, *Я. Бем*, серб *М. Хрбїч*.

Після поїздки групи українських науковців у травні 2007 року до Чеської Республіки та зустрічей в Інституті археології АН Чехії (директор — доктор *Любош Ірань*), в археологічному відділенні Празького граду (зав. від-

ділу — *Ян Фролік*), у Карловому університеті та аналізу зібраного матеріалу, можемо внести деякі уточнення до біографії Івана Борковського, написаної В. Петегричем.

Іван Борковський, найперше, був вояком Української Галицької Армії з 1918 року. Згодом у складі австрійської армії був змушений перейти на територію Чехословаччини. Від командування Української Галицької Армії брав участь у перемовинах у штабі *Нестора Махна*. На еміграції в Чехії — з 1920 року. Перебував у таборі для біженців. З 1921 року — студент філософського факультету Карлового університету. Тут у 1922-1929 рр. студіював археологію. Захистив дипломну роботу на тему: “Про походження шнурової кераміки зі Сходу”. У 1925-1926 рр. Іван Борковський був прийнятий на посаду лаборанта Празького граду, де працював з паном *Фігурою*, теж українцем за походженням.

Окрім сина Івана, Борковські виховали трьох доньок, які виїхали і проживали у США. Самі ж батьки мешкали в селі Чортовець Городенківського повіту до 1936 року. Останні фотографії синові вони відправили до Праги 1936 р.

У Празі Борковський одружився. За однією з версій, його дружину в кінці 1940-х років було заслало до Сибіру, де вона і загинула. Дочку Тетяну він виховував сам. Вдруге одружився з дівчиною, яку кохав у студентські роки, — Любашею Янсовою, яка померла 2004 року. Спільних дітей у них не було. В 1950-х роках дочка Тетяна виїхала до США (мабуть, до сестер батька на постійне місце проживання). За сприяння МЗС України сьогодні вста-

Іван Борковський

Родина Борковських

новлено, що одна із сестер Івана Борковського (Софія) живе у Чикаго у віці 102-х років. У Чехії ніхто з родини Борковських не проживає.

27 червня 1928 року Іван Борковський був переведений на посаду асистента археолога до доктора *Карла Гуда* в Інститут археології ЧАН, яка стала вакантною після повернення в Україну (до Львова) Я. Пастернака. З 25 червня 1938 р. Борковський займає посаду археолога замість *Войцеха Будовагораго* (родом зі Словаччини). Борковський проводить розкопки на третьому підвір'ї в храмі Святого Віта Празького граду в червні 1925 р.; в костелі Святої Марії (1946 р.); на Лоретанській площі (1934-1935 рр.); Градчанській (1944 р.), Малостранській площах (1943 р.); поховання на Партоломійській вулиці (1936 р.); Лівого градця (1940, 1947-1954 рр.); площі та собору Святого Йржека (1959-1963 рр.); поховання в Їждарні, костелі Філіпа і Якуба на Бетлемській площі (1948-1956 рр.); костелі Яна Прадла на Малостранській площі (1935 р.); в підземеллі костелу Святої Анни (1956 р.).

Активна наукова праця завершилася 1929 року захистом дисертації, присвяченої ранньому неоліту, зокрема, так званій культурі шнурової кераміки в Центральній Європі та Україні. Це був той період, коли людина опанувала ткацтво, гончарство, мала свійську худобу, постійні оселі, будувала землянки та хати, починала займатися хліборобством. Неолітичні поселення України, за винятком Лівобережжя, — це носії так званої Трипільської культури. В руслі цих наукових проблем проводить свої дослідження Іван Борковський, працюючи на кафедрі археології Українського Вільного Університету. Після захисту дисертації наукова тематика досліджень вченого значно розширилася. Він активно вивчає ранньослов'янську кераміку з Праги, доходить висновку про існування так званого "празького типу" горщиків, що є доказом найстарішого слов'янського заселення Центральної та Східної Європи.

Іван Борковський стає активним співробітником Українського вищого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова, Українського історико-філологічного товариства в Чехословаччині, бере активну участь у міжнародних наукових форумах, з'їздах, конгресах у Берліні, Парижі, Лондоні, виступає з науковими доповідями на Міжнародному з'їзді славистів у Варшаві, українських наукових з'їздах 1926 і 1932 років у Празі.

На долю Івана Борковського припадають найважчі часи Українського Вільного Університету — 1939-1943 рр. У ці роки він працює ректором. Прагне налагоджувати контакти з українськими науковцями, ініціює їхню роботу, сам багато трудиться для утвердження закладу. А Європа горить у вогні Другої світової війни. Празький період діяльності УВУ закінчується окупацією Праги радянською армією. Останнього ректора, отця Волошина заарештовано, і незабаром він гине у радянській тюрмі. УВУ ліквідовано. Характерно, що 1940-го року Іван Борковський публікує свою першу монографію "Старослов'янська кераміка в Середній Європі". В умовах німецької окупації і пропаганди германської концепції давньої європейської історії це було дуже сміливим кроком вченого.

З 1954 року Іван Борковський — директор відділення середньовічної археології Інституту археології Чеської академії наук, а з 1968 по 1975 рр. очолює Чеське археологічне товариство. Після Другої світової війни, коли були вивчені архіви празького Музею українських визвольних змагань, Івана Борковського переслідували за націоналізм (відданість боротьбі українського народу за свою незалежну державу, службу в УГА, візит до штабу Махна і т. ін.) органи НКВД СРСР, що діяли і в Чехії, і хотіли відправити його до Сибіру. Але особливі заслуги перед чеським народом та особисте клопотання другого президента Чехословаччини *Едуарда Бенеша* допомогли Борковському уникнути радянських тортур. Однак, репресували його першу дружину, теж археолога. У роки Другої світової війни німецькі окупанти за книгу "Старослов'янська кераміка в середній Європі" (1940 р.) та за дослідження Празької культури, як найстарішої слов'янської культури в Європі, теж мали намір знищити Івана Борковського, але тут на захист стали не тільки чеський уряд, але й авторитетні німецькі археологи, що мали великий вплив на гітлерівське керівництво.

Саме з цього періоду (1945-50 рр.), напевно зважаючи на те, що сталося в СРСР з тими, хто мріяв про самостійну Україну, Іван Борковський замовчує окремі сторінки автобіографії. І тільки по його смерті колеги по Інституту археології Чехії дещо привідкрили українське, галицьке коріння Борковського. Не дивно, що і в історіографії України знаходимо тільки декілька джерел, де є згадка про видатного українця, серед інших, у вже згадуваній "Енциклопедії українознавства" *Володимира Кубійовича*.

Вид Праги

Іван Борковський з донькою

Отож, Іван Борковський — дослідник шнурової кераміки на українських теренах. Шнурова кераміка — це різновид так званої шнурової культури другої половини III-го тисячоліття до нашої ери. В Галичині і на Волині прикрашали кераміку відтисками шнурка, який накладався на вогкі стінки посуду, що випалишався пізніше на вогні. Племена кордійської раси залишили їх по собі від теренів Західної України аж до Дніпра, Окремі знахідки шнурової кераміки є й поза Дніпром: на Полтавщині, в Криму і Передкавказзі, куди вони могли потрапити завдяки товарообміну між племенами і народами.

Про доробок українського вченого в дослідженнях пам'яток неолітичної культури на українських землях почали потроху дізнаватися науковці в українській державі. Скажімо, в Енциклопедії історії України за 2005 рік є згадка про І. Борковського за авторством *В.М. Петегурича*: “Борковський Іван (08.09.1897-17.03.1976) — чеський археолог укр. походження. Народився в с. Чортовець (нині село Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.). Після Першої світової війни емігрував до Чехословаччини, де 1920 року закінчив гімназію та два семестри Вищої педагогічної школи. З 1922 навчався на філософському факультеті Карлового університету в Празі. Працював: на кафедрі археології Українського Вільного Університету в Празі; 1938-45 рр. — його ректор. Підтримував зв'язки з українськими археологами. 1938 р. обраний членом НТШ. Від 1925 р. досліджував ранньосередньовічні пам'ятки Праги. Першим вивчив і виділив так званий празький тип кераміки як доказ найдавнішого слов'янського заселення Центральної Європи. 1961 року захистив докторську дисертацію в Інституті археології Чехословацької АН, присвячену Празькому граду. Автор понад 150 наук. праць, зокрема кількох монографій”.

Відомий український археолог, член-кореспондент НАН України *Володимир Баран* писав, що праця Івана Борковського “була тим першим променем, який освітив темряву, що довго вкривала ранне середньовіччя в слов'янській археології і дала поштовх до нових розшуків старожитностей слов'ян середини першого тисячоліття нашої ери. Ще й сьогодні археологи-славісти послуговуються науковими визначеннями “празький тип”, “празька культура”, що були введені в науку І. Борковським.

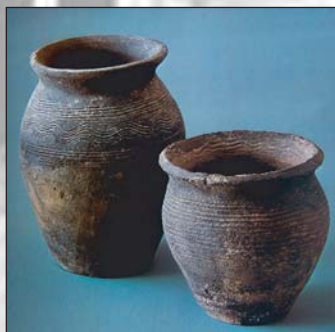
Або в енциклопедичному словнику “Давньої і ранньої історії Європи” за 1967 рік автор *Ян Філіп*, директор Інституту археології АН Чехії, пише: “Борковський Іван, народився 8 вересня 1897 р. в селі Чортовець біля Городенки, науковий працівник Інституту в Празі (Прага 1 — Мала Страна, Летенська, 4), Чехословаччина. Військова служба в Першій світовій війні, потім навчання в Празькому університеті, доктор філософії — 1928 р., доктор наук — 1961 р., спеціальність: слов'янський період середньовіччя, Лівий градець, монастир Агнеси, Лоретанська площа,

Віфлеємська капела в Празі, керівник археологічних розкопок Празького граду. Основні наукові праці: старослов'янська кераміка в середній Європі, Прага, 1940 р., 113 с.; Могила воїна на Празькому граді, 1946 р.; про початки Празького граду, а також про найстаріший храм у Празі, 1948 р., 94 сторінки; костел Діви Марії в Празькому граді, дослідження в Чорній вежі, праця “Вежа Празького граду” 1959 р.; Про найстаріший костел на Празькому граді: осередок чеської княжої династії в Премислі”.

Іван Борковський вперше ввів у науковий обіг означення “празька культура” та “празький тип”, — розкриємо їх детальніше. Празька культура — археологічна культура давніх слов'ян (V-VII ст.) в Центральній і Східній Європі (від Ельби до Дунаю і середнього Дніпра). Названа так за характерною ліпною керамікою, вперше виявленою поблизу Праги саме археологом І. Борковським. Дослідник відзначив, що подібна глиняна кераміка відома також на території Польщі й Німеччини, і запропонував назвати її празькою, вважаючи при цьому, що вона розвивалася автохтонно з кераміки поховальних урн і кельтської. В деяких роботах ця культура об'єднується з празькою і називається празько-корчацькою (Prague-Korchak Culture). В УРЕ термін “празька культура” — давньослов'янська археологічна культура є, але жодного слова про вченого, який ввів цей термін, нема. Празька культура представлена неукріпленими поселеннями з хатами-напівземлянками, що мають печі-кам'янки, полями поховальних урн, ґрунтовими безкурганними і курганними могильниками з трупоспаленням. Господарство: землеробство і скотарство.

Основними пам'ятками празької культури є неукріплені поселення — селища. Звичайно вони розміщувалися по берегах річок та інших водойм, часто на самих схилах терас. Іноді розташовані й на відкритих місцях, плато. Селища мали, здебільшого, невеликі розміри і склалися в середньому з 8-20 господарств. Спочатку празька культура була поширена на території південної Польщі, Чехословаччини і північно-західної України. Пізніше її ареал розширився в північну частину Польщі, східні райони Німеччини, південну Білорусь, середню частину Правобережної України, Молдову і Румунію. Це призвело до змішування празької культури з місцевими, ранішими культурами і виникнення локальних варіантів. Відстежують спадковий зв'язок празької культури з пізнішими слов'янськими культурами.

Свої наукові напрацювання Іван Борковський узагальнив у докторській дисертації “Празький град у світлі нових досліджень”, яку він захистив 1961 року у Чехословацькій академії наук. Зазначимо, що з 1954 року Іван Борковський був директором відділення середньовічної археології цього інституту, а з 1968 по 1975 рік — очолював Чеське археологічне товариство. А ще були дослідження так званого Лівого градця, що лягли в основу наступної монографії вченого, яка вийшла друком 1968 року. Науковий доробок вченого з

Зразки археологічної “празької культури”, дослідженої І. Борковським

европейським іменем становить близько двохсот наукових статей, оглядів, рецензій, серед них чотирьох монографій. Вчений вільно володів і писав наукові праці основними європейськими мовами. Наприкінці значимо, що науковий працівник Інституту археології АН Чеської республіки *Зденек Сметанка* в споминах про Івана Борковського пише, що після 1940 року Борковський змінює прізвище на *Борковський-Дунін*, підтримує тісні контакти з українською еміграцією, збирає книги, пише вірші своєю рідною мовою (українською).

Помер Іван Борковський 17 березня 1976 року і похований у Празі на Ольшанському цвинтарі.

Оцінюючи внесок земляка, першовідкривача празької культури Івана Борковського в чеську археологію, зокрема в дослідження Праги, ми не можемо не згадати про чеха — першовідкривача трипільської культури в Україні *Вікентія Хвойку*. Син Чехії, він став ученим-археологом України, Росії, Європи, перш за все, тому, що глибоко поважав людей — як сучасників, так і тих, хто жив на землі тисячі років тому. *Вікентій Хвойка* — це талановита людина, яка стала відомим ученим України і символом давньої дружби двох великих слов'янських народів, чия історична доля була досить схожою впродовж багатьох століть. Маємо пам'ятати про чеха Вікентія Хвойку, який служив Україні, підтримував дружбу двох народів. І саме археолог-українець *Іван Борковський* "віддячив" чехам за Вікентія Хвойку своїм внеском у археологію Праги, Чеської Республіки. Українська і чеська громадськість прагнуть гідно вшанувати двох великих вчених — українця, що творив у Чехії, і чеха, що працював в Україні. Настав час повернути Україні славу Івана Борковського, відданого галицького сина, що творив у Празі для чеського і українського народів, для світової науки.

Література

1. *Левкун Я. Шендеровський В.* Іван Борковський — повернення в Україну (до 110-річчя від дня народження) // Слово Просвіти. — 2007. — в. 47 (424). — 22-28 листопада.
2. *Левкун Я.* Археолог Іван Борковський: повернення у славу в Україну // Снятин. — Прут Принт, 2007. — 232 с.
3. *Шендеровський В.* Нехай не гасне світ науки. Дослідник Празького граду / К.: "Рада". — 2009. — т.1. — С. 36-39.
4. *Петегирич В.* Видатний археолог із Горodenківщини // Край. — 1997. — 5 вересня.
5. Енциклопедія Українознавства / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович.
6. *Петегирич В.М.* Борковський Іван / Енциклопедія Сучасної України, т. 3. — К.: Поліграфкнига, 2004. — С.320-321.

Під час відкриття музею-кімнати І. Борковського та пам'ятника І. Борковському у с. Чортовець

СОЛОВКИ:

чорний слід у Білому морі

Сергій Шевченко,
полковник,
заслужений журналіст
України,
м. Київ

Автор цієї публікації — керівник наукової лабораторії Інституту дослідження проблем державної безпеки СБУ, письменник, дослідник соловецької трагедії — підготував у співавторстві з істориком Дмитром Ведєнєвим рукопис нової книжки "Розвіяні міфи. Історичні нариси і статті". Вибрані сторінки майбутнього видання, що стосуються чорних років біломорського архіпелагу та його нерозкритих тасмниць, Сергій Шевченко запропонував читачам нашого журналу. Родзинка книжки в тому, що її буде видано коштом лише однофамільців — Шевченків, на підтримку розвитку вітчизняних традицій меценатства.

Світлини автора, Юрія Дмитрієва та з архівних фондів Соловецького музею.

Соловецькі острови на півночі Росії нині відвідують переважно туристи і прочани (загалом понад 60 тисяч осіб щороку). Чимало інформації про архіпелаг є в Інтернеті, та попри це все сила-силенна російського люду (про чужинців мовчу) мало що знає з історії та сьогодення Соловків. Польський письменник *Маріуш Вільк* занотував цікавий факт: "...у Москві, почувши, що я тільки-но з Соловків, мене спитали: "За що сидів?" Для багатьох росіян Соловецький табір — досі реальність"... Навколо цього "Радянського Союзу в мініатюрі" (так називали Соловки політв'язні) поширюється чимало вигадок, міфів, усіляких "страшилок". Насправді ж історія прозаїчніша.

Червоний СЛОМ

До 1920 року територія Соловецьких островів належала ставропігійному чоловічому монастиреві. Попри те, що в Росії після жовтневого перевороту ще кілька літ точилися бойові дії, чернеча обитель функціонувала. У грудні 1919-го в Біле море зайшли англійські кораблі, які взяли на борт велику частину монастирської скарбниці. Ті цінності й досі, як вважають дослідники, лежать десь у британських банках.

Наприкінці квітня 1920-го на 65-ту паралель північної широти прибули нові господарі. У гавані Благополуччя пришвартувалося перше судно посланців червоної влади на чолі з більшовиком Михайлом Кедровим. Зауважимо: ні в той час, коли палала війна, ні згодом (аж до 1934 року) монастир офіційно не було закрито. Представники озброєного загону партії зібрали 1 травня населеників (там було понад 200 ченців, послушників, трудників) і заявили, що діяльність Соловецького монастиря припиняється. Чернечої крові прибульці не проливали, а дали змогу охочим залишити острови. Не виїхали на материк здебільшого літні люди, які звикли жити в обителі. Настоятеля ж червоні взяли під варту й вивезли до Архангельська, звинувативши у приховуванні церковних цінностей, котрі на вимогу влади в той час належало здати державі.

Через численних сексотів чекісти розшукували потаємні місця зі скарбани і впродовж 1920-1923 років такі схованки в монастирі виявляли. А наприкінці травня 1920-го на Соловках облаштували концтабір — відділення Північних таборів — для полонених білогвардійців. Спочатку невільників розмістили на материк у Архангельську, Пертомінську та Холмогорах, а

згодом тих, кого не розстріляли, етапами відправили на архіпелаг.

У червні на островах нова адміністрація організувала радгосп "Соловки". У ньому мали перевиховуватися працюючі особи, що "завинили перед радянською владою". Нарівні з в'язнями працювали, як на колишніх послухах, і насельники. Ченці були членами профспілки, одержували зарплату. З того періоду табірної життя залишилося мало документів. Відомо, зокрема, що у 1920-1923 роках у монастирі проводилися варварські вилучення цінностей (було щонайменше 11 таких акцій).

До 1923 року концтабір був переважно на території селища, серце якого — Соловецький кремль. Його гранітні мури з валунними баштами, що нагадували каторжанам "велетеньський саркофаг, складений з циклопічного каміння", тоді ще не були воістину *тюремними* мурами, як це станеться згодом. Адміністрація табору містилася в готельній споруді. До речі, після пожежі 1992 року її і досі не відновлено: на березі бухти Благополуччя бовваніє, як привид, цегляний кістяк з чорними зіницями вікон...

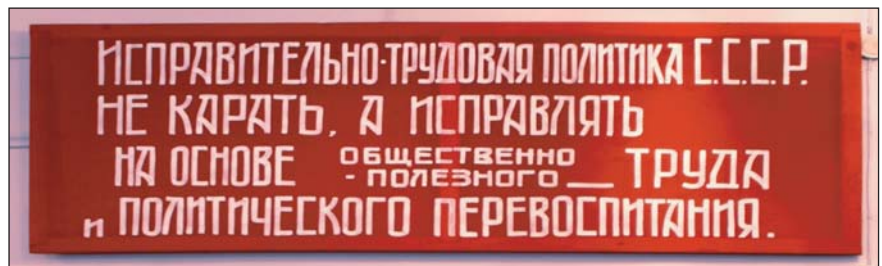
За межами селища в лісах були монастирські скити. Найбільші — Сікіро-Вознесенський і Савватіївський на Великому Соловецькому острові, Троїцький і Голгофа — на Анзері, Сергіїв-

невільники дають по 34 деревини; треба їх зрізати з кореня, порізати по розміру на частини та ще й кору обдерти, — згадував лісозаготівлю Семен Підгай-

ру, його заступника та начальника спецвідділу, також обіймали в'язні. Острови проклять були, за визначенням Підгайного, "країною, де вже не

Кривавий присмерк у бухті Благополуччя

Соловки. Бухта

ський — на Муксалмі, Заяцький — на Заяцьких островах. Коли ж Москва створила на архіпелазі Соловецький табір особливого призначення (рос. — СЛОН), на його віддалених територіях руками невольників облаштували місця ізоляції ворогів режиму.

На віддалених "командировках" улітку бригади гнули спину на торфовищах, а взимку рубали ліс. "На три

ний. — Змучені невольники виконують цей урок, дехто за 18-20 годин; але ж мало є тих, що виконують. Коли не виконаєш день, другий, третій, то на четвертий день беруть уже на мордування".

За кілька років табори в СРСР перевели на систему самооплатності. Усі командно-адміністративні пости у СЛОНі, за винятком начальника табо-

Табірні гасла

діяли ніякі, навіть радянські, закони, а все діялось за вказівками дрібних тиранів від ДПУ".

До 1930 року система Соловецьких таборів охоплювала території Карелії, Кольського півострова та півночі Архангельської області. Адміністрація 1-го відділення СЛОНу містилася в Настоятельському корпусі. Лише два об'єкти на території кремля — Спасо-Преображенський собор і Благовіщенська церква — не були заселені каторжанами. Ці споруди ще 1922 року було визнано пам'ятками культури. У Благовіщенській церкві організували при таборі музей, фонди якого розмішувалися також на галереї, що веде до Прядильної башти. Існувало й місце (табірне) товариство краєзнавців, членами якого були в'язні-історики, мистецтвознавці, біологи. У той час це товариство було рятівним для вчених: вони мали змогу хоча б частково реалізуватися у своїй професії і таким чином легше пережити роки ув'язнення.

Найбільша кількість невольників "годувала блощиць" на островах наприкінці 1920-х років — до 30 тисяч (для порівняння: у селищі Соловецькому нині 830 жителів). Кремлівське

Архівна світлина: на радянській каторзі

відділення СТОНу (рос. — Соловецкої тюрми особого призначення) з 1937 року вміщувало до 2,5 тисячі в'язнів. Їм забороняли спілкуватися (а в 1938-му заборонили й листуватися, читати книжки тощо), у двері камер було вставлено вічка, прорізано "годівниці", через які двічі на день невільникам подавали баланду.

Табір і тюрма були інтернаціональними. Там сидів, можна сказати, "весь світ": жителі колишніх республік СРСР і країн Азії, Європи, Америки. Були навіть австралійці. Виняток становлять, можливо, лише африканці.

Легендарна катівня

На архіпелазі є Сікирна гора — перлина північної природи, напрочуд красиве місце, в якому слід поводитися, як на кладовищі. Влітку схили рясніють ягодами чорниці, та їх не варто збирати. Квітами, грибами можна тільки милуватися. Ні кричати, ні спі-

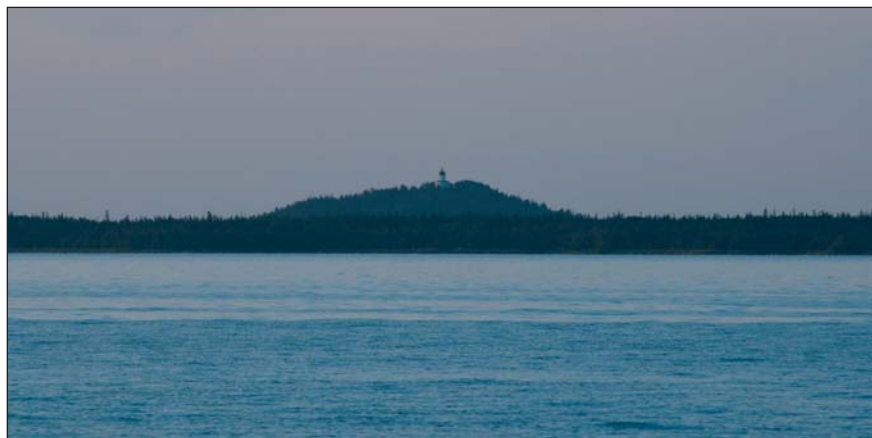
вати, ні курити чи вживати спиртне у заповідному лісі не дозволено — не треба тривожити спокій мертвих...

Гора — одна з найвищих точок

Соловецьких островів (73,5 м над рівнем моря). З історії відомо, що під час російсько-шведської війни 1788-1790 років на вершині стояла артилерійська батарея, а в 1801-му там обладнали сторожовий пост для спостереження за морем. У середині XIX століття ченці заснували скит і змурували храм Вознесіння Господнього. У бані храму на стометровій висоті зробили маяк, світло якого видно за 40 км.

Згодом до церкви прибудували келійний корпус. Гора "обросла" дерев'яними сходами на північному схилі й господарськими спорудами (валунна лазня, конюшня). У другій половині XIX століття скит став місцем паломництва. А в радянські (табірні) часи на цьому місці "горячих молений и душевних успокоений" будівничі комунізму мордували людей і карали на смерть...

Один з начальників СЛОНу, Успенський, приїздив на Сікирку порозважатися — постріляти в'язнів. Зі спогадів табірничі Гуревичкіної, у підвалі

Сікирна гора: краєвид з Білого моря

У монастирі подекуди збереглися двері часів СЛОНу — із залатаними "годівницями" (2009)

вона бачила трупи: "Однажды пьяный Голубков (в'язень, "начальник Сікирної гори". — Авт.) взяв меня за руку и повел в подвал, где лежали расстрелянные, и сказал: "Скоро и ты будешь лежать вместе с ними. Это все расстреляны Успенским, Дегтяревым и Приваловым..." (Іван Чухін, "Каналоармейцы"). На Сікирці, яку ще називали "будинком кари, смерті та крові", зі штрафних знущалися: "ставили на пеньки" — голими під хмари комарів.

Храм Вознесіння Господнього

Примушували сидіти на дерев'яних жердках (такі, як для курей, тільки грубі), а знесилених, котрі з них падали, нещадно били дрюками. Рятуючись від лютих морозів, люди у храмі лягали спати штабелями й не всі, хто опинявся в нижніх рядах, доживали до ранку.

У листах, спогадах, архівних справах дослідникам нерідко відкриваються факти, в реальність яких важко повірити. Відомий учений, організатор Єдиної гідрометслужби СРСР професор Олексій Вангенгейм, голландець родом, тільки на четвертий рік ув'язнення у Соловецькому таборі домігся нарешті відповіді на запитання, за якою ж статтею його звинувачено...

У підземному царстві

У 2003-му відновлено чернече життя Сікиро-Вознесенського скиту. На його території чинні особливі правила відвідання, пов'язані з богослужбовою діяльністю, охоронним режимом пам'яток та наявністю поховань в'язнів СЛОНу.

У липні-серпні 2006 року на замовлення Соловецького музею-заповід-

ника експедиція Карельської регіональної громадської організації "Академія соціально-правового захисту" провела пошуково-дослідницькі роботи в різних місцях найбільшого з біломорських островів. Поблизу церкви Вознесіння, де колись містився табірний штрафізолятор, на території Сікирної гори керівник експедиції Юрій Дмитрієв і його помічник письменник Василь Фірсов у лісі шурфували підозрілі провали ґрунту, шукаючи можливі місця розстрілів 1920-1930-х років. Юрій, який і до того мав змогу працювати на Сікирці, розповів, що 19 липня 2006 року виявлено яму з останками 26 людей. Кістяки лежали безладно один на одному кількома шарами. На деяких черепах залишилися сліди

вхідних отворів від куль. У ямі знайдено також гільзи (одна з них від "браунінга"), кілька пістолетних куль та неметалеві побутові речі — взуття, гудзики, гребінець. Того ж дня пошуковці-дослідники, оглянувши й описавши виявлені останки, після панahiди, яку служили насельники Свято-Вознесенського скиту, опустили кістки у двох домовинах до ями, а місце розкопу засипали землею. Слід додати також, що в інші дні в інших місцях розкопів на Сікирці ті самі карельські пошуковці виявили ще кілька ям, заповнених трупами людей зі слідами насильницької смерті (постріли з вогнепальної зброї в голову). ...Тільки за доби Великого терору — масових політичних репресій 1937-1938 років — на

Кістяк у розстрільній ямі

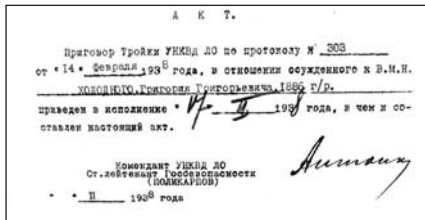

Пошуковець Юрій Дмитрієв з вівчаркою Ведою

островах (Сікирна гора й інші місця) та поза ними розстріляно до двох тисяч в'язнів Соловецької тюрми.

У 1938-1939 роках на архіпелазі зеки будували житло для військовиків, шпиталь, школу, дитячий садок, а на цегельному заводі — тюремний корпус. Останню споруду не "для себе" — для потреб Міноборони. СРСР готувався до війни й 1939 року в'язнів вивезли на материк: неостріляних "секретних" — до Володимирського центру, "несекретних" каторжан і "уркачів" — на примусові роботи до Норильська. Частина ВМФ СРСР залишили острови тільки наприкінці 1980-х.

Загалом за два десятиліття через Соловецькі табори пройшло приблизно півмільйона людей (дані співробітників Соловецького музею). Епідемії хвороб, свавілля охорони, виснажлива праця, розстріли забрали десятки тисяч людських життів.

Акт про виконання смертного вироку

Архівна світлина: подарунок катам

Василь Фіров зі страшними знахідками

Ольга Бочкарьова розповідає про свої дослідження

ТАЄМНИЦЮ НЕ РОЗКРИТО

У 1938-му на архіпелазі було вчинено третій від початку Великого терору масовий розстріл в'язнів Соловецької тюрми. За протоколом № 303 особливої трійки Управління НКВС Ленінградської області 17 лютого було страчено 198 осіб, з них кожний п'ятий — уродженець або житель України.

Дві попередні каральні акції, проведені, як відомо, 1937 року в Карелії (урочище Сандармох, 27 жовтня, 1-4 листопада) і на території Ленінградської області (8 грудня), загалом забрали життя 1620 соловчан... На місці першої екзекуції під Медвежогорськом створено меморіал. Імовірно місце другої страти (509 смертників) — пустирце Койранкангас — офіційно не визнано, хоча пошуковці Санкт-Петербурзького "Меморіалу" (Веніамін Іофе, Ірина Фліге та їхні однодумці) виявили на Ржевському полігоні в Ленінградській області кілька ям з останками розстріляних людей — такі собі "безхресні могили, ніким не оплакані й не оспівані соловейком"...

У тому тюремному етапі були українці Володимира Крушельницька, Микола Любченко, Володимир Удовенко, Ничипір Миколенко та десятки інших.

Останню земну адресу закатованих за 303-м протоколом дослідники ще сподіваються розшукати на самому Соловецькому архіпелазі. Чому саме там? Взимку Біле море вкриває крига, навігація припиняється, тож за цих умов переправити дві сотні людей під конвоем на Карельський берег — проблематично. Утім, версію "острівної страти" поки що не доведено знахідками, отож таємниця залишається нерозкритою.

РОЗСТРІЛИ 1939-го

На північному схилі Сікирної гори, як розповіла авторці цих рядків Ольга Бочкарьова, є ще недосліджені місця масових розстрілів 1939 року. "Я обстежувала територію, де схил переходить у сухе болото (там інша рослинність — дрібнолісся), і знайшла засипані рови. Їх кілька рядів. Кожний рів — від 40 до 70 метрів завдовжки по

3-4 метри завширшки. На деревах є зарубки. Найстрашніше те, що хтось їх регулярно поновлює. Там є старі дерева із зарубками, якими позначено початок, середину та кінець рову. І є молоді дерева, їм 40-50 років. На них також є зарубки! Отже, хтось знає, що там відбувалося, і цю інформацію зберігає.

Коли на початку 1990-х я зацікавилася темою розстрілів (тоді ще неофіційно, тобто "не світила" в документах свій інтерес), у селищі опитувала старожилів. Жінки, які 1939 року "приймали" поселення Ісаково, розповіли, що восени, коли тюрма вже залишила острів, вони приходили на Сікирку до гідрографів. І ті показали їм у лісі під засніженим схилом великі ділянки, на яких через інтенсивні випари танув сніговий покрив. Вочевидь, 1939 року, коли енкавєсисти виводили тюрму, було вчинено масові розстріли. Моя версія: усіх, хто не міг працювати й не витримав би етапування морем (інвалідна команда, "доходяги"), — їх стратили.

Етапи на материк відправляли у страхітливих умовах: у трюмах ніде яблуку впасти. Смертність — дуже висока. За спогадами в'язнів, яких перекинули до Норильська, на судні їх було мов оселедців у діжці. Везли кілька днів і майже без харчів. Цілком можливо, що непрацездатних просто вирішили позбутися і зробили це, "списавши" все на смертність під час етапування. Документально ця інформація, звісна річ, ніде не зафіксована".

Записавши розповідь Ольги Бочкарьової на Сікирній горі, подумав: можливо, в тій самій місцевості за відомою схемою "попрацювала" 1938 року й розстрільна команда під орудою чекіста Антонова-Грицюка...